

ВЕРА МУТАФЧИЕВА

СЛУЧАЙ
ДЖЕМ

Вера Мутафчиева

Случаят Джем

Името Джем е отдавна забравено, макар преди столетия да беше във всички уста. Тогава – преди столетия – за Джем пишеха романи и стихове, биха писали едва ли не подлистници, ако по него време имаше вестници и тия вестници – подлистници; Джем възпяваха странстващите певци. През седемнайсети век не можеше да се намери тема по-напрегната, по-вълнуваща от Джем султан, наречен по западному Зизим.

Както често се случва, за писатели и поети Джем беше само повод. Канавата, върху която извезваха своите приумици. За света на седемнайсетото столетие Джем бе злочест заключеник и коварно измамен любовник на скучаещи, също така заключени благородни дами; Джем бе за тях жертва на придворни интриги – един кристално чист, подигран от хората младеж.

Това всъщност не беше Джем султан, а героят на седемнайсетото столетие. Той с равно право би носил всяко друго име, но Зизим имаше преимущества; ориенталско, забулено с тайнственост, нашумяло.

Романтичната жертва Зизим пошумя и отшумя. Осемнайсетият век дойде с друг вид герои; с още по-различни – деветнайсетият. Кое днес ни връща към Джем?

Това например, че Джем досега не е разкрит. Вярно, той биде изровен четири години след смъртта си, за да докаже, че е мъртъв. Но за нас е важна не смъртта му, а неговият живот – тоя, който никой не пожела да опише, истинският.

Връщаме се към Джем и затова, че той беше не просто тъжна жертва. Съдбата на Джем показва, че някои истини не са нови, не важат само днес – има истини големи и вечни, които историята непрекъснато илюстрира. Тази, да речем, че между човека и неговата родина съществува сложна зависимост, все още неопределена точно („Камъкът си тежи на мястото“ – казват едни, а други им противопоставят: „Никой не е пророк в родината си“). Тая истина не може да отживее; докато има хора и родини, съдбата на изгнаника ще бъде тема.

Към Джем днес се връщаме и по трета причина. В случая Джем за цяло десетилетие и половина самият край на петнайсетия век – съвсем явно, просто голо се очерта политиката на Изтока и Запада. По-късно нарекоха този случай „начало на Източния въпрос“, и може би с право, ако.

Нека приемем, че „Източният въпрос“ започва не с напредването на Русия към топлите морета и с усилията на Запада да попречи на това напредване, а с усилията на същия Запад да задържи развитието на

Европейския изток, изоставяйки го, дори подлагайки го на многовековни мъки. Никога повече – отколкото по време на случая Джем – не е било така леко постижимо освобождението на току-що заробените Балкани. Западът пропусна този случай не случайно. Някой считат – от лоша сметка. Не е вярно, сметката беше добра.

На нея ние дължим твърде много. Най-общо казано – своето закъсняло развитие; за мъките не говорим, в историята не са уместни сантиментални съображения.

Ето, заради това най-вече се връщаме към случая Джем. Много дълго ни убеждават, че произлязлото на Балканите и завършило с тяхната балканизация (термин ако не пряко обиден, то поне снизходителен) е въпрос на историческа фаталност. „Няма що – искат да кажат, – кой е виновен, че Балканите са преддверие към Изтока и поемат върху себе си всички варварски нашествия. Разбираме болката ви – искат да кажат, – но географията си остава география, извън човешката воля.“

Разбират ни впрочем. Но защо да премълчаваме, че разбираме по нещо и ние? Това например, дето в случая Джем (както в случая изобщо) не бива да търсим нито историческа фаталност, нито география. Извън тях наистина е стояла човешката воля – волята на редица хора, направлявали „Източния въпрос“ в неговото начало. За тях са били добре дошли и географията, и фаталността. Те са ги използвали умело.

Всъщност работата не е толкова сложна. И ние, и другите знаем добре, че в историята няма съчувствие. След като сме били обречени на всичко онова, което благовидно се нарича историческо предопределение, излишно е да приемаме благовидността. Наша тъжна печалба е, че можем да разкрием истината по случая Джем.

Свидетелите по този случай са отдавна мъртви, но при съвременните методи на съдопроизводството не е трудно мъртвите да заговорят, щом става дума за голям случай. Едва ли ще се противят, тяхната е лесна. Могат да очакват само присъдата на историята. Тя не вреди никому, такава присъда, защото е задочна и условна.

ЧАСТ ПЪРВА

Показания на великия везир Нишанджи Мехмед паша за случилото се между 3 и 5 май 1481 година

Рано призори ме събуди глас. Надигнах се уплашен – не ще бъдат великия везир за дреболия.

Вече седнал, опитах се да разгледам оня, дето нахълта. В сумрака едва го разпознах: беше един от султановите пейкове.

– Какво има? – попитах. Мехмед хан беше ни навикнал тъкмо на такива ненадейни работи, сякаш сам никога не спеше.

– Паша – отговори ми пейкът, – нощес е починал в бога Мехмед хан.

Мене ми примая. Всички знаем, че съдбата следва свои пътища и поднася на човека такава, дето най-малко му се ще, но туй беше прекалено: Мехмед хан не би могъл да избере за смъртта си по-несгоден час.

Всичко, което ме тласкаше да извърша това или онова – стореното от мен между 3 и 5 май, – тогава още не беше точна мисъл, камо ли решение. Тогава съобразявах само, че Мехмед хан не е трябвало да умира, че смъртта му ще промени твърде много в моя живот, в живота на всинца ни, на държавата и на света. Този ред още сънени съображения доведе заповедта ми до пейка:

– Млък! Ще мълчиш като гроб! Кой знае за Мехмед хан?

– Аз... и пешкирдарят на султана... – ни жив, ни мъртъв изговори пейкът. Знаеше, че признанието му осъжда двамата тях на смърт.

– Не излизай! – подхвърлих му през рамо. Защото трябваше да наредя за пешкирдаря.

Наредих на Юнус, моя ням, суданеца.

Докато се облека, арапинът се върна с оня. Държеше го за яката.

– Свърши ги веднага тук, в шатрата! Завърни само килима да го не опръскаш! Натикай ги после под миндера ми, ще ги заровиш довечера!

Докато намотая гъжвата си и пристегна колана с оръжието, Юнус свърши двамата и ги подреди, както заповядах.

„Ела!“ – дадох му знак да ме следва.

Помня, изненадах се, че още не е ден. Късото време между вестта

на пейка и смъртта му беше ми се сторило часове. Огледах стана. Станът спеше. „Добре, че спи!“ – помислих. Шатрите бяха наклакали една зад друга надалеко, докдето стигат очи. Двеста хиляди човека – събирани от Сърбия до Персия, кои правоверни, кои не, потеглили по своя воля или насила – бързаха да си отземат последен час сън преди похода. Да, чуваше се, че ще потеглим тъкмо днес.

Ще ме питате: накъде? Не знам, а явно не знаете и вие – през изтеклите петстотин години не сте успели да научите къде именно е смятал да поведе Завоевателят войските си през онова утро, което не го завари жив. На вас, виждам, ви досажда това бяло петно във вашите познания. А ние бяхме свикнали, неизвестността не ни тревожеше, защото в нея се оправяше великият Мехмед хан II. Човекът, комуто бойното щастие не измени.

„Ела!“ – кимнах повторно на Юнус и се запромъквахме между шатрите. Чувах през платното им как дълбоко и спокойно, на стотици гласове хърка войската. Всичките тия мъже, израсли или побелели в боеве, охотно оставяха съдбата си в ръцете на Завоевателя. А него вече го нямаше.

Не се опитвам да ви обясня какво означаваше за нас смъртта му. Времето на Завоевателя не приличаше на никое друго и вие, уж познавачи на султановата държава, не предполагате, че някога – макар за кратко – тя е била различна.

Най-общо: по наше време и в нашия отрязък свят хората се кланяха на двама пророци – Мохамед или Исус. А Мехмед хан имаше свой – победата. В нейно име той не се спираше пред нищо. Не го спря и светата ни църква, пред която бяха се свивали величия като Осман и Орхан. Завоевателят с една дума отне всичките й земи и ги превърна в спахийски надели, за да има войска, каквато не се помни. Той я постигна и – заедно с нея – непримиримата ненавист на духовниците ни.

Но Мехмед хан бе така могъщ, че можеше да застане гърбом към такава ненавист; дори гърбът му – с равни измерения на височина и ширина – вдъхваше почит.

За Завоевателя нямаше правоверни и гяури. Всеки, пожелал да му служи, кадърен да служи, беше приет в Стамбул и Топкапу. Мехмед хан – когато Родос му приседна – обяви из целия Стар свят, че търси голям майстор, дето да начертае една успешна обсада на рицарския остров. Между десетките немци, ингилизи и франки (беше смешно да ги видиш в Топкапу, как се натискаха със своите тръби хартия, натискаха се с панаирджийски различните си дрехи и перушина, надвиквайки се на

всички световни наречия) спечели наградата някой майстор Георг от Прусия. Мехмед хан изпълни чертежите му, без да жали злато, и още толкова злато изтърси на оня Георг, чието презиме никой не узна – излишно беше.

Завоевателят бе смогнал да ни убеди (или поне ни принуди да преглъщаме своите възражения), че победата стои над всичко, а до нея не ще стигнеш, ако се препъваш о забрани, боязън или съвест. Безпредразсъдъчен – това е вашата дума за Мехмед хан. По негово време безпредразсъдъчните (противно на мнението ви) бяха много, но никой не доведе туй качество до тъй съвършена висота, както Завоевателят. Ето, и през онази предутрин в стана ни спяха в две съседни шатри, че дори в една и съща, наши, неверници и еретици – събрало ги беше само името на Мехмед хан.

„Би ли имало победа и без Мехмед хан?“ – мислех объркано. Все още не знаех какво ще предприема, а вече трябваше.

Двамата балтаджии пред султановата шатра се отместиха – имах право да търся султана дори невикан.

В шатрата донякъде виделееше. Светлината тук беше червена заради кърмъзеното платно. Десетината крачки до пердето, зад което бе постелята на господаря, извървах на пръсти – сякаш идех за кражба или полошо. И пердето дръпнах така, крадешката.

Мехмед хан лежеше неподвижно върху тигровите кожи, но от първи поглед личеше, че спокойствието му не е сън. Имаше нещо напрегнато, измъчено и тревожно по това лице, като че сам Мехмед хан е усещал през последния си миг колко ненавреме ни оставя.

Наведох се над него.

На картините, които ми показахте сега, Мехмед хан не си прилича твърде. Види се, рисувачите са пожелали, щом не могат да ви удивят с красотата на султана, поне да ви го покажат внушителен. А той беше друг, уверявам ви.

Преди всичко – смешно дребен. Казват, у тъкмо такива, смешно дребни мъже, се настанявало голямото честолюбие. Мехмед хан страдаше от ниския си ръст. При всяка своя среща с него аз забелязвах как той – владетелят на половина свят, заплашващ другата му половина – седи винаги изпружен на миндера, държи съветниците си на пода, за да стърчи с цяла глава над тях.

Има хора дребни, а добре скроени, у тях дребнотата минава за изящество. Не и господарят ми. Той беше уродлив – мир на духа му! Като че от месото, необходимо за голям човек, аллах бе направил малък,

сплесквайки го отгоре надолу. Мехмед хан не можеше да събере пръсти върху корема си; краката му никога не опираха пода, люлееха се при всеки от тъй честите султанови изблици на гняв или веселие. Защото у този човек едното най-внезапно сменяше другото – понякога ми се е чинило, че в набитото му тяло има прекалено много кръв, тя сякаш се блъскаше в своя недостатъчен съд и предизвикваше гърчове, съвсем невъзможни за предвиждане.

Уродливо – прости ми, боже! – би било и лицето на нашия господар, ако не го осветяваше страшно подвижният, остър, дълбок ум на Завоевателя. Наистина акъллията човек няма как да бъде докрай грозен, невъзможно е. Впрочем, макар бог да бе сподобил султана ни с повече широко, отколкото дълго лице, макар под него да висеше надиплена гуша, която го свързваше направо с трупа, макар на това лице прекалено тънкият и изгърбен нос и съвсем малката, без горна, но затова пък с дебела долна бърна уста да изглеждаха несъразмерни, а очите му да приличаха на дупчици върху мишена – при всичкото това Мехмед хан не беше грозен в лице.

През оная заран, прострян върху тигровите кожи, отметнал назад глава с щръкнала, рядка, остра като тел рижа брада, Мехмед хан ми се стори страшен. Навярно поради израза, за който вече казах.

Взех ръката му – още не исках да повярвам в най-лошото. Тя тежеше и помръдна нацяло, без да се прегъне. Тогава изведнъж се уплаших, че съм престоял тук твърде дълго. С труд подредих мислите си, с още по-голям труд ги изкарах нанякъде.

– Юнус – казах отново въвн и забелзвайки с ужас как станът полека се разбужда. – Доведи ми носачите на Мехмед хан!

Те скоро дойдоха с варакосаната носилка на султана. Накарах ги да влязат сами в шатрата, докато мърморех нещо несвързано за болестта на Мехмед хан и как го присвивало по-силно, ако опитал да спусне крака. Загубиха лице едва когато вътре, като се стараех да си придам жестоко спокойствие и решителност, им наредих да натоварят Мехмед хан, седнал в носилката.

Беше мъчно. Трупът тежеше двойно, при все че Мехмед хан и без двойното не би бил лек. Изблъскахме го някак през вратичката, но той упорствуваше, беше вече изстинал. И така, залоствайки го напреки, наметнат как да е със сърмения му халат, спуснахме пердетата. Но не съвсем. През процепа им исках да се виждат от султановото лице и едната ръка.

Тя се залюля отмерено при първите крачки на носачите и –

погледнато отдалеко – изглеждаше, че Мехмед хан поздравява войските си.

Не бих пожелал никому своето място през оная утрин на май. Яздех вляво от носилката; от време на време се навеждах към вратцата ѝ, сякаш нещо съобщавам или получавам заповед; пред носилката яхаха султановите балтаджии (подкарах нарочно всички ония, които може би подозираха истината), а зад нея – две еничарски орди.

Все пак най-опасното беше през стана. Тук бяха събрани ония, които биха се вдигнали на бунт, щом узнаят за смъртта на господаря. Преминах като по жар между шатрите. Хиляди шатри, плаших се, че не ще свършат, докато този платнен град не остана зад нас. Напред, на час път, белееха минаретата на Скутари, а отвъд тях – по хълмовете на отсрещния бряг – изплува из утринта и Стамбул.

„Аллах, подкрепи ме през днешния ден!“ – призовах аз.

След страха бях се отпуснал на седлото като смачкан; усещах изнемога. И току се сепнах: за каква отминала опасност бях споменал, та истинската опасност започваше едва сега!

Ще възразите, че за един първи съветник и втория управник в държавата такъв ден е винаги тежък – денят, в който се разминават две власти. Прави сте само донякъде, защото при нас то е по-особено и много по-трудно. При нас войската въстава по правило след всяка султанова смърт; при нас всеки, който е мечтал да надене везирския халат, хвърля веред еничарство и духовенство цялото си състояние, за да ги привлече, настрои, използва тъкмо през този ден междуцарствие.

Малцина наши велики везири са оживели след такъв ден, броят се на пръсти. Както и да си давах сърце, не вярвах да бъда между тях. Друго сега ме тласкаше към Стамбул – не надежда. Знаех, че през няколкото часове, които имах за себе си, аз, Нишанджи Мехмед паша, съм властен да реша бъдещето на империята. По-точно: да опазя и продължа делото на своя велик господар.

Не единствено аз подозирах опасността, която го грозеше; тя бе широко известна. Но не можех да разчитам, че още някой (освен мене, простете) ще се прежали жив, за да попречи на почти неизбежното: на едно връщане към времето отпреди Мехмед хан.

Вече казах – духовниците ни бяха засегнати от законите на Мехмед хан. Те щяха да използват смъртта му. И имаха на какво да заложат. Съвсем законно, дори без насилие. Те се облягаха на шехзаде Баязид.

Радвам се, че историята е потвърдила моето мнение за Баязид II, някога аз не смеех да го изкажа гласно. Впрочем за Баязид вие знаете

повече от мене, аз не го видях владетел. Но той ми се струваше събран дори като шехзаде. Не можех да определя защо изпитвам неприязън към него, той се държеше твърде добре и с мен, и с останалите стълбове на държавата. Говореше се много за неговите дарби – бил отличен стрелец с лък, ненадминат; владеел дълбоко богословието и звездословието.

Мълвеше се още, че дарбите на шехзаде били открити, чак показни, а друго нещо – пороците му – скрити. Но никой не би ги допуснал у него. Този млад тогава мъж имаше едно голямо качество: самообладание. Той никога не изля пред чужди очи своя гняв или просташко веселие, както обичаше да прави баща му; Баязид никога не загатна какво предпочита и кое го дразни. Тъкмо това плъзгаво съвършенство ме отвращаваше от него. Не само мен, разбира се, макар историята да ме сочи едва ли не като едничък негов противник.

Късогледни намирах онези – еничарските аги, моллите, някои от старите или снетите везири, – които се прехласваха пред Баязид. Такъв един – преценявах аз – би измамил и собствената си майка (впрочем трябва да напомня, че тя и до днес не е известна. Баязид никога не ѝ оказа почит, не я назова, а самият Мехмед хан беше забравил своите момчешки увлечения). Духовниците видимо се надяваха, че човек, въведен в божествените науки и смирен правоверен, ще ги изведе из унижението и бедността, в които ги натика Завоевателят. Тъкмо тези техни надежди ме навеждаха на мисълта, че и благочестието – както всичко у Баязид – не бе случайно.

Своята оценка за нашия бъдещ повелител аз съставям не днес, по дир историята. Имах я още по времето, когато Мехмед хан отпрати синовете си, единия – в Амасия, а другия – в Коня, като бейлербейове.

Това се изтълкува по разному: било страх пред синовен заговор и междусобици, било желание младите султанови синове да се изучат в управлението. Аз, чини ми се, го разбирах по-вярно. Мехмед хан бе така здраво сраснат с живота и с всичко, което взимаше, което тепърва смяташе да получи от него, че не му се щеше да има пред очи своята присъда – синове, които чакат бащината си смърт, за да се превърнат във владетели. Затуй пък една подробност – че Мехмед хан задържа като заложници в Стамбул своите внуци – ме караше донякъде да вярвам на слуховите. Мехмед хан не се оставяше на случая; той винаги сам водеше съдбата и – дори от върха на мощта си – не изпускаше сгода да се осигури.

Въпреки своята неприязън към Баязид, чието възшествие – в това не се съмнявах – би ни върнало далеко назад, днес аз бях длъжен да му

съобща тъжната вест и да удържа столицата, докато той пристигне и поеме властта.

Наглед съвсем просто. Дори в Стамбул да избухнеше метеж, аз щях да бъда оправдан, той бе неизбежен. Какво ме е тревожило тогава? – питате. Не мога да го скрия, то стана известно само ден по-късно: аз не исках за султан Баязид.

Намеквате ми, че не било моя работа да пробирам султан за османците. Зная го. Но ние всички бяхме прекалено свързани с делото на Мехмед хан, бяхме дали за него най-добрите си години, кръвта си. Кой ще ме убеди, че нещо, което ми е струвало така скъпо, не било моя работа?

И после, признавам, че през утринта на 3 май аз още се мъчех да надхитря съдбата. Това, че укривах смъртта на Мехмед хан, не биваше да се тълкува като неподчинение на шехзаде Баязид. Напротив, той трябваше да ми благодари, загдето отлагам еничарския метеж до възшествието му.

Бяхме стигнали Скутари на Босфора. Накарах нарочно носачите и балтаджиите да се натоварят на сала заедно с носилката. Двете орди еничари ни следваха в няколко големи каика.

Улиците бяха почти пусти. Войската седеше на стан в Ункяр чаири, а в Стамбул живееха все още малко мирни хора, градът не беше се оправил след дългите обсади и завоеванието. Редки минувачи се покланяха доземи пред носилката; тежката ръка на Завоевателя климаше като за поздрав; аз, прималаял, водех коня си и се молех час по-скоро да стигнем Топкапу.

Пазачите пред двореца се разтичаха, отвориха вратите. Преминахме през трите празни двора – и придворните части бяха на Ункяр чаири – и най-сетне се видях пред Мехмедовите покои.

В третия двор бях отново сам с Юнус и балтаджиите. Наредих да изнесат трупа и го положат върху султановото легло. Струваше ми се, че смъквам планина от плещите си, когато два пъти превъртях ключа в бравата на височайшите покои.

Навън ме чакаха носачите, балтаджиите, Юнус. Без приказки им посочих новата хазна. Знаех, че вътре няма нищо – Мехмед хан не успя да пренесе съкровището си от Еди куле. Сега всички, които бяха придружавали султана ни в последния му път, един след друг се изнизаха в тъмния трем на хазната. Аз завъртях и нейния ключ и го окачих при другия на пояса си.

Край!

Тогава, спомням си, усетих как треперят краката и ръцете ми, просто ме тресеше. Какво бях спечелил с тоя напън ли? Много. Време. Трябваше да използвам разумно своята печалба.

Писмата написах в диванхането сам. Никога не бях писал нещо тъй дълго, за тая работа си имаме писци.

Помня, след като свърших първото писмо, дълго преседях в полумрака на диванхането. Събирах сили за второ, за своята смъртна присъда. Който и от двамата султанови синове да заемеше престола, не би ми простил, че съм написал две наведнъж, че съм играл двойна игра.

За малко не реших да си остана с първото – до Баязид. „Защо не спра тук?“ – мислех си, а хубаво знаех, че не ще спра. Успехът на Баязид така и така означаваше гибелта ми, нали бях част от спахийството, нали бях участвувал в мерките на Мехмед хан срещу светата ни църква. Ще рече, не чак толкова съдбоносен би бил изборът ми; моята беше изпята.

Когато осъзнах тази последна мисъл, вече ми олекна. Съвсем бързо скалпих второто писмо. Късо, от няколко думи. Смуших го под фереджето си, навън излязох само с един свитък в ръка. Веднага намерих гончията, който ми трябваше: мой човек, безбуквен. Той щеше да язди, сменяйки конете на всеки мензил, до Амасия. „На всеки мензил!“ – подчертах му. По моя сметка това правеше единайсет дни път.

Втория гончия търсих по-дълго, всички ми се струваха ненадеждни, за да им поверя живота си. Докато се сетих, че тази работа ще свърши най-добре Юнус, немият. Изкарах само него из хазната, разкопчах го до голо и прилепих върху черната му кожа своето писмо.

– Жив или мъртъв! – шепнех в ухото на Юнус, а ми се чинеше, че викам и ме чува цял Стамбул. – Но по-добре жив стигни Коня! Не сменяй коне само на мензилите – на всеки три часа! Избягвай срещи, крий се вдън земя! За седмица да бъдеш в Коня. Ето ти много пари, ще подхвърлиш, комуто трябва. Да не си дал знак, че те изпращам аз, чуваш ли! Не ме познаваш, ти си ничий! В Коня ще търсиш Джем.

Май от отзарана не бях посмял да пропусна дори в мислите си това име (Джем!), макар че заклинах аллаха за помощ, заради Джем, заради делото на Мехмед хан. „Боже, бди над черния ням! Бди над бойците си! Какво означава недоволството на неколкостотин молли и кадии, загдето са им измъкнали кокала? Не молитва ти трябва, боже, а победа на вярата. Ние ще ти я поднесем!“

Навярно никога не съм се молил така горещо, с цяло сърце, както през онзи ден. И веднага трябва да добавя: бог не чу молитвите ми.

Може би наистина много са го разгневили дързостите на Мехмед хан и нищетата на църквата ни.

През часовете, които последваха, аз вече не живеех – бях се превърнал в изтръпнало дърво. Вървах между хората, отговарях на въпросите им, а ме нямаше. Бях с цялата си мисъл при Юнус.

Бог ме наказва, вярно, за моето вмешателство в световните събития, но нещо ми и спести: очакването. То свърши още на следния ден привечер.

Затворен в конака си (гледах да не се мяркам навън), чух как отдалеко се навдига глъч – почти недоловим, можеше да го вземеш за разредена тишина. Но аз вече бях целият слух, та не ме измами: из улиците на Стамбул се задаваше войска. Коя? Само от Ункяр чаири, друга нямаше. Тоест, в стана бяха научили за смъртта на Мехмед хан и са побързали да се явят в столицата, дано не изпуснат обира и палежа. Напразни останаха усилията ми да откъсна Азия от Европа – още вчера бях запоядал нито един кораб да не премине Пролива насам и нататък.

Очаквах, че до вечерта ще се преселя в един по-добър свят като първа жертва на метежа. Но аллах пожела да изкупи с още една нощ мъки грешката си. Цяла нощ чувах писъците откъм Еврейската и Гръцката махала; цяла нощ гледах отблясъка на пожари в Босфора. За бягство не мислех – конакът ми беше ограден от еничари. Но и да ги нямаше, уверявам ви, не бих побягнал. Защо? За да умра седмица по-късно по заповед на новия султан, за това ли?

Колкото да го наричате невероятно, не опитах бягство и по друга причина: щом нещата бяха взели тъкмо този обрат, аз наистина трябваше да си отида. Защото бях част от Мехмедовото време, защото не бих имал място в една другояче уредена Баязидова държава. Не биха ме търпели и аз не бих ги изтърпял.

Смъртта посрещнах – смея да твърдя – спокойно. Мъчеше ме само мисълта, че може би повличам след себе си оногова, за чието тържество бих загинал охотно; боях се, че съм подвел Джем, надеждата на Мехмедовите войници. Ако ме убедите, че не моята постъпка го е тласнала из пътя му, не ще съжалявам, загдето бях извикан из небитието.

Но вие мълчите. Изглежда, не сте наясно кой е бил първопричина за бунта на Джем. Или пък не ви засягат угризенията на един отдавна мъртъв стар войник.

Свършвам. Не мога да бъда свидетел по онова, което се случи след 5 май 1481. Убиха ме на 5 вечерта.

Показания на Етем, син на Исмет, за случилото се между 8 и 22 май 1481

Черния ням ми доведоха по обед на 8. Доведе го Ахмед, балтаджия на нашия господар Синан паша, анадолски бей-лербей.

– Отде ти скимна да уловиш тоя, че и да ми го водиш? – попитах. Аз бях балтаджибашия, началник стража, и не обичах да ме търсят за какво да е.

– Не е чист – отговори Ахмед. – Препипай го, и ще видиш, бога ми!

– Ами защо мълчи като риба бе!

Ахмед сръга оногова и той зина, та показа отрязания си език.

– Щом е ням, щом препуска бясно, а таман преди града свърна към гората, ти какво ще си помислиш, а? – настоя Ахмед.

– Право – взех да угаждам нещо мътно и аз. – Неми държат само везирите... Затвори я тая уста бе! – онзи почна да ме ядосва, зееше толкова време.

Улових черния ням за раменете и го стърсих здравата. Той се сви, чакаше бой, види се. Ама мълчеше, какво да не мълчи, нали нямаше език.

– Развържи му ръцете, нека с ръка покаже! Накъде, а? По това, как немият наведе глава и сякаш се заби в земята, разбрах: решил е, че не му стига акъл за усукване и приема боя. Аман от разпавии!

– Слушай! – вдигнах с юмрук брадата му, та да не си крие очите. – Аз ще питам, ти ще отговаряш. Султанът ли те праща? Садразамът ли?

Питай си ти! Немият се блещеше като улав.

– Смъкни му ризата и го простри! Сега ще си спомни чий е!

Тръгнах да доведа биячи, а Ахмед ме извика назад:

– Балтаджибаши, книга някаква изпадна! Под ризата му беше.

Я, книга! Ами защо по ням, за тая работа са татарите. Ясно, някой е искал да не се познава, че изпраща писмо. А Ахмед е пипал бързо, та черният не е успял да глътне книгата.

Оставих ги двама в кауша, пък аз отърчах при кехаята на моя господар.

– Дома ли е пашата? Има нещо да му обадя.

– Дома – рече кехаята, – върви!

За Синан паша, ако питате, той беше голям човек. Викат, някога бил грък. Взели го, когато събирали момчета за еничари. Сетне се отличил вече, станал ага, а като ага спечелил милостта на Мехмед хан при

боевете за Стамбул. Нали грък, бил у дома си, езика знаел, пътищата, та много помогнал. Тогава Мехмед хан му дал, как да ви кажа, не своята дъщеря, ами дъщерята на оная жена, която преди това родила Баязид от Мехмед хан. Султанът отпосле я отстъпил на някакъв голедец и от него добила дъщеря. Та, без да е султанска кръв, тя беше сестра на шехзаде Баязид.

От сватбата нататък на Синан ага така потръгна, че стана Синан паша и смени няколко санджака, докато получи Анадолското бейлербейство. По онова време, дето питате, Синан паша сигурно беше на петдесет. Друго за него какво да кажа – не беше лесно да му служиш, придирчив такъв, пък и стиснат, лека му пръст. Аз затова много се надявах, че ако му занеса някоя важна вест, ще се поотпусне, нали така?

Заварих го в селямлъка му, дремеше. Няколко дни беше се трепал да набира юруци (спахиите бяхме вече отпратили на Ункяр чаири), а го чакаше и път – след ден-два сам потегляше в поход.

– Паша, рекох, – уловихме гончия, ням. Книга намерихме на него, та ти я нося.

Синан паша рипна от миндера и измъкна писмото из ръцете ми.

– Викни кехаята! – заповяда. Викнах го.

– Чети! – заповяда.

Мене никой не ми беше наредил да изляза, та чух.

– „До моя високославен господар. Днес, на 4 ребиул евел 886 година, почина в бога всесветлият султан Мехмед хан Гази. Смъртта му е скрита от войската, а войската се намира на Ункяр чаири. Оставам на заповедите на моя високославен господар.“

– Кой е тоя господар бе? – издърпа пак книгата Синан паша и я занича, уж ще я прочете. – Име няма ли си, а? Кой писал, кому писал?

– Няма – отговорил кехаята.

– Ама как! – чак сега Синан паша се сети какво е чул. – Умрял Мехмед хан, така ли? Да не е шашарма някаква, а?

– Истина е, види се – каза кехаята. – Щом някой толкова се е забързал да я съобщи, че и тайно.

– Туй, дето е тайно, комай се сещам защо. Ако обаждана на Баязид, шурята, защо ще се крият? Другиму обаждат те, ама кому, знаеш ли?

Аз се договедих преди кехаята. Ако че сме прости, тия работи повече ги знаят войниците. Между нас отдавна се шушукаше, че Мехмед хан не е решил кому ще остави държавата и затова отпратил двамата си синове надалеко. Защото велможите и моллите много се надържали на Баязид, а Джем бил съвсем наш, на войската. Така се дволял умът на

Мехмед хан.

Щом Синан се развика, аз веднага си помислих: за Джем е писмото! А си траех. Сега вече Синан паша го няма, мога да ви кажа. Надявах се той да не угади до кого е писмото, иначе лошо за Джем. Ама пашата си имаше – ако не много акъл – мекерета.

– Ония стамбулски мръсници викат Джем – рече му кехаята.

– Бре! – зина Синан паша. – Как смеят! С огъня си играят те, знаят ли? Тая държава си има закони и има кой да пази законите!

„Е – рекох си на ума, – такъв бил късметът на Джем. От всички паши в Анадола писмото му да падне у едничкия, който държи за шехзаде Баязид. И защо, да не му е много умиляла държавата? Защото ще стане султанов зет, затова. Здраве да е! – рекох си на ума. – Тая работа не е наша работа.“

Синан паша и кехаята му сега зашепнаха по-настрани и не чух твърде какво кроят, но господарят ми по едно време се обърна към мен.

– Етем – каза, – веднага затрий немия! Не го мъчи да показва, всичко е ясно. Още подир пладне потегляте с кехаята за Амасия с двайсетина човека. Ще намерите шехзаде Баязид и ще му предадете тая книга. А аз ще се явя след четири дни на Ункяр чаири. Кажете на Баязид хан, че винаги може да се опре на моята сабя.

Така стана тя. До вечерта потеглихме. Кехаята носеше писмото, а аз трябваше да го пазя из пътя, дано някак не се затрие!

Отпосле, когато наш султан стана Баязид хан, често си спомнях дните и нощите ни на път към Амасия. Мислех си, че и аз донякъде съм помогнал на Баязид хан да се възцари. Мислех го гузно, ядеше ме. Наистина ли не знаех аз какво ни чака от Баязид? Защо тогава не направих, защо всички войници не направиха нещо да му попречат? Та пред мен дни наред яздеше човекът, който носеше на шехзаде онази важна книга – можех да го пречукам като нищо и да си взема очите.

Лесно е то да мислиш отпосле, когато вече поличи накъде е избило. Пък и разберете правоверния: как един правоверен ще вдигне ръка срещу свещения закон? Баязид хан идеше по закона, негово беше правото. Аз ли, балтаджибашията на Синан паша, да се меся в големи работи?

Яздех след кехаята на нашия паша, пазех го. Без премеждия стигнахме Амасия.

Това стана на 12 май по пладне. Тъкмо преди няколко часа беше пристигнал гончия пък от Стамбул, който обадил на шехзаде същата вест. Когато вървахме из улиците на Амасия, те гъмжаха от народ. Всеки беше излязъл, за да види как Баязид ще премине през града,, облечен

в черно. Такъв ни е обичаят.

Тълпата беше толкова гъста, че преди да се докопаме до конака на шехзаде, той вече излезе. Тогава за първо видях Баязид, иначе само бях чувал.

Султановият син тръгна от конака си пеши, бос. Туй, последното, казват, не било в реда, но той го направил, за да покаже колко дълбока и смирена е мъката му. Шехзаде носеше черно фередже без всякаква украса, дълго доземи и препасано с връв. Черна беше и гъжвата му.

Ние смогнахме да се проверем напред, та видях Баязид в лице. Аз, да си кажа, някога съм виждал и Мехмед хан – той винаги минаваше пред войската си, когато я строеше за поход, та всеки наш войник го познаваше. Трябва да знаете, Баязид хан хич не приличаше на баща си. Беше също нисък, ама не дебел – сух, сух като постник. Навярно затова от всички мъжки работи умеел само стрелбата с лък, тя не иска много сила, че дори не и смелост, нали си надалеко от врага. Докато гледахме шествието, ме беше смях на босите крака на шехзаде. Личеше си, че не е ходил бос, пристъпваше като през тръни. Краката му мязаха на свирки – тънки-тънки, с остри петички и тясно ходило. Женска работа. Също – ръцете му. Кръстеше ги върху пояса си, та съвсем докарваше на дервиш. И в лице Баязид хан беше жив дервишин или молла. Блед, умислен някакъв. Викат, било от много акъл, той му изпивал силата. Е що, Мехмед хан да не беше ахмак, пък имаше врат на бик!

Както и да е, нагледахме се на шествието, а то, като заобиколи по-първите махали на Амасия, прибра се отново в конака. Упътихме се по-дире му.

Ние останахме да чакаме кехаята си на двора, между слугите. Малко бяха слугите на Баязид, още по-малко – конете. Между войската открай време се говореше, че шехзаде бил пинтия, и май имаше такова нещо. Защо иначе султанов син ще държи двайсетина коне, а?

Нито ни прехраниха, нито преназобиха конете ни – всичко в двора на Амасия беше сиромашко. Разстъпвахме се по калдъръма и чакахме нашия кехая, а той се забави доста.

Когато слезе из стълбите, беше се надул донемайкъде. Радваше се, види се, че е показал овреме как хубаво служи на новия султан.

– Дай ми само един човек, с него ще гоним Синан паша на Ункяр чаири – подвикна ми припряно.

– Ами ние какво ще правим?

– Оставете. Вие ще вървите с Баязид хан за Стамбул.

– Че защо?

Кехаята се поозърна и ми рече на ухото:

– Не се ли сещаш бе? Баязид хан ви държи заложени за Синан паша.

– Бълха ще го ухапе пашата, ако Баязид ни изколи. А ти защо не оставаш с нас?

– Имам важна работа. Писмо нося. И знаеш ли какво пише вътре? Три думи. Баязид хан ме мисли за безкнижен, та го написа пред мене: „Побързай да удушиш Джем!“

Кехаята ме гледеше, присвил очи. Може и да си мислеше, че аз – нали съм войник и войнишки син – много ще се стресна, ще ме доболи за Джем.

– Глей си работата бе! – рекох му. Вярно, мен пък какво? – Баязид хан си знае.

– Така де. И аз така викам – рече кехаята и се махна. След час той потегли заедно с Рахман.

А шехзаде Баязид дочака вечерта, за да тръгне към Стамбул. Войската си стегна като за бой; сега видях, че имал много. Не вярвам Мехмед хан да е знаел колко войници държи синът му, дето уж бил пинтия и набожен. И съвсем не изглеждаха изпосталели Баязидовите.

Нас, балтаджиите на Синан паша, ни размесиха между другите. Ако ви кажа, че сме яздили към Стамбул ден и нощ, всичко – девет дни и десет нощи, ще ви се стори лъжа. А то беше тъй, спяхме на седлата. Ние дето – нищо. Ами така караше нощите и шехзаде. Тогава видях с очите си, че Баязид не е това, за което минаваше всред войската – не беше баба Баязид. Не смятам дори Мехмед хан – лека му пръст! – да би издържал такъв поход. И нито един път през тия девет дни Баязид не промени лице, не позволи някой да надникне в душицата му. Не е малко това, приказвайте си!

На заранта след десетата нощ бяхме сред Скутари. Баязид не се отби през Ункяр чаири, макар да му струваше няколко часа път. Сетих се: гледеше да няма работа с войската, докато не се възцари.

От брега на Скутари Стамбул изглеждаше мирен, бяха поизгорели само две-три махали. Войската на шехзаде Баязид се пръсна по брега – всеки искаше да отгатне какво ни готви Стамбул. Баязид нареди на двама свои аги да преминат отвъд и да обадят в сарая, че новият султан е пред столицата си.

Ония двама аги не приличаха на честити, страх ги беше. Ама отидоха. Как ги е дочакал шехзаде, не зная – вече и аз започвах да се потя.

По-право преди агите, отсреща видяхме суетня. Към скелята се

стичаше народ, еничари. Какво беше туй, а? Идеха да ни очистят или ни посрещаха? Но работата скоро се изясни, защото откъм Топкапу се зададе шествие. „Не ще е на зло“ – рекох си.

Големците, еничарите, че и много народ от Стамбул се натовариха на всичко, което завариха по скелята – каици, кораби, салове. За миг затлачиха Пролива така, че водата не се и виждаше. Как ще се вижда. Най-отпред гребяха лодките на разни везири. Тогава шехзаде Баязид нареди на своите хора да се товарят.

Натоварих се между първите, така се случи. Загребахме тъкмо зад сала на Баязид, който беше с все коня си. Когато нашите каици се срещнаха наред Пролива с отсрещните, вдигна се гюрултия до бога. Стамбуллии поздравяваха из все гърло шехзаде, загдето днес ставал султан. Ще рече, напусто бяха и страховете, и препускането – Стамбул бе провъзгласил Баязид за наш падишах.

Ох, олекна ми! Макар, както ви казах, да не мислех, че за нас Баязид ще бъде цвете, все пак по реда си беше тя, по закон. Какво сме ние, хората? Песъчинки в нозете на аллаха. Щом той веднъж ни е посочил своята воля, най-хубаво е да я пазим. Така са си викали и много други, разбрах аз, та са поставили за наш султан Баязид, нека бъдат дълги и честити дните му!

След това Баязид хан, придържан от Исхак паша (той беше поел великото везирство след убития преди десетина дни Мехмед паша), премина в една варакосана ладия, докато народът викаше все по-високо.

На отвъдния бряг загубихме из очи султана. Той отмина далече напред, а ние останахме надире, дори не ни пропуснаха в Топкапу. Казаха ни, че ще спим в запуснатите след победата гръцки къшли, защото Баязид хан заповядал никой войник да не излезе от Стамбул, докато той не се възцарял. Така трябваше да дочакам в столицата този ден, не можех да се върна при господаря си. Така видях и големите тържества.

Най-напред Баязид хан нареди да започне погребението на баща му. Казваха, за тия три седмици от смъртта си Мехмед хан вече на нищо не приличал – месец май е топъл в Стамбул. Как да е, запечатали го в оловен сандък, позлатили го отвън и това е.

Тоя ковчег беше цял покрит със скъпи килими. Носеха го везирите, а между тях – шехзаде Баязид, пак облечен в черни дрехи и бос. Докато велможите блестяха в коприна и сърма, повелителят им приличаше на анадолски просяк. А народът виждаше нещо свято в тази работа; хвърляше се ничком пред стъпките му и целуваше неговите пети. Дори някои извеждаха болниците си из къщи, та да ги облеела благодат.

Е, не ги обля. Баязид хан само докарваше на светец, всеки знае, че не беше истински. Ама моллите се натискаха наоколо му, не го изгърваха за миг. Помня покрай Мехмед хан винаги беше блъсканица от спехийски и еничарски аги, Мехмед хан винаги изглеждаше в поход. А свитата на Баязид хан от първия ден заприлича на медресе – духовници и писачи, всякаква дервишка измет, аллах, прости ми!

Да си кажем, погребението на Мехмед хан не излезе много богато. Личеше си, че Баязид бърза. Щом вкараха ковчега в гробницата, няколко капуджии разхвърлиха на народа десетина коша дребни пари, а Баязид хан се оттегли в Топкапу да продължел своята жалост за покойния.

Още до вечерта научихме, че тя не ще трае дълго, макар свещеният закон да ѝ определя три дни. Баязид заповяда още на другата заран да го прогласят тържествено. Бързаше, както ви казах, защото до Стамбул стигнаха първите слухове за Джем.

Бяха смътни – кой знае дали в тях имаше зрънце правда. Говореха, че Джем отказал да сложи главата си пред престола на своя брат, напук на закона. Тия слухове бяха разтревожили Баязид хан, та той претупа и възшествието си.

На другия ден муфтията поведе друга тълпа и прогласи Баязид за наш законен господар. Този път султанът вече не беше в черно, бяха го стъкмили, та изглеждаше почти хубав с онова ми ти бяло и умъдрено лице, с тънките вежди и черната си брада.

Нагледахме се ние на новия ни падишах, той пак заповяда да ни разхвърлят няколко коша пулове и работата стана.

Оттук натам няма много за разправяне. Аз останах в Стамбул, защото султанът не освободи веднага заложенниците на своя зет. Баязид хан явно се боеше от Джем и нямаше вяра на анадолските паши. Видях още само как към Анадола потегли с еничарите Аяс паша.

В столицата още не вярваха, че Джем ще стигне до бой с войските на брата си, но Баязид не спеше. Така е: някой се обляга на късмета си и всичкото му се нарежда от само себе си, а друг живее все нашрек, не смее да завлече очи за сън – всяко нещо трябва да нагласи сам, да изкара сам. Баязид хан беше от тия, последните – нищо не му е било подарено на Баязид хан.

Толкова ми е приказката, за нищо не стига. Но ние бяхме хора дребни, няхамхе пръст в султанските дела. Сега казвате, че върху такива като нас се крепяло великото Мехмедово време, че Мехмед хан стреснал света, защото заложил на нас и нашето добро. Навярно е тъй, вие четете книги, вие знаете. А ние не го знаехме. Иначе може и да

бяхме я свършили другояче.

Първи показания на поета Саади, дефтердар при Джем

Първото, което ще ме питате, е как аз, поет по душа и занаят, съм изпълнявал при Джем тъй неподходящата длъжност дефтердар. Искам веднага да ви изведа от недоумение: при Джем нямаше неподходящи длъжности, при Джем нямаше длъжност, която да не бе заета от поет или певец. Невероятно, но съвсем вярно. Ще трябва, изглежда, да ви опиша накратко този странен двор в Карамания – двора на шехзаде Джем.

Тогавя, когато Мехмед хан отпрати по-малкия си син в Карамания, за да я управлява, Джем беше едва двайсетгодишен. За вас това е почти момчешка възраст, но в богопазената империя на двайсет години човек беше баща, войник или държавник, с една дума – мъж.

За моя господар, за Джем, то не важеше с пълна сила; Джем изглеждаше по-млад от всички нас, връстниците му. Понякога, при нашите вечерни веселби, когато Джем ни надпиваше без усилие, той обичаше да казва със смях, че младеел и щял бил да младее, че щял да надживее всички ни, защото кръвта му не е чисто турска. Наистина Джем беше половина сърбин, и то – по майка.

Струва ми се, у Джем чуждата кръв бе много повече от нашата. Той съвсем далечно напомняше баща си, великия Завоевател. Може би – в орловата дъга на носа и в твърде плътната, издадена напред долна уста. Останалото беше различно.

Джем беше висок белег, който отличава малцина наши. Висок, плещест, тесен в кръста и бедрата, жилав, пъргав – през ония наши дни в Карамания Джем винаги ми е напомнял необязден жребец.

Чуждо за нас беше и лицето му – прекалено светло, с пшеничен цвят, както казваме ние. Рижите, ситно насукани косми около лика на покойния ни султан у Джем бяха преминали в гладко златисто. Както всеки правовеверен, господарят ми ходеше с покрита глава, но аз – неговият най-близък човек в течение на почти две десетилетия – съм го виждал често гологлав и трябва да призная, че очите ми не са се радвали на друга такава красота, каквато им предоставяше Джем с дългите си, копринести коси, с невисокото, но широко, малко ъглесто бяло чело, с тънката извивка на почти сключените, по-тъмни от косата вежди. Очите

му не ще ви описвам – сякаш утринно слънце се пръскаше в бързи води, такива бяха Джемовите очи.

Разбирам – за вас е необяснимо. В стиховете и песните ви уморително се възпява женската прелест, като че цялата земна красота е събрана у жената. Колко сте слепи! Има ли нещо по-радващо от мъжа, от младия, още неогрубял и ненатежал мъж, който звънти с всяко свое влакно като тетива, който се радва на всяко свое движение, за чиито гъвкави крачки сякаш е създаден светът?

При вас този възторг минава за болезнен и срамен затуй, че влагата в него изключително плътско съдържание. Сега не ви разбирам пък аз, нали принадлежим към разни светове. В нашия свят жената бе нещо (дори не някой), с което можеш да се свържеш по един-единствен и много прост начин, без избор, без търсене или предпочитание. Ние купувахме своите жени, преди да сме видели лицето им. Понякога имахме късмет – то излизаше поносимо. По-често не ни вървеше. Но и в единия, и в другия случай бяхме за оплакване, вярвайте ми, макар да надценяват предимствата на мюсюлманското семейство. И в двата случая ние живеехме до някаква натрапена, непозната и нежелана вещ. Тя произвеждаше деца и това донякъде оправдаваше загубените при нея нощи; тя мълчеше и това правеше отчуждението сносно. Но то все пак си оставаше едно огромно, пусто, непреодолимо, тежко от обида и ненавист отчуждение.

Повечето от нас го търпяха – ония, които нямаха нищо за даване и не желяеха нищо да получат. Та по онова време ние бяхме държава от бойци. За тях не съществуваше представата дом; за споделяне те разполагаха не с мисли и вълнения, а с победи – победата споделяш чудесно със съседния по шатра боец; не им оставаха излишъци от порив след бой, препускане, лов. Една войска от бойци-дервиши заливаше Стария свят. През своите къси почивки тя изнасилваше, а се женеше едва кога-то султанът я разпуснеше – тогава войската си купуваше съпруги.

Навярно забелязвате, че говоря за тях, не за нас. Ние – дворът на Джем – не бяхме войници, при все че Джем бе идол на победоносната ни войска. Бяхме певци. Не познавахме блажената изнемога след боя, затова пък изживявахме вълнения – радости и мъка. Ние търсехме да ги отразим в някой друг, за да се върнат те – по-дълбоки, по-богати – и се изляят в стихове.

Този някой друг не можеше да е жена. Жените ни бяха винаги съгласни, отблъскващо лесни. Тая отврата от достъпното ни отклоняше, връщаше ни към самите нас. Противоестественно го намирате вие, но

имахме да избираме между две противоестествени крайности: усамотението на нашето мъжество или усамотението на духа ни. А бяхме поети и духът ни би измръзнал в самота – предпочетохме първото.

Простете, че ви въвеждам в съждения, тъй непристойни за вас и времето ви. Но вие разчитате на мен: първия, най-близкия, най-трайния спътник на Джем. Иначе моето място би заела жената на героя или любимата му – само любовта те кара да усещаш със сетивата на друг човек, да те боли с неговата болка и да мислиш с подмислите му. Нека не се обижда слухът ви: такава любов към Джем изпитвах единствено аз. Затова познавах Джем по-добре, отколкото той сам се познаваше.

По времето ни в Карамания Джем беше вече съпруг и баща. Бе ощастливил някоя от бащините си робини, не я знам и не мога да кажа нищо за нея. Рядко я виждаше и Джем. Тя живееше заедно с майка му, сръбската княгиня, в един къшк извън Коня и отглеждаше второто дете на Джем. Първият му син бе задържан от Мехмед хан в Стамбул.

Дворът на Джем се разполагаше пък посред стария град, в сарая на караманския княз, наскоро победен от Завоевателя. Велможите му продължаваха да служат на славната ни държава, доколкото не бяха изклани.

Караманлиите не влизаха в нашия тесен дворцов кръг.

Войници и управници, те помагаша на Джем да сложи в ред областта и я принуди към покорство. През това време ние – тъкмо дворът – живеехме така, както рядко ще се намери по нас. Живеехме чрез мисълта и словото, чрез красотата, черпена из най-изисканите творби на Изтока.

От целия този Изток към Коня се стичаха певци и поети, за да бъдат чути от Джем, да заслужат високото му благоволение или награда. Неколцина от тях (тук щастието се усмихна и на мене) Джем задържа при себе си. И затова, че Мехмед хан не глезеше своите синове с богата издръжка, Джем ни раздаде санове на писари, надзорници, съветници. Тези чиновници не ни обиждаха – позволяваха ни да бъдем при Джем и да водим живота, за който се каза.

Не мога да се оплача, че съдбата ми е била мащеха. Аз наистина много изстрадах покрай страданието на Джем, аз умрях удавен на трийсет и осем години, но живях невероятно пъстро като за правовеверен, сами ще се убедите в края на моя разказ. И при все това, когато се обърна към миналото си, струва ми се, че неговата най-добра част протече там, в странния, малък двор на шехзаде Джем.

Бяхме двайсетмина, все млади. Повечето – поети, певците между

нас бяха най-вече странници, които престояваха някоя седмица в Коня и продължаваха нататък.

Дните ни започваха късно, по това се отличаваха от войнишките. Слънцето биваше високо, когато ние, един по един, се измъквахме из стаите си и бавно се събирахме в сенчестия двор на сарая. Обикновено там вече заварвахме Джем, той спеше бързо, според думите му; винаги съм завиждал на тази негова способност. Всички ние бивахме донякъде отпаднали след безсънната нощ, главите ни тежаха, морно бе всяко наше движение. А Джем светваше още със слънцето, препускаше някой час извън Коня и се връщаше да ни събуди.

Не ви съобщавам нищо ново с това, че Джем бе един от първите пехливани в държавата – то е известна истина. Виждал съм на големите събори в Карамания, където слизаха планински пастири или се стичаха войскари от през три-четири санджака, как Джем ги побеждава в няколко борби една след друга, без да си даде отдих. Понеже някой от нас му подхвърли, че всеки бабаитин би се оставил под коляното на султановия син, Джем започна да идва на съборите предрешен, без свита, без почести – той искаше победата му да бъде заслужена.

Само два пъти на ония събори съм го виждал свален. И двата пъти Джем го понесе тежко, сякаш негово призвание беше пехливанлъкът, а не поезията или държавното изкуство. Той обичаше всякога и във всичко да бъде първи. Честолюбие, казват. Но то стоеше на Джем по-хубаво от среброткана дреха, защото младият ни господар сякаш бе роден за слава и успех.

И така, когато заран намерехме Джем във вътрешния двор на сарая, започваше нашият делник. Не делник – празници бяха всичките ни дни в Коня, големи празници на духа.

Най-вече четяхме – имахме такива четци! Османската поезия по онова време беше крехка, правеше първите си стъпки и все още малцина намираха в нея храна. Живеехме с персийската – този вечно бликащ извор на мъдрост и свободомислие, този непостигнат образец на изящество.

Джем я обичаше съвсем особено; не съм срещал човек, който така да пиянствува с поезия. За Джем тя беше много повече от песента и несравнено повече от танца. Затуй в двора ни рядко идеха танцовачки – Джем твърдеше, че танцът не бил чисто изкуство, красотата му леко преминавала в похот. Все тъй Джем отричаше музиката – твърде е широка, казваше; тя те вълнува, без да премине през ума ти, засяга най-вече човешката повърхност. Забелязвах: щом запееше певец, Джем даваше

ухо не на гласа, а на думите. Думите! „Няма изкуство по-трудно и точно, по-неуловимо и опосредено, едновременно най-далечно и най-близко за човека както думите“ – казваше Джем. Думите бяха негова любов, мъка и награда.

Помня нашата първа работа, след като Джем ме прибра при себе си. Тогава бях на двайсет и четири години, а вече известен. Та, първата ни обща работа беше преводът на един персийски диван. Шехзаде се чувствуваше несигурен в персийския си, затова работехме заедно. Никога не ще забравя онази тържествена съсредоточеност, с която Джем търсеше думи из своя скъден, нов османски език, за да прелее в тях изобилието на персийската реч.

Нашия превод посветихме на Мехмед хан, той минаваше за покровител на изящното слово, сам бе писал стихове. Какви стихове! – прости ми, боже, не съм чувал по-жалки.

Но Завоевателят не търпеше поле, където да не е показал какво може – така се подписа той и в поезията под измисленото име Авни, Подавателя. Ще рече, Мехмед хан ни подари милостиво творбите си, но у него то не идеше от някаква вътрешна потребност, не. Просто почитта към словото по нас е задължение за един владетел.

В спомена ми се е запечатил денят, в който ни посети Зейнеб хатун, едничката наша женапоет. Старицата живееше чак в Адана, доживяваше по-право. Без семейство, без деца и внуци – ние имахме Зейнеб за въплъщение на надземната реч. Надземно изглеждаше и лицето ѝ със своята вгълбеност; тя не го криеше както всички наши жени, сякаш с това искаше да каже, че стои извън съблазън и желание, че е не жена, а оръдие в божите ръце.

Зейнеб беше напуснала Адана само за да прекара няколко дни в двора на поетите, за да благослови Джем. „Дано бог ме поживи до деня, в който върху престола на Осман, зет на първия ни поет, Джелиледдин Руми, седне друг един поет: Джем султан!“ – така поздрави тя моя господар, когато ѝ помагаше да слезе от носилката.

Тогава бях до Джем. Видях как кръвта нахлува под млечната му кожа при това дръзко заклинание. Честувана от трима султани, уважавана и възпята, старата жена си беше позволила нечувана волност: при жив владетел тя пожелаваше престола на неговия син. На по-младия му син, забележете. А по това, как Джем смени няколко пъти цвета си, как сякаш загуби дума, без да сваля унесени, възторжени очи от Зейнеб хатун, как след малко едва не я понесе на ръце – тъй стремително прихвана той лекичката старица и я положи върху плочника – по всичко това

разбрах, че Зейнеб е произнесла нещо, дълбоко съкровено за Джем.

До онзи ден аз, пък и другарите ми от двора в Коня не бяхме размисляли върху бъдещето на Джем, не мислехме върху бъдещето изобщо. Мехмед хан беше още в силата си; той изглеждаше безсмъртен, понесен на гребена на нашите победи. Някак несъзнато – извън поданическата си вярност – аз желях дълголетие на Завоевателя, за да траят щастливите ни дни в Коня. И все пак – разсъдих едва през онзи ден – тия дни сякаш да имат край. Тогава?

Тогава Джем, нашият кумир, живият първообраз на младост, обаяние и дарба – Джем щеше да умре удушен. Не ми говорете за закон и престъпление, не споменавайте повелята на историята! Никоя сила не би ме заставила да приема покорно края – насилния край – на нещо до толкова създадено, за да живее и блести, каквото беше Джем. За какво благо на великата империя можеше да става дума, когато в негова жертва би паднал един двайсетгодишен поет, един сякаш излян от светъл бронз пехливанин – би паднал самият цветущ живот?

Дните, които Зейнеб хатун прекара между нас, минаха за мене като сън. Аз не се разделях със своята съвсем нова тревога. Като че ли боготворената от всички старица бе изговорила някаква прокоба и смутила прозрачната ведрина над нашия двор.

Тая тревога най-малко тежеше над Джем – навярно за него не е била и нова. Джем седеше с часове при Зейнеб хатун, за да слуша стиховете ѝ; Джем изказваше пред нея възторга си от Хафиз – един още оспорван поет, когото мнозина не приемаха, дори възвишената Зейнеб.

Чудна гледка представляваха през ония дни те двама. Старицата – мъдро изяшна дори в старостта си – и прекрасният, златист младеж. Не би ги взел за учител и ученик, и в никой случай – за майка и син. Туй бяха двама съработници върху полето на словото, осветени от еднакъв огън, неимоверно близки – както никога не биват майка и син. Помня, чувствавах ревност: за Джем Зейнеб беше повече от мене.

Тя скоро си замина. Не приличаше на величие като нея твърде дълго да яде хляб от султанската трапеза. Зейнеб се оттегли в своето усамотение и ме остави на тревогата ми.

Не смеех да я споделя с Джем, та тя сигурно отдавна го гнетеше и той с усилие я е отпъждал от нашите безоблачни дни. А аз се терзаех. Търсех примери из битието на великите хора; бях готов да преобърна цялата история, дано намеря някакъв изход за Джем.

По едно време ми се стори, че улавям слаба нишка.

Не се смейте на онова, което ще кажа; опитайте да ни разберете.

Ние не бяхме разбойници и дори не – войници. Живеехме със съзнание-то, че внасяме в живота чиста красота. Нас не задоволяваше решение, което би означавало неправда, насилие или позор – стремяхме се да примирим суровия закон с нашата жажда да живеем. Ние трябваше да се чувствуваме прави – това отличава поета от мъжа.

Беше вечер, една от многото ни вечери. Бяхме пак в затворения двор. Бе лято и шадраванът разливаше влажен хлад. Огънят от главните се стичаше във водните струи, водата хленчеше и молеше за отдых. Оланите наливаха ширачко вино в чашите ни, гъста миризма на мускус и ливанто тежеше над плочника – нямаше полъх да я разрези.

Бяхме налягали покрай шадравана върху възглавници и кожи. Слушахме, четеше Хайдар. Той четеше, не пееше, но си пригласяше на саз – никой от вас не познава магията на стих и саз, то е повече от всяка песен.

Бях до Джем. Виждах как словото го обсебва и завладява, как зениците на Джем застиват, а кожата му сякаш изтънява, за да попие той полесно думите. Виждах как всяка глътка вино преминава под гладката белота на шията му и се разлива заедно със стиховете по целия Джем.

И изведнъж по-остро отвсякога аз осъзнавам, че Джем е кратък гостенин между нас; че стига един повей – смъртта на Мехмед хан – и този светъл огън ще угасне, и върху земята ще остане голямо тъмно петно: мястото, което някога е заемал Джем.

„Не!“ – за малко не извиках, защото истината ме преряза като гърч. Трябваше да мине време – гласът на Хайдар стигаше до слуха ми отдалеко, – за да се овладее.

Обърнах чашата така, че видях дъното ѝ. Хайдар свършваше. Сега заговориха другите, някои хвалеха четеца, някои бяха недоволни – можел бил повече Хайдар, казваха. Джем мълчеше, той винаги се завръщаше по-късно, след останалите, от страната на стиха.

– Не станаха ли много стиховете тази вечер? – попитах, изненадващо и за себе си.

– Защо? – погледна ме като пробуден Джем.

– Слуша ми се друго – казах. – Нещо силно и неизмислено. История например.

– Пак ли за Александър? – пъстрите зеници на Джем се смееха, смях го беше на слабостта ми към Александрията.

– Не – казах. – Нещо византийско. За победите на Константин Порфирогенет.

(Знаех хубаво, че тоя Константин не е блеснал с победи, но ми

трябваше името му, само името.)

– Как успя да го изречеш! – засмя се Джем. – Пор... какво беше?

– Порфирогенет – изстрелях грижливо заучената дума – Багрянороден означава.

– А какво означава пък багрянороден? – вече се смееха всички.

– Много просто. У гърците, че и у други гяури има закон: престола наследява не най-големият син, а първият, роден след възшествието на баща си, роден в баграница – това е. Не може да бъде владетел – усещаш как гласът ми се издига до вик – човек, роден от прости смъртни. Разликата между него и багрянородния е разлика от небето до земята. Когато от две страни към тебе прелива царска кръв, когато от първия си ден...

Повече не можах. Джем ме гледаше, сякаш ще ме прегърне или удари. Другите бяха объркани, навярно от чувството, че съм хвърлил камък в спокойните води на нашето битие.

– Е, какво от това? – проговори Джем след доста време. – То е християнски закон, нали?

„Да“ – кимнах, гърлото ми беше сухо. И си мислех, че Джем никога не казва „неверници“, а „християни“. Дали не носеше непризнатото съзнание за своята християнска половина?

Оланите пак взеха да притичват помежду ни, разливаха още вино; Хайдар, другите спореха, после някой зачете пак. А аз наблюдавах Джем – Джем отсъствуваше.

Почти призори на тая нощ – една от безбройните ни щастливи нощи в Коня – се разотидохме по стайте си. Слугите заприбираха главните и над двора падна синкава дрезгавина. Зашеметен от виното, от вълнение и мъка, бях си поел и аз. Под пруста чух да ме следват стъпки. Беше Джем.

– Саади – каза ми, – ела!

Върнахме се отново в двора, седнахме върху каменния перваз на шадравана. По струите вече не се стичаше огън, а синьо сребро.

– Саади – каза Джем, – ти знаеш какво си бил за мене.

– Защо бил? Приятелю Джем, не ми отнемай близостта си! Не ще...

– Недей! Кажи ми само, Саади – Джем сложи ръка на Моето рамо, усетих както винаги топлотата му да ме покорява. – Кажи ми: защо изрече онова? Не искам да мисля, че между близките ми има чуждо ухо, че някой ме изпитва или наблюдава чрез тебе. Ако допусна такова позрение, бих бил ограбен. Защо тогава?

„Заради тебе! – щях да отговоря. – Не виждаш ли, че търся път да те изведа от твоята обреченост? Защото с теб би угаснало слънцето...“ –

Това щях да отговоря, а казах:

– Навярно много съм пил, господарю. От треската насам ме лови лесно. Не трябваше... И все пак то е чиста истина. Прощавай, ако беше нередно, и не допускай в сърцето си съмнение. Не чуждо ухо – искам да съм камък под стъпките ти, приятелю Джем, та по мен да прекратиш към спасението...

Почти плачех. За тази работа, изглежда, донякъде бе виновно виното. Но Джем сякаш не чу края на думите ми.

– Истина било, викаш... – унесено поде той. – Винаги съм смятал, че има какво да учим от християните. Защо, Саади, те носят повече усет за справедливост; защо не приемат силата за едничък световен съдия? Нима смъртта може да бъде разрешение на каквото и да било – тя е просто край. Край на добро или зло, но не присъда, не изход...

Той говореше за смъртта изобщо, а мислеше за собствената си смърт.

Не се чудете, че Джем изрече тогава – че изричаше твърде често – мисли, които не подобават на правоверен. Боя се, той слабо познаваше нашия свещен закон. Това дължеше и на майка си, християнката, но много повече на персийските стихове. Знаино е, че персите са еретици, че пият вино и отдават твърде много на земните радости и скърби. Не напусто нашите духовници отричат персийските стихове – нищо не руши вратата ни по-силно от тях.

– Да – потвърдих тихо, сякаш вече се боях от подслушване. – Смъртта не е разрешение. Докато живее, човек трябва да търси друго. Няма как да бъде грях такова търсене, нали, господарю?

Джем не отвърна.

Разбрах от думите на Нишанджи Мехмед паша, че историята считала него – убития велик везир – за първи подтик в бунта на Джем. Много бих желал да бъде така, но не е. Не Нишанджи Мехмед, който не бе виждал Джем от четиринайсетата му година – аз посях семето на непримирение в Джемовата душа, от мен дойде тласъкът, който тя жадно чакаше.

Бях долавял неопределено, че Джем се противи на мисълта за своята необходима смърт; видях как Джем цял се разтърси от дръзката благословия на Зейнеб хатун. Но тя още не даваше оправдание за един бунт срещу закона. Аз нашепнах на Джем такова оправдание; Джем не би предприел нищо, без да се чувствава прав.

Простете, ще помоля за почивка. Всичко, което казах дотук – споменът за нашите дни и нощи в Коня, споменът за Зейнеб и Хайдар,

отдавна мъртви, и най-вече споменът за онова зазоряване, когато двама с Джем разменихме няколко думи край водата, – всичко то тежи много за мене. Повече от другото, което последва: от голото страдание.

Втори показания на поета Саади за времето от 21 май до 15 юни 1481 година

Не от черния ням – както вече научихте – вестта дойде до Карамания. Един спяхия, от събраните на Ункярчаири, щом чул слуха, метнал се на коня и яздил безспир до нашата столица. Затуй, че не смеел да се отбие никъде за смяна на конете, затуй, че трябвало нощем да отдъхва, той беше загубил много време. Така Джем узна смъртта на баща си след Баязид. Това съвсем не е едничкият пример, в който чистата случайност е предрешила изхода на световни събития.

Бог пожела, щото аз, който бях присъствувал при всички важни стъпки в живота на Джем – да бъда край него и в оня миг.

Нашият ден бе започнал обичайно. Когато слязохме на двора, бяхме заварили там Джем, разгорещен от тазсутрешната езда. Приближих го, за да целуна рамото му, и усетих как топло ме лъхна неговата близост. От онази нощ, в която двама бяхме проговорили за така неизбежната смърт на Джем, аз се радвах на всеки наш час.

„Джем е още тук, боже! – мислех си. – Джем е още топъл.“

Той ме гледаше ласкаво, сякаш дами напомни, че излишно го посещам като господар.

– Саади – каза, – не чувам нищо от твоя нов диван.

– Шехзаде – отговорих аз, – прости на слугата си, че се плаши да обиди слуха ти с незавършена творба.

Погледът на Джем вече бягаше весело-разсеяно от Хайдар към Насух и нататък.

– Приятели – каза той, – довечера ще чуем новите стихове на Саади. Това е заповед!

Току-що бяхме насядали покрай шадравана и подехме приказки, когато притича един стража.

– Шехзаде – обърна се към Джем, – пристигнал е вестител. Тебе търси.

Настръхнах цял. Ето... ето! Сбъдваша се дългомесечните ми кошмари. Стигаше ми да погледна вестителя (беше прост спяхия, облъскан до смърт от пътя, пращен и потен), за да се уверя.

Забелязах, че Джем угажда същото. Той пребеля под светлия си загар; Джем не успя да произнесе дума.

– Какво има? – наруши мълчанието Хайдар.

– Кой от вас е Джем султан? – изхриптя спахията и само по това, че нарече господаря ни султан, всичко стана страшно ясно.

„Аз!“ – кимна Джем.

Изплаших се, че губя свят.

Спахията с труд прегъна коляно. Той се отпусна върху калдъръма – мръсен и обхтан, каквото беше – и погледна изниско шехзаде, сякаш вдигаше лице към слънцето.

– Султанът – шепнеше от вълнение, – господарю наш, пригответи сърцето си за лоша вест! Всеславният Мехмед хан не е между живите. Поеми юздите на войската ни, води ни натам, където баща ти не смогна! Спахиите, първият стълб на държавата, са твои, султанъм!

Явно, беше се готвил за тая къса реч, тя не му стоеше. „Може би е изпратен от някого – залових се за сламка. – Спахийството предусеща какво му готви Баязид и е застанало зад Джем. Боже мили, дано бъде тъй!“

– Остави! Остави и стани! – прекъсна молитвите ми Джем с неестествено равнодушие. – Престолът на Османовци си има наследник. Защо не се покорите на Баязид?

– Накъде ще поведе брат ти държавата? – вече не шепнеше спахията. – Из пътя на моллите, натам! Помните, нали – обърна се вече към нас, – как живееше войската до великия Мехмед: без хляб, без земя. За да има повече за моллите. Ще ни оставиш ли отново за гавра, Джем султан? Кой спечели славата на Османовци, кой превзе света? Ние, редниците на вярата! Ние искаме за султан тебе, Джем!

„Изпратен е! – ликувах без глас. – Чу молитвите ми, боже!“

Сега Джем се промени. Смъртната бледост отстъпи от страните му, очите му мереха прашния спахия, сякаш искаха да отгатнат какво се крие зад неговия изблик: предателство, заговор, върност?

Ние стояхме вкаменени. И внезапно чух гласа си – той беше несвестен, както всичко през онзи ден:

– Господарю, длъжен си да чуеш своята войска! Багряно-роден господарю, не отстъпвай бойната ни слава на скопени дервиши! Твоята смърт е подписана, нямаш какво да губиш. Спаси империята, Джем султан, правото е твое!

Да, изрекох го. Признавам.

– Правото... – повтори тихо Джем. И вече неистово високо: – Имам

ли това право?

– Имаш! Ти не ще се бориш само за живота си – от тебе чакат, султанъм! И кой е Баязид? – продължавах не на себе си. – Син на робиня, копеле...

– Остави ме! – прекъсна ме Джем с отврата.

Един по един, смутени до дън душа, ние, поетите, се изнизахме из двора. На Джем вече трябваша бойци.

– Саади – настигна ме под пруста Хайдар, – какво каза ти, Саади?

– Правдата – отговорих отчаяно. – Само правдата.

– Тя е извън закона, твоята правда.

– Законът е измислен от хора и пак хора могат да го отменят. Ти би ли се примирил със смъртта на Джем?

– Не! – не се замисли Хайдар. – Но Джем ще избяга, ще се скрие. Ти не бранеше само живота му.

– Не би се съгласил на бягство; Джем не е направен да се крие. Хайдар, нима ние, най-близките му, ще се отречем от него?

– Не! – повторно тръсна глава Хайдар. – Вярвай ми! Аз ще бъда първият войник на Джем. Въпреки закона.

Прегърнахме се, без да кажем дума. Приличаше на клетва.

Чак към обед Джем нареди да се съберем. На двора заварихме множество: караманлийски бегове, аги от войската на Джем. Облечени като за празник, с всичките си такъми и отличия. А лицата им не отговаряха на това великолепиe – бяха строги, почти унили. Между тях Джем се открояваше; той светеше с нова, непозната светлина, по-хубав отвсякога. Сякаш само полъхът на властта бе го претворил.

Щом ни забеляза, Джем ни направи знак – насам! Усещяхме, че вече нямаме същата стъпка; доближавахме не приятеля, а повелителя си.

– Облечете бойни дрехи! – нареди ни той. – Вземете ги от стражата!

Случваше ни се за първи път. Хайдар се нацеди с мъка в едни тесни за него гащи; закопча, пухтейки, тежкия колан с каниите за ножове и сабя. Във всеки друг миг би си докарал закачки, а сега ние дори бързахме да го дотъквим. „Ето ме вече Хайдар ага!“ – пошегува се той и пак никои не се засмя.

Вън на двора Джем говореше пред караманлиите. Дочух само края на речта му – тя ме смая. Това ли наистина бе измислил Джем?

– ... Ние не можем да лишим височайшия ни брат от онова, което е заел – от Румелия. Защото не желаем братска война, не ще проливаме кръвта на правоверни. Макар и не роден в баграница, Баязид успя да

присвои част от империята и аз не ще му я оспоря. Но тук, в Анадола, люлка на славната ни държава и родина на Османовци, аз ще продължа делото на Мехмед хан, не ще допусна в Анадола Баязидова власт! Аз ще възкреса нашата първа столица – Бруса – и ще поведе спахийството към нови завоевания, за да има всеки спахия по село! Нека Баязид върне земите на джамии и имарети в Румелия. Тук, в Анадола, ще продължи империята на войниците!

„Джем, приятелю! Като не знаеш, защо не питаш? Та човек винаги трябва да иска всичко, дано му остане поне половината. И как така обявяваш пред първенците си, че сам се стремиш към раздяла на държавата? Под това знаме ли би повел бойци към победа? Защо те спира кръвта на Баязид, нима него ще спре твоята?“

– Не ми харесва! – пошушна в ухото ми Хайдар. – Погледни беговете!

Погледнах ги. Е, да, недоумявах. Те бяха се надявали, че ще победят, водени от Джем, за да остане в сила войнишкото право. Сега подозрях зад челата им недотам чисти мисли: „Щом можело Анадола за анадолците, не ще ли постигнем и Карамания за караманлиите?“

И още нещо: на старите воители Джемовата борба още от първия й миг се видя някак момчешка, недобре изпитана. Това те бързо отдадоха на славата на Джем – отличния пехливанин и даровит поет. Но вече не беше дума за бабаитство и стихове, ама не!

– Към Бруса! – завърши по това време Джем. Очите му сияеха, гореше вдъхновено Джемовото лице. Той съвсем и не отбеляза отзвука от словото си всред първенците.

– Не ми харесва! – повтори Хайдар. – Тази работа трябваше да се подхване съвсем другояче.

Простете, че отварям скоба, но искам да ви кажа нещо за Хайдар. Някога аз се чудех как човек като него може да бъде поет, че и добър поет – беше някакъв без полет, приземен, прост и точен в съжденията си. Говореха, че бил от село, и май е вярно – върху това почиваха всичките му слаби и силни страни. Мене ме дразнеха трезвите оценки на Хайдар, а – без да ща – винаги ги следвах. Кой знае, мислех отпосле, ако Джем бе избрал за довереник не мене, а Хайдар, дали нещата биха протекли, както протекоха. Но от целия Хайдар Джем обичаше само стиховете му – той никога не би се разкрил пред Хайдар.

Съвсем мълчаливо караманлийските първенци си излязоха – отидоха да се разпоредят и оседлят. Знаех, че ще се разприказват, щом излязат извън двора. Хайдар, който бе ги следил с едно око, току застана

пред господаря ни в тесните си, смешни гащи.

– Султанъм – каза, – позволи да тръгна с тях!

– Защо? – обърна към него още горещо лице Джем.

– Трябва да знаем какво кроят. Зависим от тях.

– Хайдар – нетърпеливо му отвърна Джем, – чудно ми е, че един поет предлага това. Аз се доверявам на войската си и началниците ѝ.

Хайдар само вдигна рамене. Боях се, че както винаги правият е той.

Тръгнахме преди вечерта. Най-отпред язدهа спахиите на Якуб ага. След тях идеха караманлиите, полуплемена, полу-войска; водеха ги техните първенци. Все такива съсредоточени, явно пишман, кисели. После яздеше свитата на Джем – набързо предрешените певци и поети. Крепяхме се с мъка на седлата, мен ме болеше целият чатал, сякаш са ме пунали от двайсет аршина височина върху задника ми. А Хайдар се люлееше лениво, макар вече да беше хлъзнал щита си на някакъв оръженосец, та не му тежеше.

Под Бруса стигнахме за три денонощия и намерихме вратите ѝ за-лостени. За обсада не можеше и да се мисли – бяхме около четири хиляди души.

Тази първа неудача смути Джем. Той бе вярвал, види се, че всички градове ще отворят вратите си пред стъпките му и ще го признаят с ликоване за господар.

– Саади – извика ме при себе си, – ще опитаме преговори. Вървете с Хайдар и Якуб ага и кажете на брусенския управител, че градът отново ще стане наша столица. Прахът на Осман, който лежи в Бруса, ще намери покой, щом види възкресена старата ѝ слава.

– Виж какво – каза ми Хайдар из пътя, – Джем трябваше да ни заръча по-ясно.

– Мене и така ми е ясно – отговорих раздразнен.

– Не е – запъна се Хайдар. – Управителят ще ни попита какво искаме от Бруса: войници ли, хляб или месо. И дали ще го платим. А ние ще му отговорим, че Бруса щяла да стане столица. Слаба работа.

Колкото и да ме дразнеха дребнавите приказки на Хайдар, само заради него не се върнахме със съвсем празни ръце. Наистина управителят – някакъв стар и скудоумен паша, забутан тук от Мехмед хан, който така се отърваваше от некадърните си първенци – ни посрещна враждебно. „Това по-късно – повтаряше той, – никога не е късно да обявим Бруса за столица. Нека първо видим Джем владетел и видим държавата на Джем!“ По-нататък пашата изтъкна, че Бруса много пострадала от борбите между синовете на Светкавицата и не искала втори път да пати.

Нека Мехмедовите синове решили спора си на голо поле, под града, а още по-добре – далеко от него. Тогава вече и Бруса щяла да се определи.

Така се канеше да ни отпрати управителят, ако не се намеси Хайдар.

– Съгласни сме с тебе, пашамъз – рече, – но и ти се съ согласи, че сме в поход от три дни. Ще оставим Бруса на мира и срещу това Бруса ще ни нахрани съвсем тайно.

Пашата се позамисли, но явно схвана изгодата от предложението на Хайдар. Та, когато се върнахме в стана по тъмно, водехме дълъг, натоварен керван.

Новината за нашия неуспех бе ни изпреварила, донесена от странен пратеник: Селджук хатун, любимата леля на Завоевателя.

Заварихме я при Джем. Селджук хатун беше много стара – струваше ти се връстница на Османовия дом. Но от лицето ѝ – тъмножълто, сбръчкано, смалено – гледаха млади по будност очи.

Селджук хатун бе дошла в стана ни, щом дочула, че Джем е наблизо. Известна беше нейната слабост към втория шехзаде; Джем винаги е бил галеникът на целия жив Османов род. Сега той седеше до нея като дете, засрамено, но знаещо, че много ще му бъде простено заради неговия чар.

– Леля ми донесе – обърна се към нас Джем, – че отвъд града е разположил войските си Аяс паша. Утре ще бъде решаващият бой.

– Решаващият бой! – повтори Селджук хатун насмешливо. – Нищо решаващо не ще има в сблъсъка между две войски от по пет хиляди човека. А?

Забелязах, че тя никак не се държи както подобава на жена от владетелски дом. Думите ѝ бяха далеко не подбрани – тъй би говорил стар войник.

– Това е само началото, така да знаеш – зае се да поучава племенника си тя. – Ако утре загуби, брат ти ще изпрати десет пъти по пет хиляди войници. Ако загуби и тях – чакай сто пъти по пет хиляди. Щом веднъж си се решил, не пропускай нито миг; разпрати глашатаи из Анадола, събери под знамената си цялата войска, която още не е на Ункяр чаири. А?

Имаше обичай да завършва думите си все с това „а?“, което не беше въпрос. Джем я слушаше, цял внимание; личеше си, че обмисля поръките ѝ. Затова намерих отговора му напълно неочакван:

– Не! Войска аз не ще призова. Най-добрата и без туй е вече на

Ункяр чаири, Баязид я получи наготово. Срещу нея аз ще изляза като законен наследник на престола. Войските знаят, че само аз ще им запазя преднините, които получиха от баща ми; те ще преминат към мен при първата битка. Разбери ме, Селджук хатун: аз искам да управлявам не самозван, а призван!

По време на цялата тази реч старицата бе клатила глава, като да подчертаваше, че Джем приказва съвсем, ама съвсем момчешки приказки. Помълча си после тя, а накрая отсече:

– Ако друг някой би ми говорил това, щях веднага да му кажа: твоята е спукана! Но ми говори не друг, а Джем, Джем се е родил със звезда на чело. Небето – не твоят ум или сила – не ще позволи да бъдеш победен.

– Има ги такива – обърна се към нас старицата, едва сега ни удостои. – Има хора, дето успяват напук на правилата. Късметлии. Джем носи нещо от големия късмет на Османовци. Дано той не го остави, макар Джем да си приказва шуротии.

Джем пламна – този път от обида. И пак ме поразиха думите му, ти хи, а твърди:

– Не мога да бъда друг, лельо, иначе бих се превърнал в Баязид. Защо? Та Баязид вече съществува, излишно е да го повтарям. Нека войската избере! Победеният ще понесе нейната присъда. Не ще моля никого. Аз, синът на великия Завоевател, съм в правото си.

Изпратихме Селджук хатун същата нощ, а на заранта започна битката с Аяс паша.

Ще ми простите, че за битките говоря бегло, това не ми е работа. При нас, на Изток, за бойни разкази и стихове си имаме нарочни хора, аз не съм от тях. В битките на Джем участвах като самоук войник, та ми се струваха по-страшни от салхана и не искам да си ги припомням. При това за вас са важни не самите боеве, а изходът им. Затуй ще ви кажа направо, че този първи бой срещу войската на Аяс паша завърши с пълен наш успех.

Ето, Хайдар сбърка – нали ни предричаше провал. Сбъднаха се думите на Джем, които старицата намираше шури: водените от Аяс паша спахии наистина преминаха към нас.

Час по-късно, когато пашата отпраши към гористите хълмове (следваха го едва триста еничари), видях отблизо Джем. Господарят ми не криеше своето щастие; Джем се смееше високо, закачаше се съвсем не по господарски с бегълците; хвърли сукнения си кюрк върху плещите на техния алайбей; прегръщаше всекиго от нас поотделно.

Тъкмо войската – вече около десет хиляди човека – се разположи за обяд, откъм града се зададе тълпа. Начело язدهа двајсетина големци. Щом приближиха, разпознахме и валията на Бруса. Беше явно без думи: Бруса отваряше вратите си пред победителя.

Победител! Тази дума опиваше Джем по-лудо от ширачко вино. Джем стоеше още в доспехи, в ризницата си от тънки халки, с опрашени чизми, всред своите велможи – всред нас.

С някакво току-що родено достолепие той подстави крака си за целувка; с глас, в който вече нямаше смях, той нареди на брусенските първенци да станат.

Аз го познавах отблизо и мога да твърдя: ако Джем беше отнесъл тази победа със сила, той не би тържествувал така. Джем искаше да се налага с името си, с мълвата за своята изключителност.

В Бруса влязохме на следната заран. Джем бе наредил войската ни да отпочине хубаво и да се потегне. Той желаше да разбуди у нашата стара столица цялата ѝ обидена гордост – да ѝ представи султан и войскари, достойни за Бруса.

Като си спомня сега, имало е нещо невероятно в нашите брусенски дни. От самото ни посрещане.

Бруса беше цяла из улиците, заедно с пеленачетата и болниците си. От всеки прозорец, чардак и зид висяха килими, везани покривки, дори копринени юргани, халати или кърпи – градът бе окичен до върха на десетките си минарета. Пък и време ли беше! – май. Над дуварите надничаха бухнали орехи и смокини, лозниците протягаха млади, лъскаво-зелени филизи. Кипарисите пробуждаха почти черно тази пиански тържествуваща зеленина, между която се белееха тежките цветове на магнолията и жълтееха гроздове салкъм. Ами люляците? Защо не сте видели Бруса в майски люляци!

Посред целия този пролетен празник, който покриваше вековете – каменната сивота на Бруса, – течеше друга пролет. Нашият господар, всред чиято свита нямаше човек над двајсет и петте, огряваше Бруса с радостта си. Млад, красив, даровит, боготворен, Джем бе стигнал най-високия връх на човешкото щастие.

Вярно, съдбата се е усмихвала не само нему – победи бяха жънали, водили са в Бруса синджири роби, кертвани плячка и други Османовци: Орхан, Мурад, Баязид Светкавицата. Но никому от тях бог не даде толкова щастие на двајсет и две години, не съедини за друго в едно победата и младостта.

Прие ни Старият дворец. Чувствавах трепет, когато прекрачих

прага му. Стамбул е изключителен – такъв град няма. Но за нас, османлиите, Бруса е повече от него: светиня. Тук лежи прахът на първите ни султани. Старият сарай е свидетел на ранната ни история: как от едно полудиво пастирско племе израсна империя – заплахата над света.

Всичко в двореца на Бруса беше камък – така съм го и запомнил: плътен, внушителен хлад. Той издаваше, че са го строили владетели, за които люлякът не е имал стойност, а са теглили всичко в сила, власт, победа. Толкова по-ярко изпъкваше всред него Джем, като златист ахат в тромава, гранитна скала.

Джем през ония дни неуморно действуваше, заповядваше; той бе съсредоточен, вечно загрижен. Учеше се на властта. След като – избягвайки пищни тържества – Джем се прогласи за султан (втори през последната седмица!), той нареди да наскат сребърни пари с неговата тугра и да четат всеки ден молитва за благоденствието му в джамиите.

Нищо повече. С толкова се ставаше владетел по нас и затуй той премина в историята като Джем султан. Султан, чиято власт бе ограничена в един град и в осемнайсет дни.

През тия дни към Бруса се стичаха войници. При всяка тяхна поява Джем ни говореше с поглед: „Казвах ли аз!“ Не зная дали наистина не забелязваше, че тия войници съвсем не са тъй много, както е предричал, както ни се щеше. Бяха някакви тумби от по двацет до петдесет човека, някакви туркменски катуни или юрушки задруги, повели към столицата ни – към средището на бунта, както предполагаша те – своите жени, стада и дечурлига. С такава една сбирщина не можеш удържа власт, камо ли – да я завоюваш.

Достигнахме не повече от петнайсетина хиляди саби, когато – вече в средата на юни – до Бруса дойде вест: Баязид хан II начело на войските от Ункяр чаири напредвал към столицата ни.

– Знаеш ли какво означава това? – попита ме Хайдар. – Това са отбраните войски на империята, всичките. Разбира се, тях ги събра името на Завоевателя за нови завоевания, а Баязид ги получи наготово.

– Кой знае! – възразих. – Може би половината ще видят своето бъдеще в Джем султан.

На Хайдар не му се вярваше.

– Защо си въобразяваш – каза, – че войниците много разсъждават? Веднъж са събрани и поведени – толкоз.

Не ми бяха необходими думите на Хайдар, за да изпитвам тревога. Само Джем бе недосегаем за нея. Той прекара деня всред войските си, говореше с началниците им, изграждаше предстоящата битка. Имаше

нешо налудничаво в неговия стремеж да забрави истината – броя на братовата си войска, опитността на пашите ѝ, законното право на Баязид да води и спечели този бой. Джем – бляскавият галеник на съдбата – упорито вярваше, че действителността е длъжна да отстъпи и му подари една невероятна победа.

Надвечер изпратените към планината съгледвачи донесоха, че Баязид бил разположил стана си на три часа път от Бруса; Баязид искаше открит бой.

Бяхме извън градските стени, когато Джем узна това. Видях, че се обърка – той се е надявал на дълга обсада, през която времето ще позволи всякакви промени в Баязидовата войска, ще ѝ донесе изгодни за нас настроения; Джем не бе подготвен за открито сражение.

На път към Стария сарай – прибирахме се – Джем мълчеше, умислен. Докато, вече пред вратата, се обърна към мен:

– Моля те, Саади, върви извикай Селджук хатун!

Показания на Селджук хатун за случилото се през нощта на 15 срещу 16 юни 1481 година

Аз не обичах да лягам рано. За една комай деветдесетгодишна-старица леглото е като гроб. А и онази нощ не ми обещаваше покой. На зоранта трябваше да се сбият войските на братовите ми внуци, как можех да заспя преди такава заран?

Когато ми обадиха, че ме търсел някой си Саади, аз тъкмо разсъждавах върху глупостта, която извърши племенникът ми, превръщайки братоубийството в закон на нашия дом. Вярвам, че Мехмед хан е имал пред очи доброто на империята, но за мен то беше не по-малко важно от доброто на рода ни. И най-простият овчар знае, че породата се подобрява, когато оставиш да се плоди най-святното животно от всяко ягнило. Отде тая увереност, че първородният е и най-добрият? Защо му трябваше на Мехмед сам да скопява Османовия дом, като изрязва всички негови странични клонове?

Такива са мъжките работи, мислех си тогава, че и сега. Никога жена не би изпаднала до ограничеността на мъжете. Искам да кажа, че в себе си аз осъждах Мехмедовата приумица, обявена за закон.

Та, обаждана ми, че ме търсел въпросният Саади. Не си го спомнях точно – навярно беше някое от развалените момчета, които заобикаляха Джем. Види се, Мехмед, както всички ние – родът ни, – е имал

прекалена слабост към малкия си син, та го остави да живее сред такава съмнителна пасмина само защото му било харесвало. Лично аз считах, че тя не прави чест на един султанов син и му влияе зле, а?

Наредих да пуснат въпросния Саади, което и направиха.

Той изглеждаше точно както бях очаквала – момиче за омъжване, а не мъж, най-мразя такива.

– Селджук хатун – поклони ми се той и заговори по-просто, отколкото приляга на този вид, – Джем султан те моли да го удостоиш с посещението си още веднага.

„Много се е разбързал малкият!“ – мислех си, докато ме обличаха. Иначе не влязох в разговор с въпросния Саади, не ми подобаваше.

Джем ме чакаше в покоите на Орхан хан. Беше блед и трескав. „За хлапак като него ли е тази работа!“ – рекох си, защото ми дожаля. Спомнях си го дете: прозрачно светло, медено русо, сякаш чуждоземска скъпоценност, работена с тънък резец, с тънка четка.

Щом влязох, той се препусна и ме поведе към миндера. Загради ме с възглавници, зави ми краката – нощта беше хладна. Трябва да ви кажа, че Джем умееше винаги да те окръжи с внимание и те разположи – съвсем малко наши мъже умеят това.

– Селджук хатун – започна той, без да потиска вълнението си, – помолих те да дойдеш по работа страшно отговорна, съдбоносна. – (Ето, на такива думи го учеха ония момчетии!) – Ти, живата съвест на рода ни, ще бъдеш съдник в борбата между Баязид и мене.

– Какъв съдник? – прекъснах го аз. – Съдник в една борба е само силата.

– И правото! – натърти Джем. – Селджук хатун, ти си най-старата от Османовци, моля те, убеди Баязид колко гибелна за империята е една братоубийствена война, та ние още не сме се съвзели от разприте между синовете на Светкавицата! Кажи на Баязид, че аз не желая смъртта му, нито неговите румелийски владения – нека ги задържи! И той е жив човек, и той е син на баща ми. Нека живеем като братя, равни и съгласни владетели на двете големи половини от Османската държава.

Виждате ли докъде водят човека съмнителните приятелства, близостта с полумъже – с поети! Що за глупости ме караше Джем да изрека от негово име!

– Джем – казах, – туй, дето го говориш, е смешно, разбери! Чий разум ще допусне подялбата на една велика империя и ще бъде ли тя велика, ако се раздели? Бори се! Това е едничкият ти изход, колкото и да ми е противно братоубийството.

– Все пак на тебе то е по-малко противно, отколкото на мен! – разпалено ме прекъсна Джем. – С какво ще бъда по-добър от Баязид, ако му предложи да умре той наместо мене? Селджук хатун, ти си наша леля, тъкмо ти трябва да изведеш решението, което ще позволи и на двамата ти племенници да живеят.

– Ще опитам – отговорих. Ясно ми стана, че Джем не би мирясал, докато не му го обещава. Познавам много мъже аз, не си мислете: всички те са се считали призвани да уредят света, а не са се справяли с най-простото – с дома, с жените или слугите си.

Още не изрекла, Джем улови двете ми ръце и ги притисна до гърдите си. Това бе странното у това момче – дори да вършеше явни смехории, Джем те покоряваше, трудно би отказал нещо на Джем.

Аз сама усещах – докато той разпореждаше да ми приготвят кола с меки яйкове, докато ми определяше свита и стража – как с всеки следващ миг се вживявам в задачата си. Преди малко бих се изсмяла на бълуването му, а сега вече обмислях, стараех се да го превода на трезв език.

– Селджук хатун – прегърна ме Джем, преди да се кача в колата, – всичките ми мисли ще те съпровождат. Нека бог те доведе с добра вест!

Пътувахме няколко часа, а този път аз не помня, бях съвсем потънала в грижите си. Спря ни стражата около Баязидовия стан. Агата й ме позна – бях живяла твърде дълго, за да ме запомнят всички първенци, поколения първенци на държавата ни. Отведоха ме веднага при Баязид.

Баязида аз не бях виждала десетина години. По-право – не държах да го виждам. Намерих го същия: все такава костилка, въпреки че му беше време да понатежи.

– Да бъде благословен часът, в който почитаната Селджук хатун прекрачи моя праг! – посрещна ме той.

– Ти се досещаш за какво те търся посред нощ, Баязид – започнах. Нарочно не го нарекох хан, както и в целия ни разговор не дадох това звание на Джем. Исках да разберат, че за мен двамата едновременно султани са само братовите ми внуци.

– Не, не се досещам, Селджук хатун – спокойно ме гледаше в очите Баязид.

Трети показания на поета Саади за случилото се на 20 юни 1481

Беше 20 юни – не ще забравя тоя ден до Страшния съд. Преди три

вечери бях наблюдавал господаря си, докато чакаше старицата: Джем беше като обсебен. Той вървеше на кръст из покоите на Орхан хан, вървеше и си говореше гласно. „Всичко останало би било чиста лудост!“ – чух няколко пъти между неговия тих разговор с мислите му.

Много след полунощ старицата се върна. Въведоха я, крепена от двама слуги – беше капнала. Въпреки това намери сили да ме изгледа неприязнено и аз би трябвало да се махна, но останах, за да чуя. И тъй, тя предаде на Джем какво е говорила и какво са й отвърнали. Не ще повтарям, знаете го.

Джем отначало я слушаше прав. Сетне опипом притегли възглавницата, отпусна се; не го държаха краката. „Боже милостиви! – рекох си. – Така ли изглежда един военачалник преди боя?“

Беше съкрушен. Ще питате: какво друго е очаквал от такова пратеничество? Същото се питах и аз. Но Джем наистина нямаше представа за житейските съотношения, та може би съвсем искрено е вярвал Селджук хатун да сполучи.

– Свършено е! – произнесе той, когато леля му млъкна. – Отново ще бъде обляна в кръв богопазената империя. Защо баща ми не разсече приживе този възел? Бих умрял примирено, ако знаех, че това е неговата воля.

– Я стига приказки! – срязва го старицата, люта от умора. – Досега слушах как Баязид би умрял, ако му повелял законът, сега пък ти. Щом и двамата сте така готови на смърт, какво ме разтакате нощем, а?

– Не, не ще умра! – прекъсна я Джем не по-малко рязко и това беше съвсем обичайно за него – да се мята от едно твърдение към неговата противоположност. – Хич да не се надява Баязид!

Старата вдигна рамене, беше взела да се отегчава от момчешките пориви на Джем. И си тръгна.

Той целуна с повече от почит колана й. Разбирах, прощаваше се с рода Османов.

– Сбогом, лельо! – каза. Гласът му беше мокър от сълзи. – Зная, докато си жива, ще има и кой да изрече молитва за Джем.

– Хайде, хайде! Ти не я докарвай до молитва! – и сухите й, с корави стави ръце допъплиха до Джемовите плещи.

– Саади – каза ми Джем, щом останахме сами, – преди разсъзване ще напуснем стана под града. Ще тръгнем за полето на Йени шехир.

– Разумно ли е да мориш войската си преди боя, султанъм?

– Не искам Бруса да заплати верността си към мене. Ще се бия на голо поле. Извикай ми Якуб ага!

Аз извиках Якуб, който спеше в другото крило на сарая. А на разговора му с Джем не присъствувах, защото трябваше да изпълнявам други поръчки. Този разговор следва да приемем за начало на края в боевете между Баязид и Джем.

Когато се върнах при господаря си, заварих го, взел странно решение. Джем ми каза, че според него (по-късно узнах, че е било според съветите на Якуб ага) нашата войска щяла да се раздели на две крила. Едното ще поемело към Изник, за да удари в гръб войските на Баязид, а другото – към Йени шехир, за да започне боя. Това последно крило – най-добрата част от войниците си – Джем поверяваше на Якуб ага.

– Господарю – осмелих се да възразя, – недоумявам. Хората ни са малобройни. Тъкмо затова ли искаш да ги поделиш?

– Именно загдето не разчитам на броя им, трябва да прибегна до хитрост. Не ме разубеждавай, Саади! Ти знаеш колко те ценя, но ние сме хора неизкушени в боевете. По тях ще слушам Якуб ага – това е занайтът му.

Впрочем всичко стана, както го нагласи Якуб. През същата нощ войските ни поеха в две различни посоки, на 20 стана битката при Йени шахир, но никой по време на тази битка не налетя в гръб Баязида – нашите не бяха смогнали... В самото начало на боя, докато враговете се търсеха с дребни налети, докато Баязид разгръщаше своите части, а Джем се опитваше да му противопостави рехавата верига наши конници, към нас – малката свита на господаря – приближи на запенен кон Якуб. „Как личи, че негов занаят е войната!“ – рекох, защото алайбегът изглеждаше в стихията си.

– Султанъм! – извика той от седлото, удържайки с мъка коня. – Ако се забавим, свършено е: Баязид ще разположи силите си в дълбочина и ще отдели едно десет хиляди акънджии да ни нападнат от две страни. Не губи време, султанъм! Позволи още сега да поведе цялото спахийство; ще смета Баязид, преди да се е окопитил!

И Якуб ага прояви най-страшно нетърпение – разизграваше жребецата около нас и с кратки викове ни дообясняваше, че вейки миг е загуба незаличима.

– Тръгвай! – заповяда тихо Джем, а аз се усъмних, че той още вярва в победа. Трябваше да си не поет, ами направо луд, за да помислиш, че петнайсетина хиляди спахии не ще се удавят сред морето войска насреща.

Якуб само това и чакаше. Конят му го отнесе като фъртуна. През това време ние изкачихме хълма отсам реката, за да следим развоя на

битката.

Гледахме как спяхийската конница търси брод и го намира. Пред нея нагази конят на Якуб – алайбегът водеше уверено хората си. Дори и в реката спахиите бързаха – нали пестяха мигове. А излязоха ли отвъд, сурнаха се срещу Баязидовия стан.

Стори ми се чудно, че отсреща не настъпва голяма тревога: продължаваше разставянето на алаите. Толкова самонадеян ли е Баязид, та счита най-добрите ни части за плява?

Якуб ага беше вече на изстрел от вражия стан. А ние чакахме настърхнали, чакахме викове, стонове и звук – тържествения грохот на битката. Докато нашата спяхийска конница – упованието и гордостта ни – безшумно не се връза, ами се размеси с Баязидовата войска.

Тишина...

Няма да забравя онази тишина, в която се чуваше чак диханието ни. Има мисли тъй чудовищни, че трябва време, за да бъдат осъзнати; тогава ние се борехме с такава една: „Предателство!“

Джем бавно изви очи и ме погледна – страшен беше погледът му! В него гореше не отчаяние – слабо е да се каже. Ужасен ужас, без дъно отврата и мъка – какво още не изрази Джем.

– Караманлиите! – наруши мълчанието Хайдар. Завидях му. Никое от споменатите чувства не вълнуваше сега поета от село. Хайдар само следеше караманлиите, нашата последна опора – останалите бе отписал.

А караманлиите наистина се огъваха. Техните малки дружини, които бяха убождали тук и там врага, вече безредно се отляха назад, за да стигнат в бяг реката.

– Свършихме преди боя! – не усещаше, че говори на себе си Джем.

– Спри ги! Опитай да ги спреш! – извика му не като на султан, ами на осполено хлапе Хайдар, а сам подгони коня си надолу.

– Стой! – кресна му Джем и с това ни даде да разберем, че изключва всяка съпротива. – Върни се! Ние сме предадени...

И без нищо повече се упъти към шатрата си.

Може би съм неправ, но беше ми се сторило, че Джем – след първия ужас – прие предателството на Якуб почти облекчено. Сякаш то го оневиняваше в загубата на боя. Може би Джем видя в Якубовата измяна самата съдба и й се покори.

Забелязах, че прави усилия да не затича. Джем пазеше сетните отломки от своето султанско достойнство. То му стигна до шатрата. Не го чух дали се разпореди да товарят; Джем метна крак на седлото, улови изкъсо повода на черната си кобила и я поведе към заник.

В луд бяг изминахме до полунощ пътя, за който трябват два цели дни – от Йени шехир до планините Ермени. Следваше ни само караманлийската войска, като непрекъснато изхвърляше вързопи и оръжие, за да не ѝ тежат. Яздехме, сякаш ни гонеше сам дяволът.

Вие не сте чували за Ермени – това е зловеща планина, пущинак, без един извор. Прекосихме я нощем под облещените, втречени звезди, в гробовна тишина, която браздяха само стъпките на конете ни и псувните на караманлиите.

Тук, в Ермени, Джем понесе нов удар върху султанската си гордост. Тъкмо бяхме хубаво навлезли между отвесните скали на някакъв проход, нападнаха ни туркмени – по-диви и от караманлиите пустинни племена, навикнали да живеят от грабеж и убийство. Нападнаха ни, като да бяхме безоръжен търговски керван.

Боят трая кратко. Спомням си хищните, разкривени от алчност лица на туркмените, които ни замеряха с камъни и трепеха с прости тояги, увисваха на седлата ни, за да спънат конете и откопчат някой денк. Виждах как караманлиите образуват стена около Джем, за да го изведат от тая кланица, как изхвърлят последните си торби, за да отвлекат вниманието на диваците, и между туй раздаваха удари наляво и дясно.

Да наречеш ад нашето нощно приключение в Ермени е прекалено възвишено. Това беше долен, просташки побой между полуголи и съвсем голи, още една горчива обида върху багрянородния ми господар.

От другата страна на прохода дружината ни излезе неузнаваема; приличахме на конни просяци, макар никога да не е имало просяк на кон. Съвестните старания на караманлиите не бяха спасили дори Джемовата наметка – Джем яздеше сега по риза, изтръпнал от пустинния хлад. Една светла жертвена главня се рееше в тъмницата. Джем...

Приближих го и метнах отгоре му чула от коня си – по чудо беше оцелял. Джем ме погледна примирено и се окъта в чула, зъзнеше.

– Приятелю Саади – рече, – щом спрем, ще ме превържеш. Раниха ме в бедрото.

Само това ни липсваше! Знаех колко тежка е рана в пустинята, подлютява се, забира, червясва. А не смеехме и да спрем.

След прохода Ермени се разпадна на невисоки хълмове. Нахвърляни безразборно из пътя ни, те ни измъчваха много повече от самата планина с всичките ѝ опасности. Ние се качвахме и слизахме безкрайно, съсипани, изнурени. Вече ни се чинеше, че не ще дочакаме утрото, при все че то ни плашеше пък с неизвестността си.

Най-напред, пред цялата разнебитена дружина яздеше Касим бег.

Той бе останал старши по чин след измяната на Якуб. Касим беше последната жива издънка на караманските князе и двайсетина задруги, водени от него, продължаваха да следват Джем, да го бранят в отстъплението му. Касим познаваше и Ермени, и пустините отсам и оттатък. Бяхме изцяло в ръцете на Касим бег, но той не ни предаде.

Тъкмо изкачвахме бог знае кой пореден хълм, когато го чух да казва:

– Наблизо е границата, султанъм.

– Границата!... – тази дума изтръгна Джем из унеса му. Джем сви коня. – Сигурен ли си, Касим бег?

– Да. Под нас е река Теке. Отвъд нея вече започва Сирия.

– Спрете!

– Защо, султанъм? – зачуди се Касим бег. – Едва оттатък ще бъдем спокойни.

– Спрете! Трябва да ме превържат. Помогни ми, Саади! Поех Джем. Той тежеше необичайно, когато, опрян на рамото ми, запристъпва. Не разбрах защо ме насочва встрани, по склона. После се досетих: Джем искаше да останем насаме.

Рече ли да седне, Джем просто падна. Напрежението, умората, загубената кръв – всичко туй беше го пресушило.

Много внимателно изхлузих ботуша му и го излях – беше пълен с кръв. Трябваше да срежа чешира, за да го запретна – бе здраво залепнал о крака. Изсипах стиска барут върху раната – недълбока, но лоша, с разкъсани краища, рана от конско копито (и в това не бе пощадена гордостта на Джем)

– и я стегнах с платно от гъжвата си, няхах друго.

През цялото време Джем седеше, опрял гръб върху скалата, зажу-млял, не знаех дали дреме или е загубил сваят.

– Готово! – завърших. – По-добре ще е да не се обуваш.

– Саади – изведнъж улови ръката ми Джем, – страх ме е, Саади!

– Страшното е зад нас, султанъм. Стигнахме границата.

– От нея ме е страх.

Дали не блънуваше? Очите му светеха трескаво, разширени, несвои.

– Саади – продължи, – съзнаваш ли какво е то, границата? Ние ще прекрачим не само междата на две държави. Много повече... До тая нощ аз съм бил у дома си, върху земята на своя баща и дядо, до днес съм имал права, макар оспорвани. А с това, че преминавам границата, аз сам ще се откажа от тях, ще изляза извън закона. От утре ще бъда

изгнанник, Саади... Плаши ме думата „изгнанник“.

– Султанъм, не се измъчвай с тежки мисли! Ти напускаш империята може би само за дни, за седмица.

– Дори и така. Аз ще потърся помощ от враговете ни, ще бъда в тяхна власт. Кого ще убедя след туй, че не съм заплатил помощта им с предателство? Кой ще ми повярва, че не съм се възцарил за сметка на своята земя? Саади, може би е по-добре да не преминаваме отвъд, нали?

– Султанъм, късно е да мислим за това. Знаеш, брат ти е по петите ни. От утре заран целият край ще гъмжи от засади, ще те гонят като ранена кошута, Джем! Щом си започнал, друго не остава: свържи съюз със силите, противни на Баязид – има ги и ще ги има. Тук не ще успееш, врагът е навсякъде, дебне те измяна, а ние сме зашеметени. От Сирия спокойно ще преговаряш и търсиш съюзници.

– Мислиш ли? – изглежда ме тъжно той. – А мен ме е страх. Струва ми се по-леко да умра още тая нощ на своя земя, предаден и забравен... Отколкото от утре да се впусна в преговори, съюзи, надлъгване. Не съм създаден за това, Саади...

Чудно – само още веднъж през годините по-късно Джем се върна на ония мисли. След нощта в Ермени Джем сякаш се стараяше с всички сили да убеди себе си и света, че е прав, че зад него стоят стотици хиляди хора и той е чело на една голяма борба. Но тогава, откъснат от дружината, седнал в мрака, шепнейки задавено, Джем се издаде, че разбира ужаса, който му предстоеше, и си дава сметка колко безвъзвратно е да прекрачиш границата. Може би Джем и тогава не би се разкрил, ако не беше треската, крайната изнемога, която разпрягаше волята му и го освобождаваше от задръжки.

– Султанъм – подсетих го по едно време, защото дочухах как мъжете на пътя шумят неспокойно, – чакат ни. Трябва да вървим!

Наведох се, подхванах го под мишници и го поведох. Джем куцаше, облегнат на моето рамо, по-доверчив, по-безпомощен и скъп на сърцето ми отвсякога.

– Саади – рече ми само като в жален припев, преди да стигнем до хората ни, – страхувам се, че тая нощ разделя живота ми на две. Страх ме е от границата, Саади...

А границата не си личеше. В това имаше нещо коварно – чини ми се, всички съдбоносни предели в човешкия живот са все така коварно неразличими. Човек донякъде стои на тази страна и след малко се опомня – вече отвъд. Извършено е непоправимото, без да доловиш неговия миг.

Аз дълбоко обичах Джем, но не мислете, че онова, което ще ви кажа, е пристрастно: душевното величие на Джем се заключаваше дори в туй, че той забеляза и отбеляза границата в своя живот. Историята обвини Джем в лекомислие, в неразбиране на световната игра, представи го като незрял младеж, сляп от честолюбие – кукла в ръцете на по-мъдри и по-далновидни. Само аз – едничкият, с когото Джем размени няколко думи в тъмнината на Ермени – мога да удостоверя: Джем съзнаваше решителните стъпки в своя живот и борба.

А за това, че не всеки, който съзнава нещата, е способен да ги измени, се сърдете не на Джем. Не отделният човек прави историята.

Показания на Каитбай, египетски султан, за случилото се от месец юни 1481 до месец юни 1482 година

Аз съм Каитбай от Мамелюците, султан на Египет и Сирия. Предполагам, че имате важни основания да ме тревожите. А моите основания да ви отговоря са следните: искам да очистя паметта на Джем от мръсните намеци на сганта – от укора на поколенията, както се изразяват. Не е ваша работа да обсъждате владетелските ни деяния. Ние стоим не извън, а над законите на света.

Аз, Каитбай, не съм съгласен с оценката на историята върху нашия владетелски дом например. Наистина ние не сме араби, а черкези; наистина един от далечните ми предци е бил прост мамелюк – нещо като еничари са мамелюците, но са служили не при турските, а при арабските султани; наистина онзи мой прадед, издигайки се все по-нагоре по стълбата на придворните санове, е заел султанския престол чрез убийство – убил е своя повелител. Но това не ви дава право да наричате целия ни дом Мамелюшки и да напомняте неспирно на света, че водим началото си от султанските конюшни. Впрочем наричайте ме както желаете. Аз добре зная, че именно защото носехме кръв, по-млада от излинялата кръв на Абасидите, успяхме да се удържим столетия над империя, от която бе живо само името – Арабският халифат. А халифатът е нещо велико и свято – равно на Римския престол за вас, неверните.

По времето, за което говоря, над халифата бе надвиснала поредна заплаха: османските турци. Трябва да заявя, че отначало тя не ни стъписа – виждали сме и по-големи. Селджуките, да речем. Кръстоносците,

които оставиха в Сирия и Палестина, по Егейските острови редица смешни графства, баронства, княжества, осъдени да загинат от само себе си. С една дума, малко ни тревожеше появата на нов вид диваци в Анадола. Така беше до Завоевателя.

Възпявайте, колкото щете, величието му – то е ваше мнение. Ние, владетелите на света по Мехмедово време, оценявахме доста по-ниско този свой събрат. Мехмед беше според нас твърде дребнав като за величие: беше болезнено честолюбив пред всеки враг. Мехмед посвети десетилетие от живота си на войни със Скендербег – арнаутин, отметнал се султанов еничар, планински разбойник. Но Мехмед не миряса, докато не видя края му.

Мехмед вложи нечувани усилия, за да спечели победа над рицарите иоанити, някогашни владетели на Палестина, които сега държаха едва Родос. За нищо на света не бих заложил името си в такава глупава вражда – кому бъркаха тия полумонаси, полупросяци, полукорсари, укрепени върху един беден остров? Но Мехмед веднъж се сблъска с тях, веднъж загуби и не намери покой до самата си смърт. Виждам, за вас е все още тайна накъде е смятал да поведе той войските си през утрото на 3 май. Ще ви кажа: срещу рицарите. И срещу мен. Защото Мехмед подозираше, че тъкмо аз им помагам с припаси, за да устояват на османските обсади. Доколко туй подозрение е било вярно, аз, Каитбай, не съм длъжен да давам отчет.

Бих си спестил казаното дотук, ако то не осветляваше онова, което се случи между юни и юни на споменатите години: моята намеса в борбата между Мехмедовите синове.

Не искам да крия, че тя бе изгодна не само за мен – за всички владетели на света и по-точно, на Средиземноморието. Тя идеше навреме, в навечерието на нов пристъп срещу Запада и приятелите му; тя щеше да отвлече новия султан (който и да би бил той) от предсмъртното намерение на баща му.

Питате ме: защо в тая междуособица съм заложил на Джем – та нали тъкмо той минаваше за живо продължение на баща си – а не на Баязид, когото знаехме за кекав? Защото така се случи, можех да ви отговоря. Но всичко е така отдавна минало, че не си заслужава лъжата. Аз заложих на Джем, отгатвайки, че по-слабият е той. Невинаги надмощието зависи от силата.

Да започна отначало ли? Да.

Когато ми съобщиха, че Джем е прехвърлил границата и се намира на моя земя, веднага наредих да бъде посрещнат с почести и доведен в

столицата ми, а Касим бег и караманлиите да се върнат назад и отвлекат семейството на Джем, останало в Коня.

Така той пристигна в Кайро, придружен от малка свита, и беше насанен в двореца на моя дивидар – това е великият ни везир. След два дни, като отпочина и се погрижи за раната си, Джем ме посети. То беше посещение на чиста учтивост – ние още не се познавахме, а и нямаше какво да уговаряме. Все още не знаехме какво става отвъд границата. Тогава аз само предложих на Джем гостоприемство, уверих го, че не ще го предам на брат му, дори Баязид да постави такова условие, и изказах най-общо своята надежда да го видя върху Османовия престол.

При тия мои думи младият султан не ме гледаше в очи. Стори ми се прекалено смирението му, тогава още го познавах бегло, та взимах за смирение това, че Джем бе просто съкрушен и искаше време да се оправи. Разбрах го при втората ни среща – тя беше наистина среща между двама господари. Сдържано и достойно Джем ми изложи своите възгледи върху борбата му с брат си, върху бъдещето на османската държава и на Средиземноморието. Той ми предложи мир – мир до края на живота си (защото не можел да обещае нищо за след своята смърт), ако взема страна срещу Баязид.

– Нима височайшият ми гост смята да прекрати завоеванията на покойния Мехмед хан? – попитах го.

– Не – отговори Джем. – Слава богу, има все още достатъчно земя у неверниците. Ние, борците за една и съща вяра, не бива да допускаме война помежду си.

– И все пак баща ти спечели големите си победи срещу мюсюлмани: Караманбеговете, Узун Хасан. Мехмед хан воюва и против мене.

– Аз не бих вдигнал ръка срещу халифа. Това е моята султанска дума.

Джем не беше първият владетел, с когото ме е срещала съдбата. Но трябва да заявя: единствено в разговорите си с него аз имах увереност, че чувам истина, а не е просто в ход някое владетелско надлъгване. Джем не предлагаше залог срещу обещанията си, защото в онзи миг не притежаваше нищо: не се кълнеше по всички правила. Но зад думите му, кой знае защо, човек не подозираше измама.

При оня наш разговор ние не решихме много нещо. Аз не желаех да се обвържа, преди да е поличало дали Джем ще постигне успех. Според слухове граничните ни земи с Баязид били размирни и той не смеел да изтегли оттам най-добрата си войска. Коня била държана едва ли не под обсада, макар да не се опряла на Баязид. Но навярно дори това, че

Касим бег беше проникнал в крепостта без жертви и бе извел из нея семейството на Джем, вече се виждаше достатъчно съмнително на брат му.

За да скъся неговото нетърпение, аз поканих Джем да посети свети места – Мека и Медина. Тъй и тъй не можеше да се говори за борба в Карамания, докато Баязид не изтегли своята войска – Джем имаше едва три-четири хиляди човека, а приятелството ми не се простираше дотам, та да му предоставя свои бойци.

Джем прие с радост поканата – личеше си, че се топи в Кайро. А за Мека потегли чак през късната есен на 1481 година, защото раната му се подвреди и трябваше да я лекува дълго. По нашите свети места той остана цели четири месеца.

През това време събитията не чакаха, много нещо в Анадола се промени. До Кайро често идеха пратеници. От тях научих преди всичко, че Касим бег няколко пъти преминавал границата. Когато той се завърна, беше изпълнен с нови надежди; говореше, работите се редели напълно в полза на Джем. Редица анадолски санджакбегове – това са спахийските началници – открито се обявили срещу Баязид и очаквали брат му като спасител. Най-важният между тях несъмнено беше Махмуд бег, управителят на Анкара.

Джем се прибра в столицата ми през зимата и веднага се впусна в приготовления. Сега – около него гъмжеше от приближените на анадолските бегове, те го убеждаваха, че не е сам и изгнан – Джем видимо се измени. Започнах да се питам дали не постъпих леко, позволявайки на решително по-кадърния, по-обичания от двамата Мехмедови синове да изчака на мира своя щастлив жребий. Каквото и да е, той беше син на Завоевателя.

Ако нещо се е запечатало в паметта ми от ония времена, това е денят на моята раздяла с Джем султан. Тогава аз не знаех, че тя ще е завинаги.

Войските на Джем трябваше да потеглят рано заранта. Бяха само няколко хиляди, но Джем бе пожелал да ни ги покаже в най-добрия им вид. Те яздеха зад своя повелител, разноцветни, разнолики, настървени за бой.

Аз не умея да описвам като вашите там поети, и жалко – жалко е, че не ще ви опиша Джем султан през онова утро, когато приближи коня си към моя, за да се сбогуваме. Усетих го вече отчужден, отнесен далеко, където битките щяха да решат съдбата му.

Не ще забравя и неговите последни думи. Той ги произнесе високо,

с много величие:

– Доброто, което намерих под покрива на моя височайши брат, е отпечатано със златни букви в паметта ми. Дано аллах укрепи нашите десници и ни дари победа! Тогава Каитбай, халиф и султан, ще узнае какво е султанска благодарност.

След това Джем, все от седлото, целуна рамото ми. А аз го прегърнах съвсем не по правилата – нали можех да му бъда баща.

В това време чух зад гърба си шум, викове, между тях – женски глас. Двама се обърнахме нататък.

Всред стражата си пробиваше с мъка път някаква жена. Не личеше нито лицето, нито годините ѝ. По дрехите познах, че не ще е проста. Носеше малко дете, навярно на година-две.

Погледнах въпросително Джем, жената явно изпращаше него.

Чертите на височайшия ми приятел бяха се изопнали. Той следеше с поглед непознатата и внезапно ми се стори, че ще скочи от коня. Не го направи; сети се, че е пред войските си.

Жената ни достигна. Без да продума, тя вдигна високо детето и го закрепи върху седлото на Джем. При това яшмакът ѝ се изхлузи и тя застана с открито лице пред нас.

Тогава за първи път видях втората жена на Завоевателя, майката на Джем, сръбкинята. Порази ме приликата им – същите светли лица със светли очи. Много по-късно, когато ние с нея трябваше да се борим за едно и също – за свободата на Джем султан, – аз се уверих, че си приличат и по сърце. Тя беше забележителна жена, това е истината.

В оня час нейната поява дълбоко смути сина ѝ. Той не откъсваше очи от очите ѝ, докато ръцете му придържаха детето, без да изпускат поводите.

Нашите жени са други, затова вие не ще разберете колко чудно ни се стори това, което последва. Жената с отпуснатия яшмак прегърна с две ръце бедрото на Джем (по-високо не достигна) и се притисна о него с цялото си тяло. Направи туй така поривисто, като че никога не ще го пусне. Затворила очи, стиснала устни, цялото ѝ същество попиваше сетната близост със сина ѝ. Една истинска правоверна не би допуснала такова зрелище, не би изложила пред хиляди очи своята майчинска болка. Но ние, бог знае защо, не намерихме неприличие в нея. Всичко, което вършеха тия двама – това аз определих след много години, – носеше някаква голяма човешка чистота.

Много меко Джем откопчи майка си и задържа за малко ръка върху косите ѝ, докато се измерваха мълчаливо. После жената му каза нещо на

непознатия си език и Джем вдигна високо малкото – да го види войската.

Мъжете се развикаха, изразяваха своята вярност към вожда си, кълнях се да победят. А аз съзерцавах тия трима – майка, син и внук – три издънки от чужда, неразбираема за нас кръв. Гледах ги как не крият своята мъка и надежда, как не се боят да покажат слабост.

Чуйте ме – аз бях султан и халиф – за хората научавах твърде много, когато ги виждаш отвисоко: нещастieto на Джем султан се коренеше в това, че той бе твърде много човек.

По-нататък ще ви бъда полезен само с вестите, които идеха до Кайро – аз не бях свидетел на Джемовото лутане из Анадола. Научихме, че Махмуд бег, управителят на Анкара, наистина преминал към Джем и примера му последвали ред други спахийски началници. При тази новина Баязид се упътил към Айдос, докато Касим бег, увличайки караманлиите, се съединил с Джем и Махмуд и обсадили Коня. А преди това моят височайши приятел подписал такъв договор с Касим: да възкреси заличената държава на Караманските бегове и да постави върху престола й Касим.

Рекох си, че Джем вече обещава нещо, което не притежава: не ми хареса и това, че оповестяваше договорите от този вид – османците не биха му простили разпада на младата си империя. Ще рече, в Анадола събитията се развиваха във вреда на Джем, бях убеден, преди да го зная.

Вестите за провала дойдоха много по-късно, след два месеца, през лятото. Преди всичко обсадата на Коня не бе успяла (можеше да се предвиди), защото Баязид имал в крепостта отбрана своя войска. А най-тежкия удар върху Джем нанесе Гедик Ахмед – първият военачалник на Мехмед хан. Като по чудо Баязид бе го пощадил, след като го държа затворен половин година – дявол знае какво са се спазарили за това време, но Гедик Ахмед излезе из затвора върл Баязидов привърженик. Лично аз се досетих за причината, която бе тласнала стария войник към Баязида. Честолюбив и майстор в занаята си, Гедик Ахмед е предвиждал, че при един султанвоин, какъвто се славеше Джем, винаги ще бъде втори. Докато при Баязид, който никога не бе изявил склонност към военните дела, Ахмед паша запазваше мястото си на първи османски военачалник.

Съвсем просто, нали? Напрасно си мислите, че нависоко, между султани и везири, сметките са по-сложни, отколкото между съседи или съснафи.

Щом Ахмед паша навлязъл в Анадола, наредил да бъде пленено

цялото семейство на Махмуд бегжени и дечурлига – и да бъде отведено в Стамбул. А Махмуд бег, обезумял, се впуснал да преследва еничарите, които карали тия жени и прочие. Сам се наврял в ръцете на Сюлейман паша, управителя на Амасия, бил разбит и убит, а главата му – изпратена на Баязида. Заради такава глупост Джем загуби своя най-надежден военачалник и най-добрата си войска.

Вече посред лято узнахме, че са започнали преговори между братята. Ако Джем би ги водил по-рано, преди обсадата на Коня и поражението на Махмуд, не знаем как биха свършили. Но сега, когато Баязид отнесе победи, отговорът му беше твърд: „Империята е годеница, която не ще има двамина избраници! (Навярно вече сте забелязали слабостта му към народните поговорки; чрез нея Баязид доказваше близост с народа.) Нека брат ми престане да петни с кръвта на правоверни своята наметка и завърши дните си в Ерусалим, извън нашите предели!“

Поговорката на Баязид беше последвана от бързи дела: Гедик Ахмед паша потегли към Киликия – вече по самата граница с мои земи, – където се криеха остатъците от Джемовата войска, за да довърши бунта на Джем.

Чакахме нетърпеливо нови слухове. Боях се не за халифата – сега на Баязид не беше до завоевания. Всяка заран се боях, че ще науча за смъртта на Джем, тя ставаше вече неизбежна. Говореше се, че всичките му съюзници – като изключим Касим бег – са го изоставили, че Джем скитал отново само с няколко хиляди мъже из Киликия или Ликия – покрай морето. На два пъти – по настояване на майка му – проводих пратеници да му предложат гостоприемството ми. Това настояваше майката.

Защо го подчертавам ли?

Защото между владетелите няма приятелство. Аз съчувствах на Джем, но не можех да държа при двора си един охотник за Османовия престол, когато на този престол седеше законно брат му. Трябваше да запазя някакво привидно приличие в отношенията си с османците. И ако предложих закрила на Джем, направих го с пълната вяра, че Джем не ще приеме. Вече го познавах. Джем не обичаше благодеяния.

Моите пратеници изчезнаха. Гедик Ахмед пазеше добре границата.

Още няколко думи. За деня, в който ми съобщиха, че Джем е потърсил убежище другаде. Помня, преди всичко почувствах облекчение – нямаше повече да бъде страна в една мътна работа. И веднага след това – гузност. Нея отнесох в гроба; тя бе причина за всички мои покъсни опити да помогна на Джем, много гласни, показни опити. Те бяха

предварително осъдени и аз знаех, че са. С тях само се мъчех да убедя някого (може би една майка, а може би и себе си), че не съм изменил на своя съюз с Джем.

Непризнато се страхувах Джем да не застане край смъртното ми легло и да ми търси сметка. Джем не го стори, беше ми простил. Всред всичко, което той преживя, аз съм бил, изглежда, най-дребното му огорчение.

Не ми прости друг – майка му, макар никога да не изговори укор. (Та нали и тя, и жената, и синът на Джем султан преживяха на моя трапеза дълги години, разчитаха на мен за Джемовото спасение.) Майката го съзнаваше и ми благодареше с дълбоки поклони – те навярно са били тежки за една владетелска дъщеря и съпруга. Укорите си тя преглъщаше, но аз ги усещах, защото бяха и мои собствени угризения, ако някога бях предложил на Джем не само покрив, а и войска, ако бях застанал твърдо зад гърба му, много нещо би протекло другояче. Може би Джем би бил наистина султан. И – повече: може би аз нямаше да бъда последният халиф от кръвта на мамелюците. Защото Баязидовият наследник – Селим Страшни, навярно сте чували – довърши халифата на арабите.

Впрочем това бе думата на последния арабски халиф.

Четвърти показания на поета Саади за случилото се през юни 1482 година

Вие не познавате Ликия.

Струва ми се, по света не би се намерила среда, която поточно да отговаря на нашите мисли и мъка от Ликия през онова лято на 1482 година.

Планините на Ликия са съвсем голи. Някога, говорят, по времето на финикийци и елини, били покрити с кедрови гори. Но нали кедрът е особено пригоден за кораби, в течение на векове кедровото дърво от Ликия е плувнало – разнасяйки нетърпеливата жажда на пътешественици, търговци и корсари – по всички световни морета.

Тогава, през 1482, в Ликия не бе останала следа от дърво или храст. Порои, бури, пустинни ветрове бяха не само оголили планините й-бяха ги превърнали в някаква невиджана, злокобна пустиня. Ликия надвисваше над нас в кървавочервени, изветрени пясъчници; Ликия слизаше към брега в едри плочи, сякаш огромен покрив, върху който не може да закрепим крак никой кон; Ликия стенеше и се оплакваше със свистенето на

безбройните си тесни клисури – самата Ликия бе една жечка, безизходна мъка.

Из тази Ликия се лутахме ние – няколко хиляди победени мъже, загубили вяра в късмета си. Един бог знае защо именно се лутахме, а не стояхме на място; никоя част от Ликия не ни предлагаше повече от друга, навсякъде очите ни срещаха същия отказ на природата да ни помогне, приюти и утеши.

При все това ние крачехме. Заобикаляхме по кози пътеки чукарите, слизахме в проходите и изкачвахме с триста мъки плочниците. Топяхме коравия като камък пексимет в някой извор под сипея, почивахме час-два. Пасяхме конете в някоя долчинка, покрита с пустинен лишей, нощувахме върху голата скала. Един дълъг керван от човешки сенки блуждаеше из Ликия, без да знае какво търси.

Не, все пак знаехме нещо: Баязид рано или късно ще научи, че сме тук, върху безмилостната земя на Ликия. Тогава Баязид дори няма да ни нападне. Той ще ограда планините с верига предана войска и ще чака. Ще чака месец или година, докато изкапем съвсем, докато пустинният вятър пресуши или зарази изворите, докато конете ни паднат и свърши пексиметът. Така Баязид ще победи, без да е пролял братска кръв.

Не ще има кръв. Трупове покрай скалите ще бъдат съвсем сухи; кожата ще звънти, изпъната върху ребрата им, а очите ще бъдат дълбоко вкопани, сухи и те.

Всеки от нас през ония непоносими юнски дни на 1482 бе преследван от видението на собствената си смърт. Затова бяхме тихи. Керванът ни се изнизваше като болна змия през теснините – без звук.

Вие сте твърде далеко от нашето време, всичко у вас е различно. Не познавате чисто мъжкото тържество след една победа, в която са участвували ръцете ти. След битка, от която си спомняш лицето на своя враг, из която си изнесъл пленено оръжие или си извел вражи кон. Нашите победи бяха сетивни, затова за вас радостта след такава победа е чужда.

Но ние бяхме различни и в друго – в примирението, последвало един наш разгром. То не бе плахост или невяра; просто съзнание, че не си успял и трябва да понесеш онова, което произтича от поражението ти – мъки, глад, смърт. Точно така мислехме ние през дните ни в Ликия: бяхме загубили, оставаше да изчакаме своя край. Няма милост за победения и не разчитахме на милост.

Не зная какво би станало с Джем, ако и тук не ни следваше Касим бег. Не Джем, а Касим не искаше да приеме нашето поражение. През няколко кратки седмици – докато жънехме нетрайни победи из

Карамания и Анадола – Касим беше се видял възкресител на своята затритата държава. Касим бе сключил договор с Джем, че земята на Караманогулл ще бъде отново свободна, щом Джем победи. Сега Джем можеше да се отпусне в смъртта – тя не би попречила да преживее държавата на Османовци. Но Касим знаеше, че неговата смърт ще бъде краят на Карамания, пълният.

Гледах го как денонощно бди над Джем. Той го убеждаваше, че не всичко е загубено, че поражението на Махмуд бег е чиста случайност, а тържеството на Баязид – без основа.

Джем го слушаше с безразличие, от което настръхвах. Сякаш Касим говореше не нему, а просто виеше мъката и надеждите си срещу пясъчника на Ликия.

Все тъй ще ги запомня двама през онези дни; Касим изпънат от воля и Джем – чужд на всичко, отрешен.

Така беше до часа, в който ни застигна румелиотът.

Ще ви се стори невероятно. И все пак някой измина пътя от Адана (където държеше основните си сили Баязид), търси ни и намери в безразборно струпаната Ликия.

Беше привечер. Привечерите в Ликия не носят спокойствие, както другаде. Още по-потискащо се изрязват там червените скали върху червеното вечерно небе, а сенките им покриват плътно впадините, мастиле-ночерни, студени като гроба.

Бяхме разпрегнали и разседлали, защото се готвехме за нощта. Мъжете стояха във върволица към извора – навярно едничкият извор на ден път оттука. Всеки загребваше своя съд или мех вода, трийсетина глътки, не повече. Тя трябваше да стигне за ездача и коня.

Непознатият се смъкна при извора някъде изотгоре, откъм скалите. Сетне научихме, че е държал все билото – доколкото може да се говори за било в Ликия, – дано ни открие. Забелязах го още когато се смъкваше из сипея, полу на крака, полу по задник. Отначало слънцето го оцветяваше червено и той изглеждаше измислен. Рекох си, че вече започват видения – нищо в пустинята не е така действително, както виденията.

По-ниско, в сянката, непознатият ме убеди, че е жив човек. От раменете му висяха дрипи, остатък от спахийски дрехи; чизмите му бяха тъй продънени, че оттам стърчаха пръсти, огризани сякаш. Втурнах се насреща му с ръка върху ножа; ножът бе успял да стане продължение на собствената ми длан, какво не прави войната от човека.

Щом ме мярна, непознатият вдигна ръце – не идеше със зла мисъл, подчерта. Наоколо ни се струпаха още наши. Не бяхме виждали жива

душа от седмици, ако не броим пустинните пастири, които навремени се появяваха върху ръба на някой хребет, за да изчезнат след миг.

– Ида при Джем султан! – изхриптя непознатият. – Жив ли е Джем султан?

Помислих си, че този май е смахнат. Диво святкаха очите му; от целия него идеше напрежение и заплашваше да се отприщи във вик.

– Ела! – улових го нарочно за ръка. Зная, че лудостта се пресича най-сигурно от човешки допир.

Джем беше станал. Странно – дори нещо така дребно като появата на чужд човек всред кевана смъртници стигна да оживи лицето му.

– Пратеник от Баязид ли? – попита той и аз се смаях, дето мисълта за Баязид вече буди надежди у брат му.

– По всички дяволи Баязид! – изруга непознатият. – Ида от румелийското спахийство. А ти, султанъм, ако приемаш да говориш с Баязидов човек, върви по дявола и ти!

На такива думи всеки мъж следва да отвърне с удар, съвсем справедлив. Джем не посегна.

– Говори! – каза той.

– Султанъм! – ненужно високо кресна спахията. – Анадола те предаде. Анадолските спахии не виждат каква примка изхлузват сами на шията си. И нека! А защо не се обърнеш към Румелия, султанъм? Ето, тук те последваха едничко караманлиите, защото османската държава им е враг. Много са враговете на Османовци в Румелия – гърци, българи, арнаути, сърби, – само в Румелия ще успее бунтът против Баязид!

Спахията млъкна, беше в края на силите си. Аз гледах Джем. Той се обиди едва сега.

– Дотам ли я докарахме? – рязък бе гласът му. – Нима аз ще воювам не срещу брат си, а срещу властта на Османовци? Това ли ми предлага румелийското спахийство?

– Не това – отговаря оня почти свястно. – Но в една борба човек използва съюзи. Помисли си за Муса Челеби, сина на Светкавицата, той намери съюзници точно в Румелия.

– А как завърши Муса? – прекъсна го Джем.

– Зле, знам. Но ти не си Муса.

– А защо не? – Джем го каза уж мимоходом, но не ме измами: през дните след разгрома ни на Джем беше страшно нужно да чуе кой е всъщност той.

– Дори само това, че си наполовина техен, че майка ти е тяхна, ще вдигне неверниците за тебе.

– Аз искам думата на румелийското спахийство, не на християните от Румелия – студено вметна Джем.

– Слушай! Ние бяхме силата на Мехмед хан, защото най-вече из Румелия се ширеха земите на джамии, защото всеки от нас живее от село, което довчера е било вакъфско и от утре наново ще стане. Ние сме съучастници в греха на баща ти към мюсюлманството, за нас не ще има прошка. Утре остават без земя и плата половината румелийски спахии – кой мъж не ще се вдигне да брани дома, хляба и господарството си? Спахиите от Анадола ще си останат спахии, все едно дали управлява Баязид или Джем – затуй те и предадох. Нашата е изпята, ако Баязид се удържи... Защо заложи на Анадола и сам отстъпи Румелия? На какво искаш да бъдеш султан – дали на този гол пясъчник и сипеи, на юруците и туркмените? Виждал ли си Румелия, султанъм?

– Не – каза Джем. – Баща ни никога не ни пропусна в Румелия.

– Знаел е защо! – дързостта на полусмахнатия спахия нямаше граници. – Не може човек да види Румелия и да не я пожелае. Премини отвъд, Джем султан!

– Ще говорим после. Нахранете го с каквото има. Ела при мен, Саади. И Касим бег.

Нашите поведоха пратеника, а ние седнахме там, където допреди малко бе седял Джем. Мълчахме. Джем беше се опрял върху пясъчника, втрещен празно.

– Какво ще кажете, приятели? – запита ни по-късно. – Имам ли право да търся отново изход?

– Че как не! – бързо отвърна Касим бег. – Нима се колебаеш, султанъм? Румелия ти предлага вярност...

– И Анадола ми предлагаше вярност, нали?

– Онзи е прав: Анадола малко ще загуби, ако я владее Баязид. Ще пострадаме аз и Карамания, да речем. А спахийството от Румелия наистина би понесло много. Там ще намериш и съюзници.

– Не ти ли грози съюзът с неверници, Касим бег? – стрелна го изниско Джем.

– Какво пречи да извадиш кестените из огъня с техни ръце, султанъм?

– А защо да мислим, че те не ще прозрат сметките ни, Касим бег?

– Няма т голям избор – натъртено отговори Касим бег. – Както нямам избор и аз. Защо трябваше да повярвам, че ще удържиш договора си с мен, ако успееш? Повярвах – какво ми остава? Длъжни са да ти вярват и те, това е простата истина.

Знаех, нищо не дразнеше слуха на Джем повече от ония истини, които се наричат прости. За него те бяха не прости, а животински, все му се струваше, че човешката истина трябва да бъде именно сложна.

– Е, добре – каза след някое време Джем, заговори горчиво. – Щом стигнахме до простите истини: каква ще бъде твоята печалба, ако аз пренеса бунта си в Румелия?

– Съвсем проста – отвърна с достойнство последният Караманоглу. – Докато ти отвличаш силите на Баязид в Румелия, аз леко ще отърва своята земя. И ще се сбъдне онова, което ти подписа, султанъм: държавата на Караманоглуларъ ще оживее.

– Да... – призна Джем. – Смешно е наистина, че най-близкото до ума така бавно стига до ума ми... Свободен си, Касим бег. Само те моля да извикаш румелиота.

Онзи направо изглеждаше прероден. Възбудата, вниманието на нашите, а навярно и водицата му бяха върнали сила. Сега видях и че е жив, изпечен мъж с умно лице. Никак не приличаше на луд.

– Трябва да ти донеса, султанъм – започна непитан, – имената на тримата санджакбегове, които ме изпратиха: Чирменския, филибешкия, Димотишкия.

– Подозирах – отговори Джем. – Точно техните санджаци имаха най-много вакъфска земя до законите на баща ми. И какво точно ми предлагат те?

– Предлагат ти да се махнеш от Ликия – това е смъртен капан. По пътища, които сам избереш, се прехвърли в Румелия. Щом Баязид научи, че не си вече тук, ще оберے и войските си. Тогава и ние ще се приберем по своите санджаци. А ти ще ни дадеш знак, че идеш. Толкова се иска от тебе.

– Това обещание чувам не за първи път. С него ме извика из Кайро анадолското спахийство. За да побегне при третия бой. Какво ще бъде, ако и румелиотите отведнъж решат, че властта на Баязид не е така черна?

Спахията смутено замълча. Не знаеше как да отговори или пък смяташе, че ще изрече дързост. Вече освестен, той явно благоговееше пред своя повелител.

– По-лошо от Ликия не ще бъде, султанъм – каза най-после. – А виждаш ли... как да река?... Ако трябва да търсиш подслон, де... по-леко ще ти бъде при тях.

– При кои? – не повярва на ушите си Джем.

– При неверниците – измънка предпазливо спахията. – Те са

халтави, нали ги знаем. При тях убийството е смъртен грях, такива са. Ще те пощадят, наполовина си техен.

Боях се, че Джем ще избухне. Дори аз, най-близкият му, не успях да предвидя до какво довежда Джем напомнянето за неговия произход. Понякога той го приемаше едва ли не като ласкателство, а други път пламваше, сякаш ударен през лице с опакото. Сега май стана това.

– Цял съм правоверен! – изговори Джем със съвсем неприсъща му надменност. – Чудно ми е, че войниците на моя баща сами ме тласкат към едно забравено родство. Аз се боря и ще побея като Османовец, запомнете това!... Можеш ли да потеглиш утре заран? – промени глас Джем.

– Ще мога.

– Вземи кон, пексимет ще ти дадат. Занеси на санджакбеговете, че съм съгласен с думата им. Нека ме чакат! Ще извърша всичко по човешките сили, за да застана на румелийските граници. Тогава ще ви чакам пък аз.

– Вярвай в нас, султанъм! – почти изрида онзи, трогнат от тъй доверчиво величие. – Кой спахия на Румелия не ще поеме след Джем? Слънце наше! Жива ръка на покойния Завоевател!

Джем стоеше пред румелиота, тържествен, без да забележи как нещо налудничаво се прокрадва в тия твърде леки обещания, в тия плачливи възхвали.

А аз през онези дни в Ликия бях така сраснат с мисълта за своя край, така непрестанно бе пред очите ми моят труп, прострян под скалите, сух като отдавна отсечено дърво, тих и успокоен – най-вече успокоен, свободен от нужда да се движи и страда, – че сега ми се стори нетърпимо, дето този час на сладко небитие се отдалечава и отново съм длъжен да живея. Ако искате, вярвайте: трябва да си бил лете в Ликия, да си бил победен и част от една осъдена войска, да си поет и влюбен, и присъстващ на мъките на своя любим, за да разбереш колко нежелан може да изглежда животът.

Спомням си, преди да си отиде, спахията ни обяви своето име и чин – бил алайбег на Виза, казвал се Исмаил. Изпратих го с очи. Чувствувах се отпаднал. Легнах върху пясъка. Вгледах се в небето – нощем над Ликия то е съвсем черно.

Джем седеше до мен. Ако протегнех ръка, бих го допрял. Не исках. Усещах, че цялата ми преданост е недостатъчна да извлече Джем от неговото усамотение. „Колко много неща, боже – помислих си: – честолюбие и гордост, отговорност пред историята и неотговорност към деца и

майка, воля и безпомощност – колко много неща си натрупал, за да направиш от мъжа най-самотното същество на света...“

Не бях заспал, когато Джем привлече чула и също легна до мен. Беше премръзнал от нощния хлад, а не трепереше. Подврях под раменете му наметката, притиснах се о гърба му да го сгрея. Джем не продума. Вече се унасях, тогава чух:

– Саади, претеглих всички възможности. Наистина трябва да гоним Румелия, а пътят за там минава само през християнски страни. Страшно, нали? Но алайбегът каза право-те са друг свят. Затова ги и бием, защото за тях е закон милостта, а първо задължение – помощта към страдащия. Говорила ми е мама... Може и да е вярно, Саади, че съм половина техен – чужда ми е нашата безогледна жестокост, низките ни средства в името на велика цел. Може и да съм по малко християнин, без да го зная, Саади?

„Не си! – исках да му кажа. – Ти не си нито наш, нито техен. Поетът е винаги ничий и принадлежи само към вечното, велико и слабо семейство на поетите. Не на земята е нашата родина, Джем – исках да му кажа, – тук ние все ще бъдем изгнаници... Не се заблуждавай, приятелю, че има човек, способен да пожали някого, освен себе си – туй е стара заблуда на поетите. Нека умрем още тази нощ, Джем – исках да го помоля, – дано се приберем най-после у дома...“

А замълчах. Боже мой, защо замълчах! Защо не спестих на Джем живота и всичко, което животът не ни пести; защо през онази нощ в Ликия аз със своята ръка не сложих край на Джем, за да остане жив споменът за един двайсетгодишен поет, излян от светъл бронз, рус, очарователен и слаб!

Защо се боим от ранната смърт, приятели – та ние убиваме себе си много по-пълно с това, че живеем?...

Пети показания на поета Саади за случилото се на 25 юни 1482 година

На заранта ме разбуди тласък. Джем беше изскочил из постелята така рязко. Джем лъхаше безпокойство – бе решил, предстоеше му да действува.

– Саади – каза ми, – извикай Сюлейман!

– Кого от Сюлеймановците ни, султанъм? Имаме ги навярно двеста.

– Френк Сюлейман.

Поех към стана ни – няколко хиляди мъже, натръшкани направо върху пясъка. Той ги топлеше през първата половина на нощта, а през втората мъчително цедеше собствената им жалка топлинка. Затова заран приличаха на мъртъвци, без охота излезли от гроба. Вървах между тях и се питах защо на Джем е потрябвал тъкмо френка.

Да ви кажа няколко думи за него.

Вярвам, между всички нас нямаше човек тъй сит на горчилка и разочарование, на живота изобщо, както този Френк Сюлейман, с когото никой не обичаше да разговаря, нито да дели залък или завивка.

При нас Сюлейман дойде преди години. Мехмед хан току-що бе поверил Карамания на по-младия си син, а сам настървено воюваше с родоските рицари. За преговори с рицарите Завоевателят използваше Джем, понеже не желаше да се обвързва лично. Тогава за първи път Джем бе в Ликия, по брега ѝ срещу Родос. Там приемаше рицарските пратеници.

Една утрин, когато току-що бе отплувала каравелата с такива пратеници (преговорите се затягаха, Мехмед хан упорито се пазареше да наложи на Родос годишен данък), пред Джемовата шатра доведоха някакъв чужденец. Беше средна възраст, към трийсетте, синеок, с дълга до раменете коса, облечен в черните дрехи на Ордена.

„Случило се, че е пропуснал кораба, и сега ще моли да му дадем как-ик“ – помислих си.

– Търся убежище! – отчетливо и много студено изговори чужденецът. Гледаше ни, без да мига, докато драгоманът преведе думите му.

– Как? Защо? – Джем се обърка и не успя да скрие това.

– По всички закони аз имам право на убежище! – все тъй студено сякаш заповяда чужденецът. И добави: – Кълна се, че не съм извършил престъпление и при вас ме води не страх от казън. Аз търся убежище!

– Ефендимис – отговори още момчето Джем, явно не намерило поуместно обръщение към един чужд боец, – не зная как да погледна на твоята постъпка. Убежище, казваш... Някой гони ли те? Защо бягаш тъкмо при нас, враговете на Родос? Кое ти пречи да отидеш някъде по вашите краища, при християни! Та в свитата или при двора на шехзаде Джем няма място за жив гяурин, нашите закони са строги.

И като намери своите думи все така корави, Джем прибави по-меко:

– Ако щеш, ще ти помогнем да се добереш до ваши брегове. Щом не си добре с рицарите, а те са враг на Османовци, следва да ти

помогнем, нали?

Джем питащо се огледа към свитата си, беше досущ оплел конците. Къде по нас такива едни усукани работи!

Чужденецът бе го слушал с тънък присмех в очите, донякъде с презрение.

– Аз потърсих убежище при вас не случайно – отговори той. – Не искам да се върна в християнска земя. Аз вече не вярвам.

Последните му думи тежаха от ненавист, сякаш се сърдеше някому, дето сам е загубил вяра.

Джем се сепна – беше на осемнайсет години, султанов син, галеник на дома Османов и прочие. Нищо не знаеше тогава още Джем.

– Добре, добре – отстъпи лесно той. – Ще питам по-горе. Там ще оправят работите. А ти, ефендимис, не се бой! Ще видиш, че и мюсюлманите са хора.

– Не се боя – мрачно отговори онзи, съвсем непокъртен от благоволенieto на шехзаде. – А щом при двора ви не можел да живее жив неверник, готов съм да приема исляма. Веднага.

Тогава Джем трябваше да се посъветва с първенците си. Както знаете, повечето от тях бяха карамански бегове или пък ние, също такива зелени и отнесени като Джем, та не измислихме много нещо: нека чужденецът приеме нашата света вяра и остане при двора ни. Кому ще пречи? А може и да потрябва.

Когато му обяхме Джемовата воля, чужденецът застана на едно коляно и свали ножа си. След това бяха определени свидетелите на тайнството. (Както навярно очаквахте, Джем посочи Хайдар и мене.) Цялата работа свърши за половин час. Спомням си думите на онзи, докато се мъчеше да завие гъжва около главата си, пък му пречеше дългата коса:

– Наречете ме Сюлейман! Това е по вашето Соломон, нали? Аз съм тъкмо Соломон, мъдрецът. Защото съм по-мъдър от всички вас, взети накуп.

Ей такъв човек беше Сюлейман, към когото вървах през онази утрин в Ликия. Дързък до наглост, студен, непроницаем, озлобен на цял свят. При двора ни в Карамания той изпълняваше службата оръжейник, понеже знаеше твърде много за оръжието. Гледаше си работата, оръжейната ни блестеше от чистота и ред, а иначе траеше. Само една вечер, когато някак попадна в дружината развеселени поети около шадравана, когато ширазкото вино развърза езика му – все още недоучен в османския, – Сюлейман проговори.

– Блажени са малките духом – каза Сюлейман.

– Тоест как? – попитах аз, пиян повече от него.

– Ей така. Много блажени.

– Тъй дребни ли ти се струваме, Сюлейман? – щях да се обидя, но нали бях пиян.

– Съвсем. Деца сте вие и като всички деца не умеете да се радвате на детинството си.

– А по какво отличавате мъжете при вас?

– По това, че са нагазили до гуша в лайна. – (Извинете, това са негови, не мои думи.) – И че могат да се теглят и мятат колкото си щат, спасение няма.

– Не ми изглеждаш дотам мръсен, Сюлейман. Миришеш – подуших го пиянски – на чисто ливанто.

През мъглите на ширазкото вино Сюлейман ме измери много строго. Вече докарваше на трезвен.

– Ако ти си вярвал някога, както вярвах аз, и ако си видял след туй, което съм видял аз, за тебе, Саади, макар че си поет, лайна би било твърде слаба дума.

Не помня какво му отговорих, навярно някоя глупост. Та това беше разговорът ми със Сюлейман, а не вярвам, че друг го е разговорил повече. Да се обръща към миналото си, той явно не обичаше, нашият весел двор явно го дразнеше, а за бъдещето си Сюлейман никога не загатна – и на себе си, и на нас той изглеждаше човек без бъдеще.

Докато вървах между войниците и го търсех, питах се за какво ли точно той е потрябвал на господаря ни. Джем не бе проявявал особена милост към него – Джем, както всички нас, избягваше близостта на Сюлейман.

Открих го съвсем настрана от някаква тайфа караманлии, които правеха утринната си молитва. Сюлейман, излегнат, подпрян на лакът, ги наблюдаваше с присъщото му студено презрение. Виждайки, че го наблюдавам, Френка не изрази нищо – и аз струвах за него колкото полудиваците от Карамания.

Предадох му Джемовата заповед и двама – след като Сюлейман прибра клашника си, чула и торбата пексимет – тръгнахме назад.

Джем ни чакаше нетърпеливо, познавах добре проявите на нетърпение у него.

– Сюлейман – обърна се той към Френка, – днес ще ти възложи много повече от живота си.

Онзи само леко се поклони.

– Днес ти ще заминеш при рицарите и ще ги помолиш от мое име за това, което някога потърси при мен: убежище.

Сюлейман не отговаряше. Забелязах как лицето му става по-зло от всякога, как очите му се присвиват като пред бой и снишава врат, и разставя широко пети – какво го прихвана?

– Султанъм – обади се след цяла вечност, – не е работа на слугата ти да пита, но аз ще те попитам, за да не ме укориш някога: откъде ти дойде наум да търсиш убежище на Родос?

– Аз не съм длъжен да давам отчет на своя слуга, Сюлейман – каза Джем, – но ще ти обясня: ние ще гоним Румелия. Не сме птици да прехвъркнем, нали? Първият остров на север от нас е Родос.

– Върви при персийския шах или при султана на Египет, господарю! – закланателно произнесе оня чудак. – Върви при тартора, ако щеш, но не стъпвай на Родос! Аз съм бил там. Не се ли запитваш защо предпочетох пред своите ония, които в родината ми биват наричани езичници и зверове?

– Сюлейман – много внимателно каза Джем, – твоето минало е твоя работа. Разбирам, човек може да бъде огорчен, разочарован, може да го прокуди обида или тежка загуба. Но то не бива да ни заслепява, Сюлейман; не всичко на света се изчерпва с отделния човек. Аз не се вдавам в ръцете на корсари; прося убежище от магистъра на един монашески орден. Познавам законите на тяхната вяра – никога не бих се подслонил при хора, чийто закон ми е неизвестен, Сюлейман.

Докато Джем произнасяше тази дълга реч, Френка се преобразяваше пред очите ми; неговата добре втвърдена студенина се стопи. Сюлейман заговори, сякаш бранеше смисъла на целия си живот:

– Султанъм, трудно е да те разубеда, но това, което ми говориш (прости, султанъм!), е най-чиста глупост. Не ми приказвай за рицарите монаси, докато не си живял с тях. А след като поживееш там, ще бъде късно за предупреждения.

– Сюлейман, ти виждаш света през личната си обида, не те коря! Но защо не разбираш, че – дори да би бил прав – с мен Орденът не може да постъпи както с всеки друг? Та аз съм султански син, зад мене – чухте вчера – стои цялото спахийство на Румелия. Нека приемем, че у монасите рицари нямало сърце, затова пък има разум. Те не ще злепоставят пред целия християнски свят един орден, чиято цел е да разнесе закона на милосърдието из Изтока. Ето, виждаш, Сюлейман, аз разчитам на хладния им разум.

Френка сякаш се смалвяваше под хубавите думи на моя приятел.

Убиваше го вероятно великодушното, държавническият разсъдък у Джем и се чувствуваше виновен, гдето се е опитал да вмъкне подозрение в душата му. Той постоя за малко така под Джемовия поглед, сетне отметна глава и изговори с непонятно отчаяние:

– Султанъм, ти не ще ме чуеш, дори да те заклинам до довечера. Не умея да говоря аз, пък и не подобава на един мъж да хули своята кръв, семейството, в което е израсъл. Моля те за едно: искай от великия магистър писмо. Нека той ти обещае на книга не само да те пропусне в Родос, но и да те отпусне по твоя воля!

– Е, това вече е смешно – наистина се засмя Джем. – За да вляза в Родоския пристан, аз ще моля, вярно. Но да ме отпуснат? Що за странна молба, Сюлейман! Нима намекваш, че биха ме предали на Баязид? Тогава Баязид ще продължи завоеванията на баща ми и Родос ще бъде първата му победа. Ордентъ е враг на Османовци, Сюлейман, и аз не случайно търся убежище там.

Джем продължаваше да се усмихва като всеки не особено хитър човек, зарадван от някоя своя внезапно хитра мисъл. А Сюлейман го разглеждаше със съжаление – сякаш имаше пред себе си опасно болен.

За мен, ако питате, аз също не разбирах тревогата на Френка – Джем беше убедителен в своите разсъждения.

– Господарю, нареждай ми каквото щеш – заяви Сюлейман, – но аз не ще се върна без книгата, за която ти казах.

– Тръгвай, Сюлейман! – разпореди Джем, оставяйки без ответ тая наглост. – Писмо от мен ще получиш, пише го Хайдар. До брега ще те придружат триста наши, там ще намерите каик. Дано бог ви даде попътен вятър!

– И дано, въпреки попътния вятър натам и насам, се завърна, султанъм! – насмешливо светна с очи Френка. – Не вярвам Ордентъ много да се зарадва на един избягал потурчен рицар.

– Сюлейман, стой! – викна така припряно Джем, сякаш онзи беше се затичал. – Мислиш ли, че нещо те заплашва? Наистина бил си техен, но днес те пази нашият закон. Може би и при тях има наши, избягали, а Ордентъ ги закриля, а?

– Всичкото туй е вярно, султанъм – не изглеждаше подплашен Френка. – Един прибягва насам, а друг – нататък. С това той престава да принадлежи към своите и не започва да принадлежи към чуждите.

– Не разбирам – сбърчи нос Джем.

– Дано и не разбереш! – просто, без злоба отговори Сюлейман. – Исках да ти обясня само: който веднъж е прибягал, по-добре да не

опитва обратния път, такъв път няма!

– Приятелю – (колко лесно Джем наричаше някого така!), – ако изборът ми падна върху тебе, то е, защото познаваш езика им. Нито за миг не помислих, че в Родос те грози опасност. Кажи си: желаш ли това пратеничество?

– Аз вече съм го приел, султанъм каза Сюлейман. – Дори и да ме грози беда; именно затуй. Но те моля, помни: ако не се върна, то в никой случай не е станало по моя воля, бил съм задържан или убит. Дано поне смъртта ми ти докаже, че си лековерен.

– Не! – Джем беше наистина уплашен. – Не мислиш ли, че ще ме убедиш на твърде висока цена?

– Висока цена! – повтори Френка и този път, за първи път, думите му ме трогнаха. – Какво говориш, султанъм? Колко струва животът на един човек без родина?

И без да чака повече, френк Сюлейман се упъти към Хайдар, който завършваше писмото до Ордена.

– Не мога да го позная – Заразсъждава Джем гласно Никога не съм предполагал че нашият говори така надълго и ще прави – какво Виждаш ли Саади, какво правят изпитанията от човека? дори от тъй млади като Сюлейман. Стигнаха му няколко месеца с кйТане из Ермени, Египет, Ликия...

– Боя се, че не това го е потресло, господарю – отвърнах. – Боя се, че Сюлейман е преживял много по-страшно от Ликия. Споменът за него, мисля си, не му дава покой.

С това завърши онзи разговор.

След това Сюлейман потегли, следван от триста наши. Дори отдалеко не ни махна за сбогом. Яздеше, притиснал брада о гърдите си, мрачен като самото лошо предчувствие.

– Нашият оръжейник изглежда, сякаш отзарана са потънали всичките му гемии – пошегува се Джем.

– Кога ли е изглеждал другояче? – поех шегата. Но лошото предчувствие продължи да тегне над стана ни.

Първи показания на Д'Обюсон, велик магистър на Ордена „Свети Йоан Ерусалимски“, за историята и състоянието на същия Орден

Според вашите и всички закони аз съм свободен от показания – никой не е длъжен да свидетелствува в своя вреда, така гласи законът. А аз се страхувам, че диренето по случая Джем ще завърши с ново обвинение срещу мен, преди всичко срещу мен. Защо мисля така ли, питате? Защото имам дълъг и тъжен опит в тази насока.

Започнаха да ме обвиняват отдавна, вече триста години. В разни писания (от романи до политически трактати) аз бях обрисуван по-чер от дявола, приписвани ми бяха черти на живо чудовище.

Простете, гдето отправям укор към потомството – прието е да се счита, че то не грехи. Но не забелязвате ли: от една страна, аз съм уличен в седемте смъртни греха, а от друга – историята ме сочи като най-изтъкнатия велик магистър на Ордена? Кое от двете е истина?

Не ми отговаряйте, знаейки го сам: истина са и двете. Истина е, че по мое време един държавник не стигаше до величие, ако не би приел не само образа, а и похватите на звяра.

Възразявате, че определението било твърде пресилено. А искате ли да ви изброя няколко мои съвременници, оставили завидна следа в историята?

И така:

Аз бях съвременник на Людовик XI. Той опита да сглоби феодалните държавици между Рейн, Пиринеите и Океана в нещо, което послужи за основа на днешната френска държава. С неимоверни комбинации и напредничав държавнически усет. Е добре, кой беше Людовик XI? – Изверг, извинете за термина. Още млад, той въстана срещу баща си и води с него съща война; възцарен, той не подбираше средствата си – кама, отрова, доноси и изтезания. Затворените противници на Людовик XI прекарваха години в клетки, дълги, широки и високи по осем стъпки. Те ядяха, спяха и ходеха под себе си в такъв кафез! Отвратително, нали? А Людовик обичаше да се разхожда между тия кафези и да води саркастични разговори с неволните си гости.

На всичко отгоре той беше шут – човек, който получава удоволствие от гавра с хората и със собственото си достойнство. Той посещаваше своите владения, облечен като прост занаятчия, и кокетираше с гражданството, докато утрояваше данъците му. Това бе накратко

Людовик XI, сочен от историята като обединител на Франция.

Аз бях съвременник на трима папи – Сикст IV, Инокентий VIII, Александър VI. Изключвам от характеристиката си Инокентий само защото беше мой личен приятел. Другите двама се степенуваха по низост. Всеки от тях поддържаше открито жена или жени, хранеше от две до шест незаконни деца, веселеше Рим с карнавали или бикоборство. Така изглеждаха по наше време духовните ни глави, за да стигнат връхния си образ, възплетен именно от Александър VI, Родриго Борджиа, бащата на Цезар и Лукреция. Необходимо ли е да ви го описвам подробно? Имаше ли престъпна интрига в Италия от края на XV век, където да не се открие почеркът на Борджиите? Впрочем пред прага на Реформацията нашият клир показа – и показа с пълна сила – на какво е способен.

Аз бях съвременник на Лоренцо Медичи, тирана на Флоренция, който прекара живота си в невероятни съперничества и войни; бях съвременник на Владислав V, който уби по-големия син на Ян Хунияди и натика в затвора по-малкия; бях съвременник на Цезар Борджиа, който възкреси светската мощ на Папството чрез ред войни – най-типичния наследник на Ренесанса, любовник на собствената си сестра; бях съвременник на Фердинанд Арагонски и Изабела Кастилска, които изпратиха Колумбовата ескадра да граби и зароби Новия свят, призовавайки за върховен арбитър в първите си колониални спорове с Португалия кого мислите?

– неподкупния, мъдрия, справедливия Александър VI!

Трябва ли да изброявам нататък? Бих искал да ви напомня само още един мой съвременник, макар много по-млад: Николо Макиавели. И тук историята бърка – не Макиавели измисли макиавелизма, за да възпита в него поколения държавници. Той просто отблизо бе наблюдавал държавния живот на нашето време, обобщи го и нарече нещата с имената им, оправдавайки всяко престъпление, въздигайки низостта, двуличието, измяната в теория.

Защо ви говоря това, питате, знаели сте го били и без разобличителната ми реч. Много се радвам. А защо пък вие, които тъй много знаете, отправяте укор към един мъртвец просто така, извън мерките на времето му, като изхождате от някаква извънисторическа справедливост?

Отначало, когато бях призован, смятах да мълча – аз съм отчетен пред съвестта си и бога. Ако заговорих, ако смятам да говоря занапред, то е, защото все пак никой не е безразличен към оценката на историята. Аз ще докажа, че действувах в името на нещо, в нечий интерес. Няма защо аз – когото родът Д'Обюсон е считал за своя гордост – да премина в

историята като петно върху Д'Огюсоновци.

Преди всичко трябва ли аз да отговоря на молбата ви: Аз съм да кажа няколко думи за нашия Орден, защото – твърдите вие – днес малцина познавали неговите цели и устройство. Това ми е странно, като взема предвид, че той е едничкият църковен орден, запазил до ваши дни своя държава, макар че промени името си – Орден на малтийските рицари. Днес той владее Малта, нищожно островче в Средиземно море, една сякаш забравена сред водите крепост.

Вярно е, Орденът ни имаше малко опака история. За разлика от други рицарски братства, които започнаха като военни сили и завършиха мирно, изхранвайки монасите си от производство на питиета, от училища за деца на добри семейства и прочие, с Ордена на болницата Свети Йоан Ерусалимски (Ордена на иоанитите) стана обратното: той крееше дълго след рождението си, за да се превърне в боен съперник на редица средиземноморски държави.

Началото му отнасяме към единайсетото столетие, когато някои италиански търговци построили манастир в Ерусалим при гроба Христов. Нарекли го „Свети Йоан“ в памет на Кръстителя и го предали на монасите бенедиктинци, един много известен навремето си орден.

Манастирчето с болницата си беряло душа под селджукска власт и се посъвзело едва когато рицарите от Втория кръстоносен поход заели Светите места и основали тук свои държавици. Ерусалим станал тогава средище на Ерусалимското кралство.

Съжалявам, че имате така слаба представа за живота на Светите места от него време – то е наистина една от най-увеселителните страници световна история. Някъде, накрай свят, върху земя, населена с диваци и разбойници, нашите лотарингски, фландърски или ломбардски сеньори изградиха най-чистото възможно феодално общество. Всичко, което на Запад бе срещало противодействието на крал, църква или народ, тук бе установено за часове – нямаше кой да му се противи, защото местните хора през всичките онези стотина години просто не искаха да знаят, че съществувате и владеем Леванта. Те живееха своя чергарски, пустинен живот и малко им влизаше в работа, че се числели за поданици на едикой си граф, херцог, пък дори и крал.

Впрочем тия дребни държавици – защото тук всеки побърза да си основе своя собствена – бяха осъдени на печална бедност. Храброто западно благородничество не бе съобразило, че основа на разкоша му са били презрените крепостни. Тук, в Предна Азия, те липсваха, а рицарите, превзели с голяма шумотевица Светите места (да признаем, превзеха

ги леко, защото едва преди четвърт век Византия съсипа селджуките и из тия места владееше безгрижно междуцарствие), се оказаха негодни да превият към крепостно право войнствените бедуини. Така в крайна сметка имаше налице голям брой крале и херцози, но отсъстваха селяните.

Моля ви, представете си картина! Нашите сеньори на Изток градяха замъци, устройваха турнири, прибавяха все нови титли към своите стари. Но тъй като нямаше кой да изработи и заплати тяхното велелепие, те скоро започнаха да ядат булгур с овче месо и да носят кръпки върху празничните си мантии. Което е по-лошо – започнаха да недоплащат своите наемни дружини; дружините се пръснаха и се завърнаха на Запад, където за тяхна сметка се потяха добрите крепостни. Така Светите места си останаха без защита. Ситуация, нали?

По едно време – дори не пълно столетие след превземането на Гроба господен – местните племена решиха, че са се нагледали на тази забавна история и пометоха на бърза ръка западниците от Ерусалим. Но преди това се случи подробност, която бе от голямо значение за Ордена ни, а именно – неговото основаване.

Към началото на XII век управителят на манастира „Свети Йоан“ го иззе от бенедиктинците и създаде нарочен орден: „Братя от болницата на Свети Йоан в Ерусалим“.

Първите налети на бедуините наложиха на Ордена военни задачи, все още – отбранителни. Римският отец освети тази промяна и превърна болногледачите в рицари монаси. Те се отбраняваха безуспешно, накрай трябваше да напуснат своето свещено гнездо и през 1187 година поставиха начало на една одисея, пред която бледнее Одисеевата. Така, отстъпвайки все по брега към Акра, която завариха, кажи-речи, ничия, те я завладяха през 1191 година и обявиха за своя държава.

Някой се смее, стори ми се. Вие пак не излизате от мерките на своето време. Чудно ви е как неколкостотин одрипавели войници по занаят превземат някакъв неизвестен им дотогава град и го обявяват за свой – при нас това беше напълно в реда на нещата, прелистете историята.

Така „братята от болницата на Свети Йоан“ заживяха далеко от всякаква болница, манастир и задължения към страдащите, поминавайки от обири из съседни села. Но Орденът им понесе нов удар през 1191 година, когато доведеното до крайности население изхвърли рицарите и от Акра. Те се натовариха тогава на няколко кораба, прехвърлиха се на Кипър, заеха го и тъй нататък. С точни повторения се развиваше историята на Ордена – отново няколко десетилетия господство над един съвсем

чужд, рядко плодороден остров и отново провал – през 1310 година иоанитите напуснаха Кипър, превзеха Родос и установиха тук своята държава.

За Родос мога да ви говоря много, сам аз прекарах на Родос най-добрата част от годините си, цели трийсет. Познавах като свой дом тази крепост, завита в полукръг около скалистия залив, тесните ѝ улици с еднакво високи къщи, дълбоките, хладни колонади покрай плочената настилка – познавах всеки прозорец и човек в града.

Той беше изцяло каменен – нямаше място за зеленина върху това парче земя, където е трябвало да се сместят рицари, граждани и чужденци. Варовиковите планини ни доставяха обилно мек бял камък, та Родос белееше ослепително под южното слънце и приличаше на мъртвешкия череп, пролежал дълго време в песъклива почва.

Над всичко в града се издигаше катедралата „Свети Йоан“, потискащо огромна. Тя не се изпълваше докрай при служба, защото населението на Родос си оставаше гръцко, подчинено на погрешното източно изповедание, и не посещаваше нашите служби. То излизаше извън града, за да се моли из безбройните си параклиси, накацали върху всяка височина на острова – бедни и срамежливи.

Ние оставяхме гърците да се молят неправилно. Не искахме – поради нашия тъжен опит – да ги дразним. Все пак те произвеждаха и търгуваха, помагаша ни при многобройните нападения над острова; все пак бяха християни, макар и нечисти.

Друга голяма сграда, която владееше над града, бе дворецът на великия магистър. Аз живях десетилетия в него, въобразявах си, че са ми известни всичките му скрити ъгли, и много късно разбрах, че съм се лъгал. Всеки мой предшественик бе прибавял нови тайници към старите, всеки беше увеличавал по този начин своята безопасност и леснината си да подслушва, да изненадва и наказва. А после бе потеглил към гроба с тайната за тия тайници, та не е чудно, че следващият велик магистър, създавайки свои незабележими врати и невидими отвори, стълби, които излизаха от някоя камина, за да свършат в някой долап, не подозираше за вече съществуващите.

Вън от двореца Родос имаше още две величествени постройки – Болницата на иоанитите и Странноприемницата на всички езици. Първата бе недотам необходима – малцина поклонници, упътени към Светите места, заболяваха на Родос; родоските условия за живот са прекрасни. Затова пък странноприемницата биваше винаги претъпкана до покрива. Не с поклонници, за които беше предназначена, те бяха редки;

пълнеха я търговци от Запада и Леванта. Защото Родос беше признатият, неминуемият кръстопът в левантинската търговия.

Постепенно задачата на рицарите монаси се променяше. Тяхната борба срещу неверниците – господари на Гроба господен – бе изместена от борбата им срещу средиземноморските корсари. Средиземно море, струва ми се, е родината на това велико движение. Всякакви непрокопсали рицари, изхвърлени из Светите места направо в морето; всякакви отломки от древното население на Леванта, чийто живот ред нашественици бяха направили невъзможен; всякакви бегълци от султановите армии на селджуки, араби, османци – цялата тази отчаяна и крайно ловка измет на Изтока просто се натоварваше върху някой кораб, надуваше платна и се понасяше с нечисти намерения из най-гостоприемното море на света.

А търговията на Италия и Франция с Леванта, с Балканите минаваше през Средиземно море. Тя би изхранила три пъти повече корсари, колкото тежаха на морето, но съвсем не беше съгласна да храни наличните с една трета от своите печалби. Поради туй към Родос – средище на борба с корсарите – се стичаха помощи от Венеция, Неапол, Генуа и Марсилия. Търговците хранеха Ордена, за да пътуват безопасно техните стоки; хранеха морската си стража, накратко.

Не мислете, че не отработвахме с кръв и пот това злато – войната срещу корсари не е от лесните занаяти. Но братята я бяха овладели майсторски – въпрос на практика.

Можете да си въобразите всичко, освен живота на един рицар монах, чието ежедневие е корсарската опасност – казвате ми вие. Ето какво: за разлика от днес, по наше време бе прието един мъж да живее трудно и опасно, независимо дали е боец, търговец или монах. В това (представете си!) ние намирахме почти удоволствие.

И досега изпитвам гордост, спомняйки си Родос, нашия Родос, в празнични дни. Ослепително бял, строг и изискан, той сякаш бе създаден за фон на родоското рицарство. Към две хиляди мъже – изпечени бойци или учени духовници – в дрехите на Ордена: черни, с черен плащ до коленете и бял кръст върху лявата гръд. Струваше ми се – погледнех ли ги от двореца си из улиците, – че техните редове са сянката на къщи, катедрала и дворец, че те уплътняват основите на този прастар град.

Защото Родос е наистина прастар, познал властта на елини, перси, римляни, византийци, сарацини и разни безименни отцепници. А ние сме го заели в тежко време, току пред османското разширение. Но трябваше да мине още век и половина, за да застане пред Родос османска

ескадра. Това вече аз помня лично. Нещо повече – историята постави тъкмо мен за защитник на Родос и крайното източно предмостие на католицизма. Нека не ви се стори нескромно, ако напомня: аз, Пиер Д'Обюсон, бях единственият човек, накара Мехмед II да отстъпи. Да, дори ако новото търсене по случая Джем завърши с обвинение срещу мен, пак не ще успеете да ми отнемете моята слава: аз с две хиляди монаси устоях на великия Завоевател.

За голямата обсада на Родос от 1480, за боевете и победата ни не ще ви разказвам – те предхождаха по време случая Джем. Трябва само да изтъкна, че тази победа ни издигна високо в очите на вярващия Запад. Из всички страни, подчинени на Папството, битуваха десетки съчинения или песни, описващи (обикновено пресилено) нашите подвизи. Ние бихме предпочели тоя възторг да бъде по-предметен, защото обсадата бе дошла не по силите на Ордена ни. Нашата съкровищница беше празна, половината ни кораби – потопени. За последните пет-шест години левантинската търговия замря; търговците се плашеха да спрат на Родос, понеже Родос водеше война, а пътят им от Генуа или Венеция до Леванта би бил немислим без тази междинна почивка.

С една дума, голата слава малко ни грееше. Затова, научавайки смъртта на Завоевателя, видяхме в нея пръст божи – сам всевишният премахваше от пътя ни човека, който рано или късно би свършил Родос.

Скоро след вестта за тази смърт дойде друга – още по-добра: за междусобицата между Баязид и Джем. Не смеехме да вярваме на ушите си. Дори от малкото, което ви разказах, навярно сте се убедили, че рицарите монаси не бяха свикнали на подаръци от съдбата.

Макар обнадеждаващи, новините не означаваха за нас нищо определено. Все още с Империята имахме не мир, а примирие; все още османските войски бяха под знамената, при все че засега се занимаваха с Джем; Баязидовите санджакбегове задържаха нашите кораби, пленяваха моряците им или направо ги колежа. Можехме ли впрочем да се надяваме, че Баязид не ще поднови военните действия срещу Родос, щом се справи с брат си?

Според мен основания за такива надежди нямаше. Разрешено ни беше да се чувствуваме спокойни само докато траеше бунтът на Джем. Щом Баязид премахнеше брат си, подчинението на войските му би било пълно. А една бърза победа щеше да е особено желана за новия султан, когото бунтовниците упрекваха именно в липса на бойни качества, в малодушие и миролюбив.

Не мислете, че разсъждавам тъй, защото са протекли столетия;

такава беше моята тогавашна преценка. Аз бях възпитан от Римската църква и Ордена ни – запитвали ли сте се кому дължи Рим своето ненадминато по трайност господство? Тъкмо на това: на възможността винаги трезво да оцени обстановката и да намери най-подходящото си действие или противодействие.

Една от приятните заблуди на съвременното човечество е, че едва хуманизмът бил разкрепостил човешката мисъл, освободил я от предрасъдка и заменил догмата с гъвкавост. Казвам ви – заблуда! Прегледайте анализите на Римската църква и ще се уверите, че ние столетия преди Макиавели, разни ренесансови писачи и протестантски крескачи действахме без предрасъдъци, познавахме действителността и се съобразявахме с нея, и оперирахме в нея. Може би не сме го изповядвали, не сме го проповядвали – в това бе и нашата сила. Има неща, за които е непристойно да се говори, те се подразбират.

Да, отклоних се. Налагаше се да ви обясня, че навремето ние схващаме събитията немного различно от вас. Не си въобразявайте, че едно човечество, което има зад гърба си история от милион години, рязко се е променило тъкмо през последните петстотин. Впрочем в навечерието на 9 юли 1482 аз бях съвсем наясно какво би ни донесъл краят на Джемовия бунт.

Втори показания на Пиер Д'Обюсон за случилото се между 9 и 12 юли 1482 година

Въпросните събития започнаха с една съвсем изненадваща поява.

На 9 юли, още в почти тъмно, когато се готвех за света служба, съобщиха ми, че е пристигнал пратеник от Ахмед паша. За Ахмед паша аз имах неприятни спомени: наскоро този твърде способен военачалник бе заел Отранто. С това бе отбелязана пряката турска заплаха над Запада.

Облякох се набързо и слязох в приемната, съобразявайки пътем какво ни предстои, ако примирието бъде нарушено. Укрепленията ни бяха недовъзстановени след тежкия обстрел на Мехмедовата флота; един призив за набор на вярващи бойци от Италия, Испания, Франция предвиждаше най-малко два месеца време; за попълване на хазната ни трябваше друг призив – до вярващите от целия Запад, – който изискваше много повече от два месеца...

В приемната запалиха свещите – все още не беше съвсем съмнало, а аз не обичах да преговарям в полумрак, няма защо противникът ти да

крие очите си.

Въведоха пратеника. Не турчин, познах веднага. Бяха ми втръснали тия християнски отстъпници, които служеха на султана по-добре от всеки роден мюсюлманин, които ни познаваха твърде вещо. Не един честолюбец из поробените страни или Запада намираше радостен прием при Завоевателя. Дворът му угощаваше стотици такива предатели, а между тях поне десетина бяха само привидни изменници – те вършеха за нас неопенима работа. Напълно съм убеден, че също поне десетина от многото избягали на Родос гърци, левантинци, далматинци вършеха подобна неопенима работа за султанова сметка. Затова ние държахме под надзор всеки бежанец или разкаян изменник, потърсил отново християнска закрила. Уж следяхме и стъпките им, но можех да се закълна, че твърде малко от онова, което се решаваше дори във Висшия съвет на Ордена, оставаше тайна за султана. Утешавах се обаче, че и ние сме също дотолкова въведени в тайните на Топкапу.

Пратеникът на Ахмед паша ми се видя по-скоро левантинец, отколкото гърк. Както и очаквах, той заяви, че не говорел езика ни и поиска преводач. Една много евтина уловка, която ние изпольвахме с успех в Топкапу, но при нас не минаваше: пратеникът да се преструва, че не познава съответния език, за да следи разговора, без никой да подозре. Но ние винаги подозирахме.

И така преводачът ни съобщи предложението на Ахмед паша. Ни повече, ни по-малко чрез Ахмед паша Баязид настояваше колебливото примирие помежду ни да се превърне в траен мир.

„О-хо! С нищо не заплашваме Империята, за да ни предлага мир, без да го търсим ние – помислих си. – Следователно? Следователно има обстоятелства, които принуждават Баязид да се постави неизгодно.“

– Ние сме особено поласкани от благосклонността на вашия велик владетел – започнах бавно, за да дообмислям в течение на думите си. – Но не разбираме за какъв мир с Високата порта се говори, когато господарят ви продължава неприятелства срещу нас. Едва преди седмица е бил пленен корабът ни „Света Марина“ и не знаем нищо за съдбата на моряците му. Едни преговори трябва да започнат с добра воля от две страни. Ние молим господаря ви да освободи всички наши братя, задържани в Империята. За да преговаряме с открито сърце.

– Това означава навярно – пратеникът бе подготвен за такъв обрат, – че и вие ще освободите пленниците, задържани при обсадата на Родос.

– Не. Те са пленени на наша земя. Ние искаме от вас хора, заловени в ниции води.

Левантинецът забави отговора си. Очевидно съобразяваше дали да приеме на място така унижително едностранно условие, или да иска разрешение от горе. Тъкмо последното беше целта ми: нека плува нататък и насам цели две седмици! Но съвсем внезапно пратеникът заяви:

– „Света Марина“ е била задържана от санджакбега на Ликия. Той е действувал самоволно и ще заплати за това. Вие ще получите и кораба, и хората си веднага щом се завърна.

„Е, не! Това вече е прекалено. Ще рече, Баязид е упълномощил един прост пратеник да приема условията ни! Нещо много сериозно заплашва Баязид... Нима Джем? Дали не го подценихме?... Може да е истина, че зад Джем стои войската...“

Въпреки поканите ми пратеникът на Ахмед паша не си отпочина преди обратния път. Той ни напусна още следобеда на 9 юли и с това още повече усили моите подозрения, че Баязид не цъфти. Избягнах да ги споделя с когото и да било. За щастие пратеникът бе ме посетил твърде рано и никой не присъства на разговора ни. Така аз съобщих на Съвета, че Баязид ни предлага мир, и толкова. Защо ли?

В нашето братство, което броеше непълни две хиляди човека, бяха налице всички белези на държавата – на двор, слоеве и борбите между тях. Всред трийсетината участници от Големия съвет и всред деветте – от Висшия, аз знаех, че има привърженици на всички световни сили. Дължахме го донякъде на самия строеж на Ордена – той се делеше на осем езика, всеки от тях имаше представител във Висшия съвет и съвсем естествено този представител застъпваше интересите на своя владетел. Бих бил предоволен, ако нещата свършваха тук. Но те бяха много по-сложни.

Между нашия висш слой можех да набележа привърженици на всички течения във Ватикана, в Европа. Заплащаше свой човек в Ордена ни всеки кардинал, всеки магистър на друг орден, всеки западен херцог. Тъй или иначе, аз винаги се чувствувах наблюдаван от стотици страни – като започнеш със Светия отец и завършиш с Бургундския дук например.

За това бях възприел определено поведение – то, струва ми се, е съдба на всеки управник от сътворението на света до ваши дни: доверявах се само на себе си.

Така дочаках вечерта на 9 юли – един от многото дни, през които грижите ми бяха само мои грижи, без право да ги разговаря, да потърся съвет или помощ. Един от дните, през които се молих в тълпата рицари, разисквах възстановяването на крепостните стени в Съвета, ядох печено

и пих кипърско вино, четох, разговарях. И се стараех да скрия – без усилие, защото притворството бе вече част от самия мен – тревогата си: предстояха събития!

Все пак онова, което ми поднесе едва следният ден – 10 юли, – надмина всички мои очаквания. След обедата ми оповестиха пратеник на Джем.

Този път не беше нито прекалено рано, нито твърде късно, за да имам извинение, но аз престъпих всички правила и приех пратеника насаме. Не се съмнявах, че най-малко десетина братя ще използват тайниците в стени, комини и камини, за да присъствуват невидимо на разговора. Но реших, че десет е по-малко от трийсет (числото на Големия съвет), а бях сигурен: никой подслушвач не дели своите знания с друго – би намалил цената им.

Пратеника въведеха двама служещи братя.

Не зная дали успях да скрия изненадата си – аз, който се надявах, че владее всеки мускул от своето лице, – виждайки кого срещам. Брат Бруно!... И този човек има наглостта да застане пред очите ми!

Преди четири години, още когато борбата ни с Мехмед хан едва започваше (казвам го, за да определя времето), взеха да ми донасят, че Бруно се държал странно. Два или три пъти отказвал да присъствува на света служба, без да даде обяснения; загатвал пред своя брат по стая, че проглежда чак сега и още не може да повярва онова, което прогледнал; веднъж бил крещял – не пиан, а просто извън себе си, – че всичко на Родос е гнило, смърдяло, отвращавало. Впрочем не си спомням точно блънуванията на брат Бруно, но те ми бяха повече от ясни, защото той не беше нито първият, нито последният.

Случвало се е и други път такива като него, помонашени в някой забутан манастир на Бохемия или Бавария, прекарвали своето дълго послушничество между пет-шестима оглупели от пост или твърде простодушие вярващи братя, да изпитат силен трус, преминавайки в Ордена ни. Разтърсва ги не друго, а сблъсъкът между тяхната представа за едно общество от воинствуващи монаси и самото това общество.

Всеизвестно е, че истината бива много по-богата на разнообразие, случайности, противоречия, отколкото отвличената представа. Спестете ми подробности – не съм длъжен да изброявам всичко, което може да разтърси един дълбоко вярващ провинциален монах, присаден в богатата действителност на Родос.

Аз бях се надявал, че брат Бруно ще преболедува набързо своите разкрития и ще се постарее да си отвлече полагаемото му се – Ордентъ

предлагаше немалко възможности. Ако пък не намереше сили да преоблудува, щяхме да му помогнем – разбирайте го както искате.

И тъкмо тогава узнах, че е избягал. Преди това Бруно написал писмо до братята – какво нахалство, до всички братя! – с което ги призовавал сами да сринат туй гнездо на насилието и разврата и се пръснат по четирите краища на света. Как ви се струва?

На нас, Големия съвет, където разисквахме писмото му, то се стори чудовищно. Бруно веднага бе отлъчен не само от Ордена, но и от света – та ни църква и в родоските параклиси дори бе прочетена анатема за блудния брат. Така ние скъсахме всички връзки с него и скоро съвсем го забравихме. Никой не научи накъде е насочил грешните си стъпки Бруно – за нас той беше мъртвец.

Ето този мъртвец дръзваше да възкръсне пред лицето ми, и то не като разкаян грешник, а пратеник на един принц.

С възможната бързина, която позволяваше дълбокото ми смайване, аз съобразих, че засега е добре да не го позная – това би загубило излишно време. Пък и трънливият, но нерешаващ въпрос за отстъпничеството на един наш редник не биваше да ме отвлича от несравнимо по-важното.

Обърнах се към прозореца, за да не гледам това нагло, преобразено от чуждата носия и все пак – неприятно известно лице; да не срещам насмешливо-предизвикателните му очи.

– От името на Ордена приветствувам принц Джем в особата на неговия пратеник – изговорих нанякъде. – Какви вести ни носите?

За разлика от Баязидовия човек Бруно не поиска тълмач. Заговори ми на чист латински.

– Моят господар ви поднася своите почитания. Превратностите на съдбата, която още не е казала последната си дума в спора между Джем и самозвания му брат, принудиха господаря ми да се изтегли в Ликия. Тъй като той желае да разисква по-нататъшния ход на своята борба с мъдрейшите братя от Ордена, Джем султан моли да бъде приет на Родос с всички почести, които изисква неговото рождение. Той вярва, че в отговор на молбата му светите братя ще му изпратят кораби, които да приберат него и хората му от азиатския бряг. А също и че ще му бъде издаден свободен пропуск за влизане и излизане от Родос по негова воля.

Бруно произнесе тази реч с отегчен, чак приспиващ глас. Вероятно така подчертаваше колко малко е очарован от височайшето си пратеничество и от светейшия прием.

Трябваше – макар че нашето духовно възпитание не допуска

крайности – да употреба усилие над себе си, за да не изругая.

– Орденът се ласкае – казах наместо това, – че синът на великия Завоевател, очистивайки сърцето си от старата вражда към братята иоанити, ни удостоява с внимание. Щом Големият съвет разгледа въпроса, ще бъдете известен.

– Бих искал само да ви напомня, че всеки миг е скъп. Докато вашият Съвет реши, Джем султан може би не ще е между живите.

– Ако познавахте по-добре Ордена ни – не се сдържах, – не бихте го обвинили в мудност.

Бруно се оттегли с подчертано небрежна стъпка – желаше да ме дразни.

„Никакъв Бруно! – изличих го от мислите си. – Велики боже! Нима на мен, третия син на граф Д'Обюсон, обеднелия рицар от Кръоза, даряваш такава възможност! Неизмерима... Довчера Орденът ни стоеше под заплахата на Завоевателя: довчера напусто търсехме средства да поправим съсипаните си стени, за да устоим на нов пристъп. Днес вече ние – две хиляди монаси, начело с мен! – ще участвуваме в съдбата на света.“

Братята се събраха по моя покана в залата на Големия съвет. Тя беше величествена в своя пъстър от стъклописите полумрак, със стените си, облечени в кедър и дамаски брокат. Като ято стари, мъдри птици монасите влиаха безшумно. „Орли мои! – искаше ми се да им кажа, макар че знаех, какво половината от тях биха дали душа и свят, за да ме очистят от пътя си, – дойде часът ни!“

Нашите старейшини вече насядаха около дългата маса на Съвета. Тъмният мрамор на плота ѝ отразяваше криво трийсет лица: къдели сива брада, дупки наместо очи и никакво чело.

Аз съобщих молбата на Джем.

Много време в залата остана така тихо, че се чуваше почукването на ноктите ми о абаноса. Всеки един от моите хубави братя сега съобразяваше колко ще получи, ако до довечера препрати някак на своя негласен господар новината. Това ми беше безразлично – не биха ми иззелі големия коз. Джем ще бъде на Родос, преди някой от ония господари да поеме дъх. Както виждате, и нашето време с бавните си съобщения, със зависимостта им от попътен вятър, буря или корсари, имаше своите преимущества.

Пръв след мълчанието взе думата молителят на Кастилия Дон Алваро де Цунига. Ако за нещо ви завиждам, то е, че не сте били принудени да търпите обществото на казаната личност; дон Алваро беше рядко неприятен мъж.

И този път той надуто заобяснява неща, които и без туй бяха ясни от първата ми дума. Когато благоволи да ни отърве от красноречието си, аз подчертах, че не е време за приказки. Всички ме подкрепиха: Съветът не бе запомнил такова единомислие, не бях запомнил братята така неприлично оживени. Сякаш се намирахме не в свят орден, а на тържище, където скъпа стока е добила изведнъж смешно ниска цена, та кара купците да се натискат и грабят.

Всичко тръгна невероятно гладко. Без възражение се съгласих към Ликия да отплува дон Алваро (естествено той се предложи сам), като оглави флотилия от седем кораба, между които голямата трирема на Съкровището – нашият представителен кораб. За Джем и свитата му би била достатъчна триремата, но предвиждахме възможен бой.

Когато във връзка с това бе споменато името Баязид, сетих се, че – погълнат от новата вест – бях забравил вчерашния му пратеник. Напълно явно беше: Баязид бе научил преди нас Джемовите намерения – научил ги е навярно от съгледвача, когото държи във войската на Джем. И е побързал да уреди мир с Ордена, за да ни изиска след седмица своя брат. При примирие такова искане би било неуместно.

Усмехнах се на мислите си; представих си как Баязид ще узнае, че е пропуснал мига. Нека! Сега силните ще бъдем ние, защото ще посредничим между двамата височайши братя.

Оставаше да уредим сметките по тържествата. Тази работа отне повече време – най-много се говори за пари, когато пари няма. После извикахме Джемовия пратеник, за да му съобщим решението си. А аз очаквах – вътрешно настръхнал – как братята ще посрещнат бившия Бруно.

Потресението им беше трудно за описване; седяха като гръмнати; тук-там долових шушнене, възклицания. Но това бяха монаси, възпита ни в борба с поривите си, та тихият им ропот скоро заглъхна.

Онзи безсрамник – наистина най-хладнокръвното чудовище, което съм срещал – премина покрай цялата дълга маса с такова самочувствие, че би вбесил и ангелите. „Господи – помислих си, – дали Бруно така зле познава Ордена, та се чувствава извън опасност?“

– Нашият Голям съвет – подех, когато застава пред мен, – обсъди молбата на принц Джем. Съветът намира, че за нас е чест да дадем приют и съвети на този именит, благороден принц. Нашата флотилия ще отпътува незабавно, за да го вземе от азиатския бряг.

– Каква част от преданите му войски Джем султан ще натовари за Родос? – делово попита пратеникът.

– За целите, които водят при нас принц Джем, не виждаме необходимост от войска. Крепостта ни е неголяма, а изхранването на жителите ѝ – затруднено. От обща полза е да не претоварваме Родос. Впрочем, дали с петстотин войници или без тях, принц Джем ще продължи по-нататъшната си борба при еднакъв успех; те не са бройка.

Пратеникът (той стоеше с лице само към мен и с гръб към Съвета) сега не се усмихна, а улично се ухили – подчертаваше, че прозира истинската причина за отказа ни.

– Напомням на вашето внимание – каза натъртено, – че господарят ми бе молил не само за свободно влизане, но и за свободен излаз из Родос. когато счете, че работата му тук е свършена. Не чух мнението ви по това.

– Ще го чуете.

И зачетох свитъка, който ми поднесоха:

„През последните дни при нас дойде великолепият пратеник Сюлейман от страна на Негово височество принца господар Джем султан. Чрез писмото на казания господар, а също и устно, споменатият пратеник ни обяви, че принц Джем султан желал да дойде на Родос, за да разиска с нас определени предмети, по които той ще получи и следва нашия съвет, като съвет, който иде от желаещи доброто му приятели. По този случай той изисква да бъде осигурена личността му според приетите закони.

Ние Впрочем, движени от старото приятелство, което изпитваме към него, и от надеждата, че посещението му ще бъде от обща изгода, му изпращаме по приносителя своето съгласие, с което той получава пълна, всеобемача и всеобща гаранция за личността си и съблюдение на приетите закони. Те се отнасят както за Негово височество принц Джем султан, така и за ония, които ще го последват на Родос в качеството им на негова благородна свита – турци или маври, или всяка друга народност. В пълна свобода и сигурност, заедно със своите вещи, скъпоценности и пари, те ще могат да живеят в Родос, да останат тук, колкото пожелаят, и да го напуснат по своя воля или по волята на принц Джем султан, без да им се прави никаква пречка или затруднения. В уверение на което поставяме под настоящото нашия оловен печат.

Издадено на Родос. 12 юли 1482 година.“

Пратеникът ме изслуша, без от лицето му да слезе подигравката. Вероятно си мислеше, че десет такива уверения струват колкото торба зоб. Лично аз никога не бях чувал по-разточителна гаранция от тази. .

Чувствавам, всички мои клетви не ще ви убедят, но говоря чиста

истина: ние не знаехме как ще се развият събитията, на 12 юли следователно все още няхахме неизречени намерения. За нас бе достатъчно, че със съучастието си ще продължим смута, който отслабваше най-страшния ни враг.

Докато Джемовият пратеник премина отново покрай тях, първенците иоанити изглеждаха много тържествени. Повече дори от деня, когато се бяхме събрали в същата тази зала, за да чествуваме своята победа над Мехмед Завоевателя.

Шести показания на поета Саади за случилото се между 10 и 27 юли 1482 година

Каравелите забелязахме рано заранта.

Ние не бяхме ги чакали на брега, бояхме се. През последните дни малката ни войска започна да се топи като пряспа на слънце. Не само смърт косеше редовете ни; много повече – страхът. Войниците ни пресмятаха, че нашата работа е без утре и не виждаха защо да дочакват това утре, подлагайки врат под Баязидовия нож. Така всяка заран осъмнахме с по петдесетина човека по-малко – хората бягаха. А това означаваше между другото: някой от тия бегълци ще замръкне пък в стана на Ахмед паша и – за да заслужи милост – ще издаде, че наш пратеник е потеглил за Родос. С една дума, ние се страхувахме да не ни отрежат и откъм морето.

И сега нещата уреди Хайдар. Първо той убеди Джем, че е излишно да се мотаем повече из зловещите долини на Ликия, и накара Касим бег да ни осигури кораб. Бегът поиска за отговора си цяла една нощ – навярно е премислял немалко през тая нощ – а на заранта заяви, че кораб ще имаме. Освен това заяви, че ще ни изпрати до брега с караманлиите си, ще ни снабди с писмо, от което да личи, че последният Караманоглу е готов всеки миг да изстъпи на страната на Джем султан, но сам не ще се натовари с нас.

Джем изслуша думите му разсеяно. Напускаше ни нашият последен опитен, стар военачалник, а Джем прие това, сякаш отдавна беше се простил в душата си с него и войниците му.

– Добре, Касим бег – рече той просто. – Благодаря ти, загдето ме изоставяш последен.

– Не те изоставям, султанъм! – разпали се Касим. – Ти и занаят пред ще бъдеш господар на сабята и сърцето ми. Една твоя дума...

– Нека не крием истината зад красивите думи, Касим бег! Прекалено дълго се залъгнахме с надежди.

– Но, султанъм, ако застанеш на западните ни граници, ако потеглиш към Румелия със съюзна войска...

– Да, тогава ще бъде друго. Не само ти – тогава мнозина първенци ще преминат към мен. Това ми и трябва: съюзник. Него отивам да търся.

Така завърши сетният разговор между Джем и Касим бег, при все че още два дни караманлиите ни провеждаха. През цялото това време Джем мълчеше, отдаден на мислите си; през тия два дни не го заговори и Касим – всичко беше казано.

Рекох си, че сънуваме, когато пред очите ни – между две назъбени, оронени скали, червени както цяла Ликия – се опна морето. Бяхме така отвикнали от други цветове, извън всички оттенъци на червеното, че гледката на тази спокойна, гладка, влажна синева ни смути, стори ни се невъзможна. После изсушените от пустинен пек мъже се втурнаха като обезумели към брега, нагазиха заедно с конете, плискаха се един други и се смееха с неестествен, забравен далеко смях.

Вода... Исках да я схвана със затворени очи, да усещам близостта ѝ по меката влага, по чудно галещия плисък на вълните. Когато прогледнах, забелязах, че и Джем жуми, отметнал глава, сякаш се подлагаше на ласка. И в това, както в много друго, ние двама отзвучавахме еднакво.

Втората ни изненада беше корабът. Малко встрани, в заливчето на истина се люлееше кораб без знаци. „Корсарски!“ – изтръпнах, защото Джем султан би бил прескъпа плячка за всеки разбойник; Джем в онзи миг тежеше макар мършав от глад, окъсан и без сили – колкото половината Баязидова хазна.

– Корсари, а? – изрече мисълта ми Джем. Рече го без трепет. Май му беше все едно дали ще се навре в ръцете на обирници или на самия дявол.

– И разбойниците имат сметка, султанъм – смутено заобяснява Касим бег. – А главите им не могат изчисли, че моите пет кесии злато не са най-много, дето биха получили за спасението на някакъв непознат, кълна ти се!

„Е, в това вече не бих се клел“ – рекох си. Не ми се вярваше тъкмо будалите да стават корсари.

Джем посрещна и тия уверения на Касим бег безразлично. Натовашихме се на кораба без знаци – трийсетина човека. Посочи ги не Джем; избрахме се от само себе си. Едва трийсетина човека пожелаха да съпроводят Джем към неизвестността.

Може би за вас не е от значение, но тук не мога да премълча: години по-късно аз си спомних онова свое движение, с което се отгласнах от брега, онези стотина аршина вода, които ме превърнаха от гражданин в бежанец. Най-обичайно движение – извършвал съм го навярно десетки пъти преди това; най-обикновена ива вода – сто аршина кротко, ласкаво море.

Да, истина е: там и така реших аз съдбата си. Без да съзнавам, че върша именно туй – че определям целия свой живот. Напълно естествено ми се струваше да последвам Джем. Към него ме привързваше не само обичта – много дълбока, предана до самоунищожение; в моите мисли Джем бе всичко онова, за което заслужава един мъж да живее, да се бори и умре.

Звучи неубедително, но тогава бях убеден. Убеден бях, че Джем е белязан, за да изпълти мечтите на поколения мислители и поети; че победата на Джем би била победа на мъдростта над грубата сила; че властта на Джем би освободила от пречките на предразсъдък, догма и улична простотия предвечната, никога не унищожена, но и никога още не властувала законно красотата.

Аз си представях Джемовото управление като непрекъснато тържество на напредък. Случайно ли тъкмо по нас с векове бяха се раждали ереси и нови учения; случайно ли тъкмо по нас църквите (християнска или мюсюлманска) не бяха успели да притъпят стремежа към светска поезия и положително знание; случайно ли тъкмо тук човекът винаги бе живял търсещо? „Не! – мислех аз. – Този вековен кипеж на духовете трябва един ден да доведе до нас, именно на Изток – някакъв невидан и неповторим владетел, който да даде път на тая многовековна жажда. Може ли providението – мислех аз – да намери по-блестящо свое оръдие от поета Джем?“

Това бях мислил с години и най-вече през годината на нашата борба. Изглежда, то бе предредило незабелязано в избора ми да последвам Джем, където и да би го отвел пътят му. Сега Джем поемаше в изгнание – аз бях длъжен (аз дори не разсъждавах) да придружа своя господар.

Много по-късно – казах ви – си спомних как се отгласнахме от азиатския бряг. „Защо, боже – виках си, – защо в такъв миг не се случва нещо необикновено? Буря с червен сняг, яркозелена светкавица или вой на вятъра, звучен като йерихонските тръби? Защо не ни изпращаш страшна поличба, за да спрем тъй посред движението, което решава целия ни живот? Защо трябва да има грешка и след нея – изкупление? Не си ли ти един коравосърдечен, насмешлив сеирджия, боже?“

Да, вероятно бог ми е гледал сеира, докато веслата ни пляскаха меко между брега и кораба. Гледал е и си е рекъл: „Научете се, излюблени мои чеда, че всяко движение и дума в живота ви е избор – вие избирате през всеки отделен миг на живота си, а отхвърляте отговорността за своите беди върху мен. Пък аз просто ви наблюдавам, чеда мои, и чакам сами да заплатите човешкия опит...“

Не чух разговора между Касим бег и моряците. Навярно се разбраха кога и как ще получат платата си. После Касим дойде при господаря ни, поклони му се ниско-ниско, досади дъските, прихвана благоговейно избелелия пеш на фереджето му и притисна устни към него.

Помислих си, че Джем ще заплаче – ако тъгата има лице, то трябва да е лицето на Джем в оня миг. А наместо него се разрида старият войник. (Знаете, по нас не беше непристойно един мъж да плаче, дори понякога го изискваше приличието, стига наоколо да няма жени. А жени наоколо у нас се намират рядко.)

Думите, които двамата размениха, бяха съвсем обикновени думи на раздяла. В такива случаи е възприето да се говори за по-късна среща, при все че често и единият, и другият знаят: такава среща не ще има.

Изгледах в гръб Касим бег, докато се смъкваше по въжената стълба в каика – широк, но вече малко отпуснат гръб на стар воин. „И да настъпи някога тържеството на Джем султан, старче – помислих, – дали ще го доживееш ти?“

Цели четири дни корабът ни стоя на котва край сушата. Никой не ни гонеше, за да се отдалечаваме от мястото, където биха ни подирили рицарите. А на брега разположиха стана си караманлиите и вечер виждахме как пред огньовете им преминават мудни сенки; Касим бег също не напускаше крайбрежието, преди да се убеди, че Джем е приет.

На четвъртия ден привечер откъм брега се дочу глъч, забеляза се суетня. От изток към Касимовия стан се носеше жълто-червен облак. Той пълзеше плътно над земята с онази скорост, която има конницата. Беше ясно и без думи: Ахмед паша отрязваше бунтовниците от морето, искаше да ги наблъска отново в ада на Ликия.

Много ловко, като търсеха прикритие, нашите хора поведоха кораба зад скалите. А ние следяхме със стиснато гърло битката между Ахмед паша и Касим. То не беше и битка – Касимовите се отбраняваха, докато се изнижат назад в планините. Ахмед пък не ги преследва. Видяхме как войската му се разтегли все по брега и ноще огньовете ѝ припламваха ту тук, ту там. Пазеше подстъпите към Ликия.

Дали Ахмед паша не забеляза нашата жалка бирема; дали я

забеляза, но нямаше подръка свои кораби; дали не прецени, че (дори на биремата да би бил Джем) за него, Ахмед паша, е особено изгодна и понататъшната борба между братята – не зная и не мога да твърдя. Във всеки случай останахме близо до сушата още десетина дни и никои не наруши нашето спокойствие. Не навлязохме навътре в морето, защото чакахме среща, а ни беше страх и от други като нас – корсари. Тая среща чакахме със свито сърце: ще ни приеме ли Родос? Цял ден разминавахме стъпките си по тясната кърма или носа на биремата. Впрочем разстъпвахме се ние: Джем стоеше от разсъмване до сумрак, облакът върху перилата, вперил очи в азиатския бряг. Спомнях си ношта, преди година вече, когато Джем беше ми изшепнал трескаво: „Страх ме е от границата, Саади!“ Оттогава считах този страх за избледнял, но днес границата бе така видима, жълто-червено очертана над синия безкрай, че Джем отново се връщаше към своя страх: границата!

Не се опитвах да го разведря. През ония дни Джем като да бе стигнал дъното на всяка човешка тъга. Знаех, че за това допринася бездействието, неизвестността: накъде вървяха анадолските работи, измъкнал ли се беше Касим, дали вече нямаше мир между Портата и Родос? Не знаехме нищо. Корабът ни се люлееше тихо между небето и водите; веслата му стърчаха неподвижно, по въжетата почиваха ята птици.

Чувал съм, някога в стиховете става дума за такива едни корабипризраци, които крушенецът вземал за действителни. Ние приличахме на тях.

Докато заранта на 20 юли забелязахме каравелите. Те се носеха стремително върху утринно-сребристите, още сънени води и изгревът ги превръщаше в розови чапли – такива чапли Джем държеше в двореца си в Карамания, защото обичаше всяка красота.

Начело пореше морето голяма трирема със знамето на Ордена – бял кръст върху черно поле.

„Дойдоха! Приемат ни на Родос!“ – искаше ми се да ликувам, а сърцето ми бе свито; знамето веднага ми напомни Френк Сюлейман и прокобите му.

Джем дълго бе съзерцавал малката флотилия. Навярно и тя му се струваше недействителна, както всичко през ония дни. Едва когато свитата се разтича, той ми каза:

– Саади, пригответе се, пригответе и мен! Нека не забравяме, че отивам на Родос не като беглец, а като законен владетел на една империя.

Разгършувахме се из сандъците си, небутнати още от Кайро – нали

половин година бяхме все в походи и боеве. Извадихме тържествените одежди на Джем, облякохме го, навихме около главата му дванайсет лакти най-тънка коприна. Сега си дадох сметка колко изпостелял е приятелят ми – сякаш беше облякъл чужди дрехи.

Все пак изглеждаше чудесно. За последните петнайсет месеца от смъртта на Мехмед хан Джем бе възмъжал. Запитах се в какво се изразяваше то и си отговорих сам: в някакво горчиво острие, което пречупваше нехайния чар на Джем. Да, това е – може би човек възмъжава именно когато нещо у него се пречупи.

Изкачих след господаря си кърмата. Всички ние, неголямата му свита, се наредихме в полукръг зад Джем. Вероятно сме били весела гледка в полегатите лъчи, тъпла младежи, облечени във всички цветове на атлаза, сърмата и сахтияна.

Каравелите бяха охладили платна; греблата им се прицелиха в небето. Ясно: Ордентът не ще навлезе в крайбрежната морска ива, съблюдаваше законите.

Видяхме как от голямата трирема се откъсна ладия и бързо загреба към нас. Джем не изпускаше от поглед тази лодка, която носеше съдбата му. Дори помоли един моряк за тръба и се завзира към пратениците.

Бяха двама, различавахме ги вече. Единият – рицар, целият в черно. След малко познахме и другия. Сюлейман. Сюлейман беше жив!

Джем едва кимна на рицаря – немлад, подпухнал мъж с безцветни очи. Безцветен беше и гласът му, когато отправи към Джем късо приветствие и при това го нарече принц. Сюлейман преведе неговите думи, гледайки го толкова отгоре, като да беше въшка – Сюлейман имаше такива едни погледи.

Без да губи време, пратеникът предаде на Джем свитък. Сюлейман го зачете – обилен куп думи, от които само разбрахме, че ще бъдем приети на Родос и ще го напуснем, щом пожелаем.

Вече бях се разсеял, когато нещо ме накара да наостря уши. Все със същия глас, сякаш продължаваше четенето, Сюлейман се обърна към Джем:

– Господарю, само още половин час не ще бъде късно. Заклинам те, Джем султан, заради доброто, което си ми сторил: вярвай ми, не отивай на Родос!

Под дълбокия загар лицето на Джем пребледня – стресна го смелостта на френк Сюлейман. После съобрази, че той не би предупреждавал и заклинал, ако рицарят знаеше турски. И Джем се опита да отговори равнодушно, сякаш искаше допълнителни новини от Родос:

– Ти се връщаш жив, Сюлейман. Това не е малко.

– Боя се, че съм сиренето, което ще вкара мишката в капана, султанъм. Кълна ти се: ти си в опасност!

– Жребият е хвърлен, Сюлейман – заключи Джем отпаднало. – Да вървим!

Френк искаше да каже още нещо, но Джем вече отмина. Само за миг се задържа той, преди да прехвърли крак през корабните перила. Обърна се към моряците и главатаря им – най-шарената сбирщина, която съм срещал – и изрече високо:

– Благодаря ви, приятели, дето – дали за добро или за зло – опазихте Джем султан!

Корсарите се струпаха около перилата, викаха нещо – всеки на своя език, а езиците им бяха много. И тия възгласи на трийсетина разбойници като че напомниха на Джем приветствията, с които бе го посрещала неговата войска; напомниха му гласа на тълпата. Сега Джем се откъсваше от човешката тълпа, защото ние бяхме само свита – неколцина хранени, платени слуги.

Джем замръзна така, вече с един крак върху въжената стълба, обгърнал с поглед корсарите – за първи път в тоя поглед четях обреченост. Джем сякаш искаше да задържи последния миг, в който бе господар на стъпките си. Види се, това го върна и към Сюлейман – живото, съпътстващо господаря ни предупреждение.

– Ти остани, Сюлейман! – каза тихо. – Не ще имам мира, ако те зная на Родос.

– Ще те последвам, султанъм. Нищо повече не може да ми се случи.

После се заспускахме по стълбата. Отначало десетмина – ладията побираше толкова. Тя се върна още и пак, за да прибере цялата свита и товара ни.

На голямата трирема бяхме приети от дон Алваро. Посрещането ни беше великолепно. Скъпи килими покриваха цялата трирема. Те се прехвърляха и през ръба на кораба, та той пъстрееше отдалеко като приказно водно цвете. Върху пъстротата му рицарите се откриваха в черно петно. Злокобни – не ми се искаше да призная и пред себе си думата, но тя ми се натрапи.

Дон Алваро приветствува Джем с много дълго слово. Сюлейман го превеждаше – стори ми се – през пръсти, защото на едно негово изречение отговаряха потоци думи у Алваро. А Джем благодари късо и след това се оттегли в покоите, които му бяха определени.

Никога не ще забравя нашата първа вечеря между християни. От-
после свикнах с техните обичаи и нрави, но тогава още всичко бе ново
за мен.

Рицарите се стекоха за вечеря на палубата, на открито. Над главите
ни беше опнато пъстроцветно платно. Десетки свещи в дълбоки стъкле-
ни чаши осветяваха трапезата. А тя самата бе отрупана така богато, че
ни се замая свят. Та вече месеци ние бяхме живели от пексимет и тинес-
та вода!

Впрочем трапезите бяха две, една срещу друга. Онази, на която щя-
ха да вечерят рицарите – смешно висока, – беше много по-бедна от на-
шата. Нас поканиха около една ниска маса, обкръжена с възглавници.

Щом насядахме (от наша страна бяхме само приближените на
Джем), дон Алваро по техен обичай вдигна чаша за здравето на господа-
ря ни. Той навярно бе считал, че ние не ще прием – нали така повелява
вярата ни, – защото се изненада, когато Джем също поиска пълна чаша
и я опразни на един дъх.

Ония насреща скриха учудването си и предлагаша още вино –
добро беше виното им, кипърско. Иначе вечерята мина почти в мълча-
ние. Между всички само Сюлейман говореше и двата езика, а той така
усърдно се отдаде на ядене, че не му оставаше празна уста. Не се посра-
михме и ние – Джем гълташе с охота, каквато не помнех у него, вълча.

По едно време го видях вторачено да наблюдава одного – някакъв
рицар, който му служваше. Рицарят – забележеше ли, че Джем посяга
към ново блюдо – отрязваше хапка риба, птица или дивеч и го лапваше
мигновено.

– Сюлейман, какво прави този? – попита Джем.

– Искан ли нещо Негово височество? – навдигна се дон Алваро, от
което разбрах, че той непрекъснато е слухтял.

– Пита – отговори, като се хилеше неприлично, с пълна уста Сю-
лейман, – защо този брат похапва от всичко преди него.

– Обяснете на Негово височество! – нареди важно Алваро, а над-
менната му заповед вбеси френка.

– Обяснявам ви, Ваше височество – поде той, – че у християните
съществува следният обичай: щом на трапезата присъства владетел,
неговите гозби предварително биват проверявани от нарочен опитвач.

– О, излишен труд! – усмихна се с цяло лице срещу Алваро Джем. –
Трапезата е наистина разкошна, имате отлични готвачи и вашият брат
може да не се съмнява в работата им.

– Тук не става въпрос за изискан вкус, султанъм, а за отрова – едва

не се задави от смях Сюлейман и изтърва в скута си задушената патица.
– Знаете, след такива пиршества по някой често не се събужда.

Джем го гледаше като треснат.

– Е, какво? – промълви най-сетне. – Та коя отрова ще свали опитвача, преди да съм ял от същото?

– Никоя, разбира се – равнодушно работеше над патицата Сюлейман. – Просто спазват приличие, нищо повече.

Джем бе престанал да яде. Дори помислих, че той ще се откаже съвсем, че никога не ще приеме зальк от хора, за които отравата е нещо така обичайно – чест примес на ястието. Но господарят ми се овладя. Изправи се, вдигна отново чаша; отблъсна леко брата, дето се натискаше да отпие първата глътка от нея, и произнесе, впил поглед в Алваро:

– Би било обида за рицарите иоанити, ако приема те да опитват храната и виното ми. Щом търся убежище при вас, аз съм отхвърлил всяко подозрение. Моля, Ваша светост, разрешете на този човек да седне между нас и да сподели трапезата ни!

На Сюлейман май му приседна, докато опразни устата си и преведе Джемовите думи. Мъчно мога да опиша впечатлението, което те произведеха отвъд. Смешни ми бяха тия немигащи очи, застинали в безкрайна почуда над издутите от едри залци бузи, над омазаните в масло бради. Докато дон Алваро надви вцепенението си и отговори, като отбягваше погледа на Джем:

– Нищо не е по-скъпо за нас от доверието на един приятел. Благодаря ви, Ваше височество! Благодаря ви от името на Ордена и светата ни Църква!

Сюлейман преведе тия думи между хапките. После добави от себе си:

– Запомни добре, господарю: те говорят за доверие!

ЧАСТ ВТОРА

Трети показания на великия магистър Пиер
Д'Обюсон за случилото се на 29 юли 1482 година

Всъщност аз още на 28 вечерта научих от двама братя, които дон Алваро бе отпратил напред с бързоходна бригантина, че нашият висок гост ще пристигне около денонощие след тях. С това на Родос настъпи суматоха, каквато не бях запомнил от голямата обсада насам. През цялата нощ срещу 29 младшите братя се занимаваха с украсата на крепостта и с подготовката на Джемовите покои. Бяхме решили да настаним госта си в странноприемницата на Франция – за това настоявах аз, понеже съм французин.

Преди всичко наредих да изнесат всички наши хоругви и килими; имахме немалко, защото христоролюбивото паство от целия Запад, защото заплашените от корсари левантински търговци обсипваха Ордена ни с дарове. Окачени по крепостните стени, по прозорците и терасите на Родос, те му придаваха вид на провансалско село, в което става годишен панаир. Мислех си, че ние почти обиждаме строгото величие на Родос с тази проташка пъстрота, но тя подходеше за госта ни – дивашкия принц.

Цялата тази дейност зае часовете до зазоряване, та едва призори носачи внесоха в странноприемницата някои мои лични вещи, предназначени да увеличат великолепието ѝ: легло с копринен балдахин, малко писалище, инкрустирано със седеф и корали, няколко тигрови кожи и безброй атлазени възглавници. Разположихме ги в покоите, отредени за краля на Франция – странноприемницата ни имаше такива покои, при все че никой френски крал не бе посетил Родос, нито смяташе да го посещава. Тук мимоходом мога да отбележа – това вече не е съществено, защото и Родос, и Френската странноприемница от векове не са в наши ръце, – че на две места зад брокатената тапицерна по стените в тия кралски покои имаше тайници.

Стаите за свитата бяха уредени без всякакъв разкош. Въпреки съзнанието, че съюзът с Джем би бил от висш интерес за Ордена, не се отърсвах от отвратата си към тия диваци – турци, сарацини и прочие левантинска паплач. Не можех да забравя, че едва преди две години

съдбата на Родос висеше на косъм заради същите тях.

Беше съвсем съмнало, когато – щом се уверих, че денят ще бъде безоблачен, без дъжд – заповядах да разстелят килими и по улиците, по които щеше да премине Джем султан. Подобна пищност Родос не познаваше. Застанал на терасата пред Джемовите покои, аз съзерцавах площада „Свети Себастиян“, също застлан до ръбовете, сякаш не беше стъгда, а голяма, ярко осветена зала, всред която се издигаше паметникът на светията мъченик – не мислете, че ние, слугите божи, сме безразлични към земна красота.

Всички братя, облечени церемониално, вече бяха отишли на пристана. Нашите музиканти (Родос имаше и свои многочислени музиканти, защото освен монаси тук отсядаха търговци, наемници, авантюристи) бяха се подредили в очакване на госта, окичени с всички цветя, които ни поднасяше южното лято и съвсем малките родоски градини. С една дума, усилията ми бяха оправдани – нашият остров искреше и пъстрееше всред необхватната синева на морето.

Лично аз не излязох на пристана – санът ми не допускаше прекалено внимание към светски господар. Останах под копринен навес, опнат пред паметника, а около мен – братя молители от седем езика. Осмият беше упълномощен да посрещне Джем султан и да го преведе до площада.

Така аз не бях свидетел на Джемовото пристигане. До мен стигаха само възгласите на родосци, високи, но не плътни – населението на острова броеше едва три хиляди души заедно с децата. След виковете гръмна музика – свирците ни задръстваха юлската жега с доста безразборни изпълнения. Очевидно те разбираха задачата си просто: да произведат най-големия възможен шум.

От под навеса забелязах как човешките редици се раздвижиха. Идеше Джем султан, младежът, вече успял да се превърне в легенда. Признавам, че чувствавах някаква малка, естествена завист на петдесетгодишния към двайсетгодишния, естественото озлобление на духовния водач към светския. Не ми възразявайте, че по наше време реалната власт на Църквата била несравнено по-могъща от всяко земно господство – зная го. Реално – да, но тя търпеше ограничения в своята външна изява, във всички ония цветове, коне, панделки и прочие приятна суета.

Не отричам, че първото ми впечатление от Джем султан беше поне непредвидено. Срещу мен яздеше бавно, за да отговаря на приветствията, един съвсем не дивак. Светъл, както биват нашите младежи от Нормандия или Елзас, може би само по-цветнорус, с по-подчертан израз.

Да, именно туй ме поразя най-силно: изразът на мислещ и чувстваващ човек, който не покриваше моята представа за душевния мир на ориенталеца.

– Добре дошъл върху земята на Светия ни Орден, Ваше височество! – бяха първите ми думи към Джем. – Родос е щастлив да приюти сина на великия Завоевател. Нека в този миг утихне завинаги враждата между нашите славни оръжия; нека утрото на властта ви се превърне в начало на вечен мир между Портата и Ордена!

Гостът отвърна нещо на своя неразбран език, което в превода на брат Бруно прозвуча твърде бледо, в смисъл, че щастието ни било взаимно и Джем имал пълно доверие в мъдростта и благочестието на Ордена ни.

Досмеша ме, когато поведоха госта към покоите му. Аз, който можех да му бъда баща, изкачих стълбите без помощ, а него – цветущия младеж – блъсках и подпиряха двамина езичници така, че едва не го препънаха. По-късно научих: такъв бил обичаят им. Горе, в самите покои, Джем бегло се огледа – без възклицание, но и без възхита. Сякаш открай време е живял в наша наредба.

– Ще ми позволите да ви остава за няколко часа, Ваше височество – казах. – Починете си от пътя и се пригответе за тържествената вечеря във ваша чест. Надвечер ще изпратя своите приближени, те ще ви придружат до двореца ми.

Вечеря, приближени, дворец... Волно натрапвах на госта ни своето величие, изтъквах му, че Родос не е някоя си Карамания и при нас животът е изковал други мерки, други условности. Джем не изглеждаше да забелязва напъните ми – той ме слушаше разсеяно, като човек, който бърза да остане насаме със себе си. Впрочем същото желях и аз.

Защото следобеда на 29 юли прекарах в труд и напрежение, каквито едва ли бе струвала на Джем султан едногодишната му борба. През този следобед аз се борех с всички световни сили – от султан Баязид II до Светия ни отец.

Борбата поведох от своята работна стая и по-точно – от писалището си. Само написах десетина писма. Всяко от тях беше така различно, поставяше събитията в друга светлина и предлагаше за разрешението им толкова противоположни мерки, та ми се стори, че десет пъти сменям не само кожата, но и цялата си вътрешност и се превъплъщавам в десет отделни владетели.

Удивлявате ме: защо считате, че тъкмо вашият днешен свят е раздиран от непримирими противоречия? Защо – въпреки хилядолетния си

опит – човечеството през всеки отделен ден е склонно да се лъже, че този ден именно представя връхна точка в човешката история? Ето, ние (тогава смятах – справедливо) бяхме приели своето време за „завой на историята“. Чинквеченто, знаете, бе епоха, бремна със сблъсък не само на мнения. Тя подготви трийсети стогодишни религиозни войни, подготви Инквизицията, фландърската революция и Вартоломеевата нощ. Е, какво? – ще ме убеждавате, че вашето време било по-съдбоносно? Простете, ще се отклони още от разказа си, но държа да имате предвид нещо затъмнено, прескочено в историята на чинквеченто: краят на Изтока като европейска сила.

За хилядолетие – това е половината живот на християнския свят – Западът бе загубил своето първенство, беше се оварварил. Тук владетелски домове никнеха като гъби, образувайки нетрайни държавици, вплетени в сложна зависимост, хранени от по няколко хиляди крепостни и отбранявани от по неколкостотин войници. Издребня мярката на Запада. Едничкото, което още го спояваше, беше Рим, Папството. Слаба утеха. А през това време Изтокът излезе далеко напред, него варварите не оварвариха, той ги превърна в свои поданици или спътници, издигайки ги на равнището си.

Византия!... Имате ли представа вие, наследниците ѝ, какво бе Византия за Средновековието? Това, което петнайсетият век на Запад си приписа като свое постижение – откриването на човека, възраждането на античното наследство, на положителната наука, ако щете – всичко това бе живяло без прекъсване във Византия, тя го пренесе от древността към по-ново време. Византия беше мостът между две цивилизации, блестящ мост, подчертавам, макар да съм западняк и католик.

Докато на Запад един крал рядко знаеше писмо, не само във Византия, но и в издънките ѝ като България или Сърбия владетелите биваха поети, книжовници. Какво ми навирате в очи Лутер и лутеранството – решаващият духовен поврат! Векове преди Лутер на Изток се ширеха ереси, от чиито трохи хранеше недоволството си селенията на Запад; Изтокът имаше цяла своя противоцърковна книжнина, пренасяна тайно, лист по лист на Запад.

Странно ви се струва, нали, че един служител на Рим така принизява своите, това не ни е присъщо, да. Но ние бяхме длъжни да знаем какво са Византия и Балканите, защото ни пречеха.

Пречеха, думата е точна; изминали са пет столетия и някои истини могат да бъдат изговорени високо. Пречеше ни свободомислието в Европейския изток, където един цар си позволяваше съпруга – еврейка или

актриса, където самите владетели бяха често еретици, където се ширеха всякакви възродени езически течения и обществото живееше свободно от верски, съсловен, народностен предразсъдък; пречеше ни това, че в Изтока църквата бе подчинена на светската власт и по тоя начин даваше лош пример на западните господари; пречеше ни най-сетне, а може би преди всичко това, че Византия и спътниците ѝ умееха като никого да произвеждат, да търгуват. Те държаха в ръце пътищата между Изток и Запад, налагаха ни цени и мита, играеха си с нас – ние, които не владеехме тайните на стъклото, стоманата, сахтияна и сърмата. Една хилядолетна империя понасяше всевъзможни удари от диваци и варвари, стопяваше ги или превиваше, растеше, намаляваше, падаше и израстваше наново из пепелищата... Приемници на наследството ѝ, свалете шапки пред Византия!

И изведнъж – Завоевателят. Нареккоха го „големия страх при завоя на историята“! Смешни сте ми, простете. Завоевателят заплаши Европа, като усложни левантинската търговия и разсипа няколко наши крепости. Но много повече направи той за нас: Завоевателят ни отърва от Византия.

Не сте ли разсъждавали защо именно петнайсетият век отбелязва нов етап в развитието на Запада; защо именно тогава градовете ни забогатяха и гражданството се замисли за повече от хляба, та докара на главите ни Реформацията и всякакъв вид революция? Отговорите ви са верни само донякъде. Аз ще ви кажа моя: през петнайсети век Западът получи освобождение. Освободи го Мехмед. Завоевателят, говоря ви самата истина. (И като си помислиш, че до днес в Рим не е издигнат паметник на оня късокрак, дебеловрат Османовец и мой личен враг!)

За какво впрочем се отклоних тъй много? Да, обяснявах ви сложността на противоречията, през които си пробиваше път нашето време.

Най-кратко, те се изчерпват така: от една страна, все още оцелелите владетели на Изтока (брояха се по пръстите на една ръка – маджарският, преди всичко, полският, руският) бяха готови на известни жертви, за да пресекат османското напредване и отхвърлят турците, но не чак толкова назад, та да възкръсне и държавата на някой твърде могъщ съсед. От друга страна, Западът, току-що отпразнувал смъртта на Византия, беше се втурнал да отвземе своето в дележа на световните блага. И тези десетки процъфтяващи западни градове, които се надигаха с всеки изминал ден, и тия десетки дребни, но вече закрепващи господари виждаха в Турция не само заплаха. Турците бяха за тях богатият простак, комуто можеш да набуташ лъскава и евтина стока срещу добри пари; за

тях турците бяха охолният лентяй, който не обича работни или търговски напъни и ще остави тази черна, но твърде доходна дейност на франка. (Както знаете, мюсюлманите никога не се опитаха да ни разграничат – назоваха ни с общо име – защото за тях пък ние си останахме хора, недорасли духом, отдаващи на труд и алчност излишни усилия, когато същите тия мюсюлмани използваха времето си твърде разумно: дождаха наследството на Византия и Балканите.)

В целия възел противоречия навярно немалко допринасяше Папството и трябва да разберете неговите трудности. Досега то бе просъществувало по очевидни причини всекиму от многобройните западни господари беше необходима Църквата, понеже тя благославяше господството им над селяните, осветяваше крепостното право. Един неоглашен от Светия отец владетел спокойно ставаше жертва не на заговор (заговорите гъмжаха и никой нямаше нищо против тях), а на селски бунт – селянинът не би сгрешил пред бога, ако пребиеше някак такъв господар.

Но промяната в живота на Запада болезнено засегна Папството. Градовете богатееха. Това означаваше, че новият вид първенци (търговци, притежатели на работилници) не търсеха благословия за своята власт, тя бе осветена от парите. Собственикът не принуждаваше да му работят – него го молеха да му работят. Той плащаше.

Ето такава подробност преломи живота на Запада и отбеляза Новото време. Тук сте напълно прави в своите разсъждения: простото заплащане на човека, който работи, измени всичко. Тогава Рим почувствува несигурност пред бъдещето; Рим никога не се е самоизмамвал. Затуй светите отци от мое време не оставиха велики имена; те преминаха в историята като дребни интриганти, многоженци или лихвари – нямаше го предишното поле за властта им. Те опитваха да се нагодят към новия ред на нещата, като участваха в борбите между владетели и градове, като редуваха жестокостта с всеопрощението. Надяваха се да изплуват над присъдата на времето с неговите собствени средства; отлагаха края на нашата власт. Рим отново беше пред победа на варварите. Но сега варварите идеха отвътре. И по-точно: отдолу.

Вярвам, че не ще стане нужда да се откланям повече от разказа си; вярвам, поне донякъде ви въведох в съдържанието на чинквеченто. Следователно, лесно ще си представите каква мъка беше за мен да напиша ония десет писма до владетелите на Стария свят.

Започнах ги, разбира се, с послание до своя пряк заповедник – до Светия отец. Туй писмо помня, сякаш днес: „Във възможностите на християнството е сега да изтроби ненавистния мохамедански род. Ако

доставим войски на Джем, неговите привърженици ще се навдигнат бързо. Брат му е без смелост и ще изпита силен страх; той има малко способни генерали на своя служба. Най-добрият от тях – Ахмед паша – чака само благоприятно събитие, за да се обърне срещу него. Той е писал в този смисъл на принц Джем, молейки го да не се отчайва от съдбата си и да отстъпи временно. Никога не сме имали по-сгоден случай да си възвърнем Мороя и част от Архипелага – а каква слава ще спечели с това Ваша светост! За да го постигнем, европейските владетели дори не ще направят големи жертви, защото в Европа ще бъдем подпомогнати от привържениците на Джем, а в Азия – от Караманоглу, желаещ да възстанови своята власт. Заобиколен с врагове, султан Баязид не ще окаже съпротива.

Ние не знаем – завърших аз писмото си – какъв ще бъде успехът на предложението ни. Засега ще бдим над принц Джем и ще му вдъхваме надежди. Ако бог даде походът да се състои, ще влеем в него от своя страна труда и грижите си. В противен случай, пазейки своята дума, ще постъпим според интересите на Родос.“

Намирате ли един осъдителен намек в това мое писмо? Кълна се в Светата троица, с цялото си същество аз желях предлаганият от мен поход да стане, за да свържа името си с решаващо успешния удар на християнството над езичниците. Но (признавам веднага) твърде слабо вярвах в успеха на предложението си, защото познавах всички вече изтъкнати съображения на Европа и Папството да се въздържат от такъв удар. Затова накрая бях подчертал, че стоварвам отговорността за провала на похода върху други и си запазвах правото над Джем. В края на краищата, именно мой пленник, тоест мой гост, беше Джем.

Няколко други писма – до кралете на Англия, Франция, Испания – бяха доста еднообразни. Аз се обръщах към съвестта на тия владетели, обещавах им слава и задгробно всеопрощение срещу участието в похода, споменавах преимуществата за левантинската търговия от едно поражение на турците.

Успехът на тези писма беше още по-съмнителен – твърде далеко гореше огънят от испанска или английска земя. Повече вярвах в италианските търговски градове – Венеция, Генуа, Флоренция; за тях бяха от значение работите в Средиземноморието. Но нашите скъпи италиански републики бяха вплетени в такава яростна борба помежду си, търговската алчност бе дотолкова затъмнила у тях всеки политически

---

1. Това писмо Джем не получи. То бе заловено от наш кораб у

носителя си, на път към Родос (бел. на НОБюсон).

усет, че трудно можеше да се предвиди отговорът им. Най-сетне през оная следобед отправих писмо до краля на Унгария, Матиаш Корвин, сина на Янош Хунияди. То ме оправдава пред историята, то доказва, че не тясно съм бранил интересите на Запада в случая Джем. Защото Матиаш Корвин бе непосредствено заплашен от османците и охотно би се съгласил с моя план. Защото един поход на Корвин срещу Турция би възродил Сърбия, Босна и вероятно – България, ако не възкръснеш самата Византия. Аз знаех това и все пак му предложих съдействие.

Не бих ви убеждавал, че човек като мене – висш духовник, отговорен за съдбата на един откъснат остров в опасност – често отделя внимание на природата, но и досега си спомням много живо вечерта на 29 юли 1482 година.

Отвътре, откъмто залите и тремове на двореца ми, се носеше висок говор, смехове и музика. Там Ордена и първенците от Родос устройваха почести на Джем, след като официалният ни разговор бе завършил. Немалко измежду тях вече бяха пийнали доста – в гласовете на гостите ми се прокрадваха разни оттенъци на крайна откровеност, на излишна близост или на разюзданост дори. А тук, в откритата галерия пред покоите ми, където бях излязъл, за да събера своите мисли и ги строя в намерение, владееше юлската нощ.

Може би сте забелязали какво очарование се крие в тия нощи на късния юли – тежки, морно горещи, неразбираемо печални. И преди всичко – много, много напрегнати. Сякаш природата се стъписва от своето лятно разточителство и я плаши неминуемият му край – умората, близката есен. Навярно не е точно казано – аз никога не съм умеел да почувствувам нещо извън човека, камо ли да го предам. Но през оная нощ някакво неназоваемо напрежение пълнеше наистина въздуха над Родос. Струва ми се, тъй бива през нощи, когато се замисля или уговаря убийство.

Седми показания на поета Саади за случилото се на 30 и 31 юли 1482 година

На сутринта се събудихме с глави, тежки от снощния гуляй – братята наистина не бяха пестили кипърското. Докато се оправяхме, при нас бяха въведени трима от по-важните братя (тогава не различавах степените им) и доложиха на моя господар, че били удостоени да го разведат

из острова и му покажат неговите забележителности. Не ми се видя Джем да е особено възхитен от тази възможност, но той не обичаше да отказва, все се боеше да не обиди нечие внимание.

До късно следобед конете ни изкачваха разни родоски хълмове – за планини не можеха да минат, – а ние слушахме обясненията на брат едикой си. Той ни описваше събитията, разигрвали се по тия места, съобщаваше ни имена на параклиси, порутени езически храмове, заливи и скали. Това вършеше необикновено усърдно и видимо, без да бърза. Не разбирахме твърде защо. Джем, за когото бяха предназначени разточителните му приказки, вече не сдържаше досадата си и се стараше да ги съкрати със своите еднообразни, едносрични потвърждения.

Но брат едикой си устоя на своя дълг и ние се прибрахме капнали късно следобед, за да хапнем надве-натри и се строполим върху постелите си.

Бях в стаята на Джем. Трябва да ви кажа, че обикновено спях при него, като си постилах в подножието на леглото му. Откак напуснахме Карамания, преследваше ме страхът, че Джем ще бъде убит насън. Само съзнанието, че убиецът би трябвало да мине през мен, ми даваше спокойствие. И най-вече – спокойствие на Джем. От Карамания насам Джем избягваше нощната самота, непрекъснато търсеше нечия близост, да говори или да слуша, понякога и да мълчи, но безусловно да мълчи с някого.

И така, през оня следобед, щом господарят ми се отпусна за почивка, аз пак се свих в носете му върху тигровите кожи.

След малко го усетих, че поне дреме, а може би и спеше – тогава, още млад, Джем спеше безшумно. Понадигнах се, защото се боях да не е заспал открит, когато някой потропа. Припряно, сякаш ще нахълта и без позволение.

Открехнах тихичко. Пред прага стоеше френка, уловил за ръка – но не така, както се държи за ръка, длан в длан, а стиснал яко през китката – един млечно млад монах.

Веднага ме изплаши лицето на френка. Мислел съм, той разнася най-горчиво-затвореното, най-отчаяно-дръзкото лице по земята. Чак сега отбелязах, че онуй е било нищо, ако го сравниш; днес Сюлейман беше разтърсен издъно и (неправдоподобно, защото стотици пъти сам бе заявил, че няма какво да го стресне, от какво повече да се бои или да загуби) просто ужасен.

Без да продума, Сюлейман грубо ме отмести с рамо от прага и натика вътре младия монах. (Момчето нямаше бял кръст върху лявата

гръд, отпосле узнах, така се носели послушниците на Ордена.) То изглеждаше сякаш ще припадне – бе сковано от страх ли, от мъка ли – още не знаех какво. Френка все стискаше китката му, като да се боеше, че ще избяга, ще го изтърве.

– Събуди веднага господаря си! – изсъска той.

– Султанъм – подчиних се на тоя тревожен шепот, – моля те, султанъм, чуй!

Джем се пробуди бавно, сънуваше първия си сън; запривлича унесен поглед през мене, френка, непознатото момче. И схванал у нас тревога, скочи като ухапан.

– Какво има?

– Господарю, защо не ме послуша, султанъм! – отчаяно издигна глас Сюлейман. Забравяше всяка предпазливост. – Прав излязох. Как не исках да бъда прав, султанът!

– За кое? – ужасът ни вече се предаде и на Джем, смеси се с усилието му да преодолее съня и господарят ми пребеля, измъчен, почти жалък.

– Днес тебе те развеждаха из цял Родос, нали, господарю? Нали цял заран и следобед те разтакаха далеко от крепостта?

– Да. И какво от туй?

– Знаеш ли защо, султанъм? – задаваше безсмислени въпроси френка.

– Откъде ще зная! Говори!

– За да не ги видиш как се стичат в разбойнишката си пещера, за да не разбереш, че се съвещават, решават, действуват, затова!

– Пиян ли си, или полудяваш? – каза Джем и сам разтърси глава. – Каква пещера и какви разбойници?

– От заранта до след пладне Големият съвет е заседавал. Решавал е твоята участ, султанъм!

– По моята участ няма какво да се говори, аз вече я реших. Снощи уговорихме с великия магистър да пише до Маджарско и Немско. След месец най-много – щом се получи отговорът на техните крале – ще замина за Румелия. Навярно магистърът го е съобщил днес на братята.

– Не, султанъм! – натърти Сюлейман. – Ти не ще заминеш за Румелия. От заранта допреди малко Големият съвет е разисквал къде да бъдеш изпратен: в Рим или във Франция. Където решат – защото още не са решили, – там и ще вървиш, султанъм.

Страшно мълчание натежа над стаята – нарушаваха го само родоските продавачи, които предлагаха стоката си на площада „Свети

Себастиан“. А ние четиримата сякаш стояхме около пресен труп.

– Сюлейман – прошепна Джем след време, което ми се стори безкрайно, – сигурен ли си?

– Затова ти вода и свидетели, султанъм – Френка раздруса момчето и му каза нещо на своя език.

То усърдно закима, като да беше няма. Но целият му израз, предащите очи, вперени в Сюлейман, доказваха, че онзи говори чиста истина.

– Брат Йоаким се смушил в един тайник до залата на Съвета и оттам чул – по-хладнокръвно заговори френка. – Слушал цели шест часа, братята се съдрали да спорят. И не казали последната си дума, султанъм, нея ще узнаем утре.

– Сюлейман, аз притежавам писмото на Ордена, подпечатаните му уверения – бореше се срещу вестта Джем. – Кой владетел ще има доверие в Д'Обюсон, ако ДЮобюсон излъже един владетел? Не, той не е луд, дори да би бил коварен!

– Много мъдри са заключенията ти, султанъм – отговори Сюлейман, – ако не ги опровергаваше самата истина: Ордена ще те изпрати, където реши за уместно.

– Та това е плен! – изкрещя върху него Джем, като че тъкмо френка бе посегнал на свободата му. – Корсари не превърнаха своя гост в пленник, корсари! А ти ми доказваш, че великият магистър...

– Какво ще ти доказвам, господарю! – уморено го прекъсна френка. – Добре, не вярвай.

И пусна китката на момчето. То не се поклони; изсули се заднишком и го чухме как слезе по стълбите – диво, сякаш бягаше от пожар.

– Кой беше пък този? – Джем много искаше източникът на Сюлеймановата новина да е бил съмнителен.

– Има ли значение? – вдигна рамене Френка. – Сам, без да съм го търсил, дойде при мене.

– Преголяма смелост, не мислиш ли? – усмивката на Джем беше ковава; ужасът още сковаваше чертите му. – Не играе ли твърде опасна игра твоят млад брат? Или някой враг на Д'Обюсон (и ДЮобюсон има врагове) ни го е изпратил, за да настръхна срещу Ордена?

– Човешкият живот е прекалено висок залог като за игра, господарю. – Сюлейман очевидно имаше предвид не своя млад брат, а себе си. – Просто името Бруно означава нещо на Родос; навярно някои други, които мислят, както някога аз, ме имат за твърде близък. Дори без да са ме видели. Поради единомислието... Понякога поради единомислие хората са способни на много...

Не бях запомнил такъв глас у Сюлейман, френка говореше тихо, с някаква и тъжна, и нежна гордост. А (въпреки че не ми беше до наблюдения) аз долових: Френка – чуждият, никому неблизък, от никого необичан, ничият френк – най-сетне бе намерил лек за своята болна душа. Бруно беше възмезден; неговото име бе станало пример за две или три момчета, почувствували онова, което бе прогонило техния непримирим, непознат и родствен брат при нас.

Не бива да се сърдим на Джем, че той отмина промяната у Сюлейман – Джем все още беше зашеметен. Изведнъж:

– Саади – каза ми, – отивам при великия магистър! Сюлейман се изсмя. И това направи по новому – горчиво, а все пак с оттенък на нежност; тя беше го пропила цял, примирявайки го със света, който допреди малко бе ненавиждал яростно.

– Ще питаш магистъра дали те лъжа, така ли, султанъм?

– каза без злоба той.

– Ще го питам за какво е заседавал цял ден Съветът – обърка се Джем, веднага почувствувал колко несъстоятелни са думите му. – Най-сетне... аз съм в правото си да зная какво ми се готви... Нали?

– Твоя воля! – сви рамене Френка. – Но за доказателство ти ще трябва да назовеш свидетели.

– И ще ги назова! – Страхът правеше Джем безогледен.

– Твоя воля! – повтори Сюлейман. – Наш дълг е да се жертвуваме за доброто на господаря си. – И добави непривично меко. – За момчето жалко!

– Как можа да го кажеш! Та първата ми работа ще бъде да взема обещание от магистъра, че ще пощади оня малък монах... Пък какво толкова ни съобщи той? Предположения... голи думи... – Джем все повече се оплиташе под погледа на Френка.

– Обещание! – процеди Сюлейман. – И тебе ти беше обещано да напуснеш Родос по своя воля...

– Ще видим дали не ще го напусна!

Докато слизах из стълбите след Джем, аз мислех колко много той ми напомня дете. Тъй бързо, без преход и разумна причина, се сменят настроенията у децата; само децата успяват да повярват, в което много им се ще; само те не търпят черни мисли, бягат от отчаяние.

Сюлейман ни следваше отблизо – нали ни беше тълмач. Струваше ми се, че от една страна ме залива горещина, а от друга – хлад. Горещото идеше откъм Джем; Сюлейман лъхаше хлад. Само човек, узнал за света, каквото може да се узнае през един човешки живот, изстива така.

Това е хладът на смъртта, защото знаещият умира преди смъртта си.

Затова пък ДОбюсон ни посрещна топъл и леден наведнъж. Той се разтопи в преданост при вида на Джем султан и замръзна в обидата, щом господарят ми изсипа в лицето му куп несвързани въпроси.

– Ваше височество, за мен е недостойно дори да се оправдавам – преведе отговора му Френка. – Нима Ваше височество допуска, че Ордена за миг ще пренебрегне доброто ви? Свят дълг за нас е да браним всеки странник и болник – колко повече сме нащрек, когато е заплашен един великодушен, благороден владетел?

Тук вече усетих, че възвирам и аз – за разлика от Джем, не бях се усъмнил в думите на Сюлейман. А Джем се поколеба само за малко; съобразяваше доколко има право да се възползва от нечие приятелство. После пое дъх и изстреля срещу магистъра:

– Някой, присъствувал на Съвета днес, Ваша светост, е готов да потвърди казаното от мен!

ДОбюсон се облегна в трона си и пръстите му се вкопчиха в гладкото дърво тъй силно, та взеха да побеляват от ноктите нагоре. Гледах ги: струваше ми се, че се впиват не в дърво, а в шията на малкия послушник.

ДОбюсон мълчеше. Знаех какво пресмята: дали да си признае веднага, или да се изложи на среща с неизвестния подслушвач. И вероятно решил, че е излишно да го изобличат като дребен лъжец, че е твърде рано да губи доверието на Джем, магистърът произнесе тържествено:

– Не ми споменавайте името му, Ваше височество. Този някой се е надявал, че ще разбие нашия съюз, като ме очерни в очите ви – нека не успее! Да, обмисляхме кое убежище ще бъде за принц Джем по-сигурно от Родос: Рим или Франция. Защо да се срамуваме от своята добра грижа? Аз не само не смятах да скрия от вас решението ни; още утре вие – след като ви предложим едно или друго и направите своя избор – ще подпишете съгласието си да ви отведем под надеждна охрана в Европа. Ако не желаете, не ще и подпишете, нали?

Просто виждах как Джем изтрезнява от самообладанието на магистъра. Аз също се поколебах в укора си: Съветът още не бе стигнал до окончателно решение, наистина няхамхе доказателства, че Джем не би бил уведомен за това още невзето решение. В какво тогава обвинявахме Ордена? Че бил разисквал въпроси, които засягат госта му, в отсъствието на този гост.

– Не би ли могло – отговори не веднага Джем – аз да бъда поканен на вашето почитаемо събрание? В края на краищата, не съм нито

малолетен, нито невменяем, за да се решава съдбата ми без мое участие.

– Виждате ли, Ваше височество – невъзмутимо отговори магистърът, – бихме усложнили твърде много работите. Ще ни трябва преводач, а то е трудно, когато се водят прения и говорят по пет-шест души наведнъж. Давам ви думата си, че ще научите всичко, което ви засяга, щом ние стигнем до твърдо предложение.

Този път не беше самообладание – чисто нахалство. И желание у магистъра да прекрати миг по-скоро неприятния разговор. Но в Джем отново изби бащиното му упорство.

– И все пак обяснете ми, Ваша светост: какво налага да бъда отпратен тук или там? Струва ми се, уговорихме, че щом склуча договора с вас, аз ще отплувам към своите румелийски владения или най-малкото – при краля на Унгария. Защо се поставя въпросът, къде да ме денете. Не разбирам!

Познавах Джем; забелязвах, че той с мъка сдържа вика и сълзите си. Нямахше нищо по-лесно от това да изкараш из кожата Джем – твърде нежна, твърде чувствителна беше неговата кожа.

– Господарю – с много тъжно достойнство му отговори Д'Обюсон, – не искахме да ви тревожим излишно. Но щом настоявате... (Тук магистърът видимо потисна въздишка.) – Вие не сте в безопасност на Родос, Ваше височество.

– Защо? ... Как?... – заекна Джем.

– Родос е всъщност обсаден. Наоколо шарят непрекъснато турски корсари; в Ликия и Киликия султанът държи значителна войска. Кое ни уверява, че утре Баязид не ще хвърли всички средства, за да заеме острова ни, или поне не ще опита едно добре устроено отвличане? Необходимо ли е да бъдете тъкмо тук, в най-заstraшеното владение на Ордена, когато можете да изчакате сгодния миг в някое от другите?

– За какви други говорите?

– За многобройните замъци, завещани на иоанитите от благородни дарители. Замъци из Лотарингия, Савоя или Дофине. Лично аз поддържах такова предложение. Мнозина братя настояваха да ви прехвърлим направо в Рим, под крилото на Светия отец, чиято намеса ще принуди владетелите на Запада да ви се притекат на помощ и ви предоставят войски. Но с това аз не съм съгласен и не ще се съглася. То би се изтъкувало във ваша вреда. Джем султан в Рим... Не звучи добре, нали?

Боже мой, не си ли играеше с нас този човек! Как ловко премина от отбрана в нападение; как ни накара да се червим заради низките си подозрения и да обсъждаме заедно с него въпроси, които бяха лична

работа на господаря ми.

Въпреки смешната си доверчивост, май и Джем отбеляза колко неуместен е разговорът ни.

– Благодаря ви за вниманието, Ваша светост – каза. – Ще взема предвид съветите ви, когато решавам накъде ще се отправя, напускайки Родос.

Поклони се на магистъра, поклонихме му се и ние. Преди да се обърна, зърнах в погледа на Д'Обюсон рядка смес от чувства: жестокост, презрение, досада, твърдост. Но всичкото едва загатнато.

„Проклет да е мигът, в който се изтикахме под властта ти!“ – помислих си, а същото бе мислил и Джем, докато се връщахме към нашата странноприемница. Защото, щом се прибрахме, той ме помоли за дивита си и за хартия.

Не предполагам, че се готви да нахвърли няколко стиха – Джем съвсем нямаше она вид, с който сядаше над своята любима работа. Дълго седя той над белия лист, подпрял глава, съсредоточен.

– Саади – каза ми, когато навън вече беше се смрачило, – знаеш ли кому се готвя да пиша?

– Нямам хабер, султанъм.

– На брат си – безизразно отвърна Джем. – Ще пиша на Баязид. Той не би позволил на неверниците да се гаврят с Мехмедовия син, не би допуснал да ме подхвърлят от ръка в ръка. Та ние въпреки всичко сме братя, Саади, и аз никога не съм пожелал неговата смърт, дори не цялата му земя. Да – продължи сякаш на себе си, – Баязид не ще ми откаже помощ, щом се касае до чистото име на Османовци...

– О, бъди уверен, султанъм! – извиках, смаян от чутото. – Баязид ще ти хвърли с твоя помощ въжето. За какво беше всичко, ако си смятал да умираш?

– За нищо, прав си. – Цялото същество на Джем изразяваше смъртна умора. – Бил съм предопределен за ранна смърт още от рождение – защо й се противих? Баязид наистина ще ме убие, зная го. А онова, което ми готвят тия черноризци, не е ли също смърт, но бавна, позорна?

– А да не мислиш, че Баязид ще те убие почетно, с цветя и музика? – Виках, не по силите ми беше всичко, което преживяхме последните дни. – Никога не ще бъде късно да умреш, господарю! – казах аз като стар припев.

– А може би и за мрене ще стане късно! – вече ми кресна и Джем, макар дотогава такова нещо да не беше се случвало. – Нали помниш думите на френка в Ликия: ще бъде късно!

Джем нетърпеливо тръсна глава. То означаваше да го оставя на мира. И аз се свих до постелята му, млъкнах. Навън беше вече тъмно, настъпваше черната, душно-непрозрачна родоска нощ.

А Джем пишеше. Той не обичаше да го наблюдават, когато пише, и аз го правех крадешката. Виждах, че туй писмо му струва много – Джем смени на няколко пъти цвят и бършеше потно чело.

Бях, види се, позадрянал, когато усетих ръката му.

– Саади – стръска ме той, – виж, прочети! Боя се, че не излезе добре.

Взех листа, изписан цял. Първите му редове бяха без значение – поздрав и пожелания. А под тях зачетох:

„Като се простирам в нозете на Ваше величество, моля го да изпълни молбата ми и да прости моите грешки. Величайшето ви великодушие не би отказало на един клетник малка частица от богатата, с които обсипват цял свят, още повече че този клетник съзнава вината си и смирено проси прошка. Ваше величество не би търпял аз да съм пленник у неверниците, аз, правоверният, който произнася свещени думи: «Има само един бог и Мохамед е негов пророк.» Съдбата ми изцяло зависи от вас, защото съм роб с оковани ръце и нозе. Саванът на безчестието покрива лицето ми, главата ми е подложена под меча и готова да получи съдбоносния удар. Ако такава е вашата воля, хваля бога – ще ѝ се подчиня. Но ако милосърдието и великодушието ви ме извлекат от тая ужасна пропаст на бедите, кълна се в бога, който всичко вижда, че никога не ще предприема нищо без вашата владетелска воля.

О, господарю, дайте подкрепа на един нещастник, който няма друго убежище извън спасителната сянка на благоволения ви! Позволявам си надежда, че верската ревност и владетелското ви великодушие ще ви внушат такова решение и ще ми изпросят милостта ви.“

Казвате ми, че вашите науки не приемали това Джемово писмо за достоверно; невъзможно било, казвате, човек с ума си да се мятта така от крайност към крайност, сам да се предава ту на един, ту на друг свой враг. При все това, възможно е. Нима вашите дълбоки науки не са ви довели след толкова търсения до единствената абсолютна истина: всичко е възможно в света, в който живеем, невъзможно няма. Не възразявайте! Дотогава, докато тъпчат тази земя милиарди хора, ще има и милиарди постъпки, милиарди решения, милиарди думи, истински и лъжливи. Можете ли да ми назовете даденост извън такова число?

Приемам: онова, което извърши Джем през вечерта на 30 юли 1482 – неговото писмо, – беше безразсъдство или просто глупост. Но как да

обвиниш в липса на здрав разум животината, чула как шраква капанът? Тъй се мятеше Джем в кафеза си – както бива с лишените от свобода зверове, – хапеше се сам, сам си причиняваше вреда.

Разсъждавах над това, докато уж четях писмото до Баязид. То никога не стигна своя получател или пък получателят му се направи, че не го е получил – неизвестно е и до ваши дни.

– Султанъм – казах, – какво целиш с туй писмо? Чувал съм да твърдиш често: няма милост за падналия! А ти показваш не че си паднал – че си смазан. Наистина ли разчиташ на братска милост, приятелю Джем?

Той ме слушаше със затворени очи.

– На нищо не разчитам, Саади – отговори ми. – Аз вече не мисля за живота си, той принадлежи на брат ДОбюсон. Искам едно – да се оправдая пред нашите, пред паметта на баща ми, пред потомството и историята: аз съм се предложил на Баязид. Нека ме вземе и убие – ще ме е убил той; нека ме остави християнски пленник – ще го е направил той...

А има и още нещо – Джем отвори очи и като през ручейна вода на дъното им провидях надежда: – Защо винаги предполагаме зло у хората, та нали някъде съществува и добро? Дали е съвсем изключено у един брат да заговори кръвта? Та Баязид е петнайсет години по-стар от мене, аз съм му едва ли не син. Как ще ме осъди Баязид, без да го тревожи духът на Завоевателя?

„Полудявам! – помислих си внезапно, защото наистина усещах как под черепа ми плъзват стотици мравки. – Всичко е без изход – мислех си, няма изход за човека от капана на света! Животът тъй е нареден, че всяко твое действие и дума са или престъпление, или смирена молба. На престъплението отговарят с наказание, а на молбата – с удар. Отвсякъде се сипят удари върху човека, боже, а той – слабият, страшно краткият човек – трябва да върви, принуден е понякога да тича през черния житейски лес и винаги да има наум, че всяка негова крачка е съдбоносна, че всичко, всичко, всичко е безвъзвратно, щом веднъж стане или бъде казано!...

Кой, чие сърце и глава могат понесе това десетилетно изтезание? Кому се сърдиш, боже, за греховете ни? Виновни ли сме, че светът ти е така голям, многолик и объркан, та не само ние – ти не успяваш да се справиш в него и трупаш несправедливост върху несправедливост!...

Боже милостиви, дано не полудея; какво ще се случи с Джем без мене, боже!...“

Помня, мълчахме дълго. Изписаният лист лежеше под свещта като

присъда или завещание – с една дума, като някоя от ония уж никакви хартии, които понякога тежат повече от стохилядно сражение, земетръс и чума.

Не зная как и колко сме спали. По-страшна от пъкълта беше тази потискаща, пълна с комари и видения южна нощ. Още не бяхме се вдигнали, когато някой почука.

Беше Сюлейман. Пак както вчера ме сепна видът му. От Ликия на сам Сюлейман беше загубил дързостта си на отписан човек. През последните седмици той винаги изглеждаше някак разстроен и напрегнат, но затова пък – зареден с действие. А онази утрин Френка сякаш беше се завърнал към себе си, намерил отново своето горчиво спокойствие.

– Какво има? – повдигна се на лакът Джем.

– Нека помълчим в памет на брат Йоаким, султанъм – каза френка.

Ние го гледахме, ударени.

– Отзарана, много рано – тук рибарите излизат преди изгрев – намерили трупа на моя млад брат. („Моя брат“ Сюлейман изрече така, като че се касаеше наистина до брат му, а не до член на същото духовно братство.) Бил гол. Дрехите открили по-късно на брега. Навярно е отишъл да се къпе и поплува, казват... Момчетата обичат това.

Сюлейман говореше сякаш в унес, нечовешки равно.

– Кой знае защо – продължи, – на главата му имало голяма рана, бил направо с пробит череп. Навярно вълните са го блъснали о някоя скала, казват.

– Кой казва? Какви вълни, тук заран морето спи като... – започна Джем, но не довърши; френка му направи знак. Той сложи едната си ръка пред устата, а с другата описа кръг околоръст.

Разбрах: Сюлейман напомняше, че ни слушат стените.

Защо не сте ни видели отнякъде през оная звъняща утрин, която напираше в стаята ни, оживяваше цветовете на възглавници и килими, играеше в чашите и в сребърните съдове. А ние седяхме един срещу друг мълчаливо, стараехме се да си предадем своите мисли с погледи и пръсти, искахме да бъдем наблизко, за да изпитваме по-малко страх пред невидимата, наказващата ръка на Ордена.

Трима чужденци във великолепната френска странноприемница, всред прелестния остров Родос, който плуваше между най-ведрото на света небе и най-ласкавото на света море през едно чудно, цветно, южно утро.

Четвърти показания на великия магистър Пиер Д'Обюсон за лятото на 1482 година

Извинете, чух как Саади ви занимаваше със смъртта на малкия брат и тънките душевни преживявания на героя си. Изобщо – без да ми е работа – имам чувство, че тоя Саади никога не отговаря пряко на въпроса, занимава ви с детински разсъждения за дни, когато зрееха световни събития. Тогава все още ги водех аз, Пиер Д'Обюсон.

През юли бях изпратил много тайно от Джем и хората му двама наши братя в Адрианопол, в резиденцията на Баязид. Новият султан очевидно избягваше Константинопол; там всеки камък помнеше Мехмедовите победи и тълпата би могла да се отдаде на неприятни сравнения между Завоевателя и възцарения му син. Проводих братята с твърде рязко предложение за мир; то можеше да мине за изискване. Бе време да ударим с юрук по масата – разполагахме с бъдещето на самия султан.

Докато очаквах завръщането им, следваше да се отърва от Джем. Ако бях сполучил да започна преговорите тайно, то в никой случай не би останал в тайна техният свършек.

През ония дни, докато почти всеки обяд или вечеря бях с Джем, докато се мъчех да го развлека и същевременно да го убедя без натиск, че животът му на Родос е несигурен, аз изнемогнах под тежестта на своята задача.

Преди всичко не съвсем лъжех госта си, когато твърдах, че той е в опасност. Впрочем Джем трябваше да замине за Европа. Но за къде точно? Нищо по-лесно от това да го препратя в Маджарско, тогава войната между Корвин и Портата би била въпрос на месеци. А биха ли ми простили Светият отец, Венецианската република, Франция и Испания подобна война? Тъкмо сега, когато Завоевателя го нямаше, а синът му раздава милости (и тепърва щеше да раздава!) на търговците от Запада; когато – по липса на Византия – ние се готвехме да заемем първо място в търговията с Изтока. Не, нямах право на такава стъпка; тук се касаеше за много повече от благого на Ордена и Христовата вяра – касаеше се за първенството на Запада, а този въпрос не бях властен да реша сам. Ролята ми беше да изчаквам, като опазя Джем султан. Тъкмо тук беше трудността.

Под наша пълна власт се намираше само Родос. Останалото – няколко замъка из Франция и Италия, няколко манастира на Ордена ни – всичко това беше сред нечия земя. На крале, князе или графове.

Самите ние там им бяхме подчинени, дължахме им покорство. С една дума, щом отправахме Джем в Европа, той излизаше из нашата непосредствена закрила.

Нямате представа колко безпокойни часове прехвърлях изброените възможности, възможните опасности. И стигах до заключение, което малко ме успокояваше, ако Джем се превърне в каквото предвиждах – в най-силния коз на международните отношения по наше време, – той не би могъл да остане собственост на такава дребна сила като Ордена. Много по-могъщи – Папството, Франция, Венеция или Маджарско – ще извършат необходимото, за да го получат. Тогава аз, който бях приел всички неудобства, свързани с Джем, ще се озова на сухо...

Понякога, през ония седмици на размисъл, проклинах часа, в който на Родос бе слязъл този прекалено доверчив, обезоръжаващо чаровен млад човек. Защо, по дяволите (боже прости!), намериха тъкмо Родос стъпките на беглеца? Защо – след като съдбата му явно ще облагодетелствува Папството, Франция или Венеция – не беше се замел именно във Франция или Венеция?

Това бяха пораженски мисли. Все още нищо не бе загубено, защото пред света аз бях пленил Джем. Всеки, който би ми го отнел със сила, всъщност позволяваше и другиму това.

Да ви призная с огорчение, от многото божи повели властелинът спазва строго само една: „Не прави на своя близен нищо, което не искаш да направят на тебе!“ Вгледайте се във вашия свят и ще забележите, че тя е все още в сила, що се касае до властелините; ще забележите, че светът би вървял другояче, ако силните на деня не съблюдаваха негласно това едничко задължително правило помежду си.

Знаех, че моите пратеници до султана ще се бавят около месец при благоприятни ветрове. А преди завръщането им започнах да получавам важни писма: отговаряха ми ония, на които бях съобщил за нечаканата божия милост.

Първи се обади кралят на Неапол, феран. Как да ви убедя, че бях предвидил почти всяка негова дума? феран естествено пишеше, че случаят, подарен ни от провидението, е неповторим; че сега или никога християнството ще отхвърли в Азия антихристите. Но феран не можел да вземе лично участие в този забележителен поход, защото бил зает във война с Папството и Венеция. В случай че аз, Д'Обюсон, бих ходатайствувал пред Светия отец за умиротворение на цяла Италия, не би се колебал да поведе до своя последен войник срещу езичниците.

Казах, бях предвидял напълно подобен отговор и отговори изобщо,

а онова първо писмо все пак ме докара до изстъпление. Ще рече, аз, магистърът на две хиляди черноризци, трябваше да смиря глутница всемогъщи, самозабравили се владетели, за да бъде дел осъществен кръстоносен поход! Само това ли ми искаха, нямаше ли още? Да не би Константинопол да ми е бащин феодал, а спасението на християнството – лична печалба, та ми вмениявах в дълг тази непосилна, абсурдна задача!

И така феран Неаполски беше ми се изсмял в лицето. Очаквах останалите; те не закъснях. Май че тайно бяха успели да препишат една и съща чернова, до тая степен се оказваха еднакво възхитени, еднакво благодарни на случая, еднакво решени на помощ. И еднакво завършвах посланията си с непреодолимото „но“.

Различен беше отговорът на Матиаш Корвин. Маджарският крал съкращаваше възхитата и благодарностите си. Той кратко бе заявил, че поставя в разположение на съюза (ама къде го съюза, за бога!) цялата си войска и приема да ръководи действията по суша, като предоставя морската война срещу Турция на италианските държави.

Отначало помислих, че и Корвин ми се смее, макар да не му беше до смях. После разсъдих – какво друго решение да предложи? Маджарско никъде не опираше на море, а една война с османците трябваше наполовина да бъде изнесена точно по море.

„Злочести Матиаш!“ – казах гласно, защото знаех, че освен с мен нашият свят ще се подиграе и с Корвин.

Оставаше ми една последна надежда – Папството.

Колкото и странно, Светият отец не побърза да се израдва на милостта божия, изляла се над пасомите му. Донякъде предвиждах и туй. Преди години, когато още изучавах светите науки, аз познавах отблизо оня, който по-късно стана папа Сикст IV и който би изгнил извън историята, ако не бяха недостойните му разпри с Медичите и феран. (А, да. Той запласти – с моите пари, както и с парите на хиляди смирени християни – строежа на един малък параклис в Светия град. Поръчката по стенописа му след туй успял да вземе някой си Микеланджело Буонароти, личност тъмна и във всяко отношение ненадеждна. Отпосле – когато и Сикст, и аз, и самият оня Микеланджело сме се преселили във вечността – художественият вкус изпаднал дотолкова, че зографиите на рисувача станали дори известни, а параклисът запазил все пак названието Сикстински. С тази придобивка отмина в историята моят някогашен съученик.) Не говоря така от завист, вярвайте. Но повярвайте ми и че той беше човек всестранно недостоеен. Та аз добре знаех на какво е способен Сикст.

В онова свое писмо той бе надминал дори себе си по безличие. Представете си – папата, под чието върховенство се намираше Орденът ни, нито с една дума не чертаеше път за развитие на отношенията между Ордена и Джем, между Ордена и Портата, между Портата и християнството. С няколко думи Сикст IV отговаряше, че е доволен от стечението на обстоятелствата, което било ново доказателство за божие благоволение, за което пък от своя страна били причина особено богоугодните действия на Римската курия. (Беше изказано тъкмо толкова увъртяно и нескромно.) Точка.

Помня, смях се с глас на това велемъдро послание, смях се, цял изкривен от гняв. Какво можехме да искаме от крепостния, от тъкача, моряка, монаха, когато божият наместник тук долу представляваше един Сикст IV! „Поврага! – рекох си, – може би е изпял своята песен целият християнски свят; може би му е време да свърши под копитата на антихристи, след като дотам оглупя и затлъстя.“

Но оставаха интересите на Ордена и моите.

Без съмнение Папството желаше тъкмо аз да водя случая Джем, докато този случай се избистри и докато печалбата по него стигне сто на сто. Едва тогава Сикст IV би си спомнил, че именно той направлява съдбините на християнството, и би напомнил, че Джем султан не може да се намира под властта на Ордена, понеже той Орден е подчинен на Папството.

Да ви призная, след това предвиждане искрено пожелах Джем да заболее от чума или се удави при къпане, за да объркам сметките на Папството – желаях собствената си вреда, шом тя би навредила и на Сикст!

Осъждате ме, виждам, та аз и без туй съм най-ненавистната фигура в случая Джем. Но вярвам – защото за първи път някой изслушва мене, Пиер Д'Обюсон, – вие вече сте си дали сметка: аз самият бях жертва в този случай. Други ме оставиха да изцапам ръцете си, за да ожънат плодовете на моя грях. Те знаеха отнапред, че аз ще постъпя само както постъпих, и търпеливо чакаха; чакаха да бъде извършено престъплението, за да се възползват. С правото на по-силния.

Чувствавах през морета и планини техните помисли; знаех, че ще си послужат с мен така, както аз си служех с Джем. Какво искате, най-простата картина на човешкото общество е тая: всеки живее чрез злото, което причинява другиму, и сам на свой ред търпи зло, причинено от друг. А единственият ни стремеж е да понесем по-малко зло от онова, което вършим. Постарах се в тоя смисъл и аз.

Джем сам ми помогна. Една заран той ме помоли да го махна от Родос. Тук не бил сигурен, каза, за живота и свободата си.

Аз му предложих да избере своето ново убежище. Говорех му за замъците и манастирите ни на континента, изтъквах преимуществата или недостатъците им. Нарочно го насочвах към владенията на савойския княз. В Савоя гореше борба за престола, едва преди година тя отнесе в гроба седемнайсетгодишния дук (предположенията бяха различни – че е бил убит от майка си, от любовника ѝ или от милия си вуйчо, онова чудовище, френския крал) и постави на мястото му

1 За да сме справедливи, нека отбележа, че в онова свое писмо Сикст IV за първи път нарече горещата каша около Джем султан „случай“ и с това доказа, че не е толкова загубен, колкото го считат (бел. на ДОбюсон).

четиринайсетгодишния Шарл. Всъщност управляваше майка му, държана изкъсо от Людовик XI. Така, без да изтичаме скъпоценния си гост направо в ръцете на краля, ние му позволявахме да се намеси, ако счете този гост за застрашен. Вярвам, че вече сме се разбрали: опасни за Джем ние считаме само две възможности – неговата смърт или неговото освобождение.

Впрочем Джем избра Савоя и пригответленията за пътя му започнаха. Бързах, защото вече очаквах своите пратеници до Баязид. А когато всичко бе готово, оставаше ми все пак най-трудното: моят последен разговор с Джем.

Уверен бях, че съм прав във всичко, което бях извършил до този ден. Борех се за надмощието на християнството над измаилтяните. Завоевателят не бе показал никакви задръжки, когато сложи край на християнските държави на Изток, когато опита първите си нападения над Запада. Излишни бяха и най-малките ми угризения за съдбата на сина му. Това не бе убеждение – беше вече част от самия мен. И въпреки всичко изпитвах усилие пред онази среща; сякаш бях изправен пред жертвата си.

Доколкото си спомням, срещнахме се пак сутрин, защото наранява паметта ми някаква безжалостна светлина. Плувайки през тази светлина към мене – пряко цялата дълга зала на Съвета, – вървеше Джем. В бяло, това е тяхната празнична носия. Златото на дрехата и на косите му грееше с такава сила, та Джем ми се стори с нимба.

– Дойдох да поднеса последни благодарности на Ваша светост за гостоприемството ми – заговори той.

Брат Бруно, алиас Сюлейман, преведе.

– Ние само изпълнихме християнския си дълг, Ваше височество – отговорих.

Джем не смяташе да продължи. Той стоеше, загледан през прозореца. Продължих аз.

– В качеството ми на ваш съветник – нали сам ме облякохте с височайшето си доверие – имам някои въпроси, Ваше височество. Предполагам, че именно с мен ще преговаря по по-нататъшната ви съдба вашият брат. Какво да му предам?

Погледът на Джем се върна от улицата към мен и Джем произнесе рязко:

– Не е ли все едно, Ваша светост? Как да проверя дали моите думи ще стигнат до Баязид, или някъде по пътя – дори в тая зала, ако не на кораба, в Дивана – ще бъдат подменени с други? Щом двамина стигнат до посредник, вече е властен само един: посредникът.

Познах този глас, думите, пълни с дръзко отчаяние; през Джем говореше брат Бруно. Трябваше да замижа, за да не убия с поглед Джемовия преводач – бях в състояние, вярвайте! Не, на Родос не ни трябваше гробът на Бруно! „Още не!“

– помислих.

– Ваше височество, сам ще съставите посланието до брат си. Аз ще го предам, аз нямам възможност да го променя.

– Излишно е да ме убеждавате, че нещо е невъзможно, Ваша светост. Вече съм убеден в противното.

Готвех се да прекратя срещата ни. Както много други през последно време, тя нямаше да донесе плод. Джем ме заливаше със своето обидено доверие, без да отчита, че между хора държавници е изобщо неуместен намерът за доверие. Та, смятах да го отпратя, дано излее в първобитни стихове мъките си, когато той каза:

– Ваша светост, нека донесат два листа хартия! О, значи Джем все пак се канеше да изпълни молбата ми! Наистина трудни за предвиждане бяха Джемовите действия. Донесоха хартия. Докато Джем пишеше, насилих се да гледам другаде – исках да подчертая, че е напълно свободен в избора на изрази за посланието си. То беше късо, защото само след миг Джем ми поднесе двата листа: все така бели, само с един много сложен, неповторим подпис накрая.

– Какво ще рече това, Ваше височество?

– Предоставям на тълмачите ви да съчинят писмото до брат ми. Уговорете всичко, което намерите за добре, от мое име. Сигурен съм, че поне не ще подпишете убийството ми. Не защото би било смешно под

него да стои моят подпис, не. Защото то още не е в сметките на Ордена.

– Никога не ще извоювам условия... неизгодни за вас, Ваше височество – постъпката му беше така налудничава, че загубих власт над себе си. – Цялото ви пребиваване на Родос е залог за това.

– Да – повтори Джем с израз, който не се опитвам да предам. – Именно пребиваването ми на Родос.

Докато разменяхме тия няколко думи, улових френка да вметва между тях свои – преводите му бяха излишно обстойни; брат Бруно явно убеждаваше Джем, че той върши нещо безвъзвратно. Но Джем не промени лице, а последното му изречение (защото веднага след това излезе) остана непреведено.

Зная какво беше казал Джем, нещо много кратко: „Не е ли все едно!“ И да биха ми го превели, нямах възражения.

Осми показания на поета Саади за есента и зимата на 1482 година

Те ще ви се сторят невероятни, моите осми показания. Поради седмите – така са различни. Толкова различно беше и нашето настроение през есента от летните ни седмици на Родос.

Наесен ние вече бяхме в Савоя.

Съобщавам ви го безцветно, а точно тук бих извикал на помощ цялото си красноречие и поетически дар, за да обрисувам срещата между моя приятел и крайбрежието на Савоя. Тя сякаш бе предвидена в самото мироздание; струваше ми се, че този несравним къс земя е бил създаден заради един-единствен миг – заради срещата му с Джем.

От Родос ние отплувахме през първите дни на септември. Отплувахме по Джемова воля. Началото на пътешествието ни приличаше поскоро на бягство, заминахме нощем и в строга тайна. Твърде често след оня наш наметен разговор с брат ДОбюсон той бе съобщавал на господаря ми, че Орденът заловил заговори или имал сведения за преговори. И едните, и другите гонели същата цел: да бъде отвлечен Джем султан в Истанбул.

„Ако се държах о голите думи – това заключение магистърът ни повтаряше най-натрапчиво, – бих само потвърдил обещанието на Ордена: в Родос Ваше височество е у дома си. Но ние сме твърде трезви, за да ни задоволяват думите; ние знаем, че където звъни не желязо, а злато, силата е безсилна. Навсякъде и винаги ще се намери човек, който не

ще устои. Аз не го разпознавам. Очите ми не могат да спрат върху никой наш събрат и да заявя: този е податлив на съблазън!

А такъв брат трябва да има, в това ме уверява разумът, вековният човешки опит.“

Откак – след съобщението на покойния Йоаким – Джем беше се нахвърлил срещу Д'Обюсон и бе го обвинил, дето разполагали със съдбата му, магистърът с нищо не намекваше, че желае да отпрати госта си от Родос. Той добросъвестно държеше Джем в течение на всеки разкрит заговор, привеждаше имена, понякога и някое писмо, което поднасяше за превод на Сюлейман, без да гледа самия Сюлейман.

Отпърво Джем приемаше безстрастните предупреждения на магистъра недоверчиво. Но нищо не завладява човека по-лесно, по-безразсъдно от страха. Не дори след месец Джем твърдо вярваше, че е заплашен. Вярвах го и аз. Та и днес, ако трябва да бъда искрен, ще кажа отново: на Родос господарят ми не беше извън опасност. Така доживяхме деня, в който сам Джем пожела да отпътува за Франция. Тогава прочетох у магистъра нескрито тържество: беше постигнал своето! Джем султан му просеше вече не подслон – просеше защита.

Светът веднага нареди да ни пригответ голямата трирема на Съкровището; почти всеки ден господарят ми биваше посещаван или посещаваше магистъра – изглежда, имаха много да уговорят. След тия посещения (те ставаха най-вече на четири очи, като изключим двете Сюлейманови) Джем мълчеше; той упорито взе да крие от мене преговорите си с Д'Обюсон.

Една вечер не издържах.

– Боя се, господарю – казах, – че към всички злини ме сполита и тая: загубата на твоята любов. Защо сърцето ти се затвори за мен, нима аз не съм прахът под нозете ти?

– Престани, Саади! – отговори ми той. – Премного недомислия извърших пред очите ти, премного тревоги стоварих върху твоите плещи, изплаках много разкаяние през нашите нощи. Време е, струва ми се, да отговарям за действията си сам.

– Добре, не искам съвет, нито помощ, но нека остана стената на плача ти – сподели ми мислите си, Джем!

Джем се засмя горчиво; изразът му ми напомни Д'Обюсон в неговата мъдра самота.

– В това само да споделиш има нещо подло, Саади. Никой жив човек не е стена. Аз наистина искам сам да реша живота си.

А аз пак се боях. Страх ме беше, че Джем, оставен насаме с

магистъра, ще натвори бог знае що.

Когато ни известиха, че всичко е готово и ще потеглим нощес, почувствах облекчение. То е разбираемо – във всяко заминаване има частица надежда.

При пълен мрак напуснахме френската странноприемница. Навън ни чакаха десетина послушници да се погрижат за товара ни. Чакаше ни и сам брат Д'Обюсон. Тая вечер той не носеше високите си знаци: беше наметнат с прост чер плащ и ми заприлича на заговорник или убиец, който не може се откъсна от мястото на престъплението си. Магистърът очевидно нямаше работа тук. Всичко, което бе имал да уговори с Джем, беше уговорено. С присъствието си той дори пречеше на послушниците да товарят. ДОбюсон навярно усещаше колко неуместно бе това присъствие и го оправдаваше с много благопожелания и уверения.

Из мъртвите улици на Родос преминахме тихо. Беше започнало да вали – един от ония почти летни, но гъсти от печал дъждове. Джем яздеше начело. До коня му крачеше пеши великият магистър. На пристана ни чакаше триремата със загасени огньове и опънати платна; очертанящата ѝ се размекваха в морската мъглица, а моряците, опрени на корабните перила, изглеждаха като тъжни мокри кондори. Една по една лодките с товара и хората ни се оттласкваха от пристана. Джем продължаваше да чака на брега, напълно отсъстващ. Там бе застанал и ДОбюсон. Така, както бях в ладията, виждах ги отдолу нагоре, с грамадни тежки поли и малки глави. Джем светлееше из сумрака, а до него – като негова сянка или съдба – чернееше великият магистър.

Струва ми се, че те се и разделиха, без да разменят дума. Джем изведнъж скъса със сянката си и скочи в ладията. ДОбюсон остана на брега, докато го изгубихме из очи – изгубих го аз, защото господарят ми веднага се спусна в трюма и не излезе навън дълги дни.

Пътувахме лошо. Бе настъпило затишието на всяка ранна есен и ветровете отпочиваха. Триремата ни стоеше не върху води, а сякаш върху твърд – без да се полюшне – цели седмици. Братята бойци прекарваха времето си в полугласни разговори, а щом затворехме вратата, чувахме как трака зарът о чаша: играеха, та се късаха.

И всичко течеше така – вяло, досадно, – докато ни застигна вятър и подкара към Европа.

Тогава оживя и Джем, от когото за последните седмици бях чул десетина думи. Още при изгрев той се качваше горе, взираше се на север. Разбирах го: Джем нетърпеливо очакваше света.

Защото родината ти все още не е свят – тя е твоя част, един много

голям дом; ти познаваш дори ония нейни краища, които не си видял – познанието за тях иде с кръвта и млякото. „Свое“ – тежка и значителна дума – свое е всичко в една родина. А как, за разлика от нея, бих определил света ли? Трудно... Не намирам достатъчно възторжени изрази. Та нали всяка част свят, отпечатана в съзнанието ни, е нашето богатство – безценна книга, която разлистваме в часове на размисъл, на болка, на затворничество и пренасяме читава до мига на последния мрак... Не, отказвам се да го определя, то е над думите.

Все пак у света има нещо, което го прави така скъп – ти долавяш тъкмо нея: неповторимостта. Неповторима поотделно е всяка твоя среща с някой град, остров, бряг и прекрасното е, дето знаеш, че тя не ще повтори. „Ето, стъпвам за първи път на този бряг – мислиш си, – за първи и последен път; никога не съм минавал по тая улица – мислиш си – и никога не ще мина.“ Страшно пълно, както не си предполагал, че може, работят сетивата ти при такива срещи. Не две малки дупки за очи и две още по-малки – за уши, имаш вече; ти цял си широко отворен прозорец, през който нахлува светът. Той донякъде те пълни, след това – изпълва до пръсване; светът те разкъсва и стопява. И за един кратък миг – опитай да не го пропуснеш! – ти се превръщаш в каквото си бил при зората на времето: в елемент от божия свят...

Не бих се оставил на така далечни от задачата ви размишления, ако не исках да изясня Джем през онова наше пътуване. От Сицилия натаък не бяхме изпуснали сушата. Вървахме все покрай брега, а той се менеше с часове. Менеше се и Джем – винаги съм бил убеден, че между Джем и света съществува необяснима, но много дълбока връзка. Трескаво сух в Ликия, морен в Родос, Джем сякаш взе да се налива покрай бреговете на Италия.

Какви брегове! Те се издигаха над отпуснатото, плътно море – огнати в топла дъга или изострени внезапно като кръсък. Белият им камък бе пъстър от храсти и ивици трева, а из пролуките му като да се стичаха повлекла бръшлян, дива лоза. Не ще ви говоря за дърветата и цветята на онзи бряг – струваше ми се, че целият той не е сътворен от несъзнателна сила; струваше ми се, че някой, изпреварил представите и вкуса на творец, размесва тук палми с морски бор и кипарис и ги огражда със зид от столетници, че нарочно из мочурливите, масленозелени, мъхести впадини се обажда яркочълтото на мимозите и съвсем умишлено сред сивия скален лишей вика някакво до болка силно мораво – глициниите. А, пряко всичко минава златният портокалов пояс и над всички завършва ръба убитият цвят на маслиновите гори: бледо-сиво-синьо-зелено, което

сякаш свързва хоризонта с небето и те кара да се чувствуваш в засводен храм.

Малко объркано излезе, простете, но бяха пияни сетивата ми.

„Вижте! – ликуваше всяка частица от мен. – На този, на такъв свят съм гражданин аз, поетът Саади! Нищо, че Иран е на месеци път; нищо, че не ще видя повече Карамания. Поетът не служи войник и не му броят плата – поетът е световен гражданин!...“

Сега нали разбирате защо по този бряг Джем написа своите най-хубави стихове? Не за красотата говорят те, нейното име се споменава само в един много слаб стих. А поетът Джем и остана верен; Джем запази в тайна любовта си към света. Затова стиховете му – дори днес те се ценят като бисер на източната поезия – не бяха посветени на красотата; бяха в състава ѝ.

Ние не говорехме и помежду си за нея. Мълчахме по цял ден, всеки загледан в своята гора, долина, връх. Понякога – когато вятърът падаше или спирахме за сладка вода – Джем се събличаше до голо и плуваше. Плуваше бавно, сладострастно, както се чинеше на ревността ми. Старях се да се върна към съзерцанието си, а не можех – ревнувах чупливата синя светлина, о която се галеше с цялата си кожа моят Джем.

Не мислете, че тогава започна между нас разривът, дето години по-късно ни раздели – бяха още първите му вестители. Аз просто усещах как обичта на Джем се разпилява като рибарска мрежа, лежала дълго в купчина. Сега я носеха, теглеха, разпъваха все повече вълните.

Навярно намирате странно, че през онзи тесен промеждутък сред събитията Джем бе отдаден на съзерцание, което с нищо не засягаше световната история; че аз бях отдаден на чувства, които вълнуват всеки смъртен. Уверявам ви, върху няколкото талпи, обковани в дъски – върху голямата трирема на Съкровището, – течеше някакъв откъснат от времето живот. И съвсем съзвучно с него приближи една заран към кораба ни Вилфранш – недействителен.

Малка поема – това бе Вилфранш, пристанище на корсари, неподчинено на никой крал или княз. По отвесния склон (върховете му плуваха като острови над крайбрежната мъгла) лепнеха стотина къщи, обрамчени от стена. Заливът беше връзан навътренавътре в сушата; рекох си, че плуваме цял час, докато от двете ни страни все повече се издигаха дългите носове, които ограждат пристана.

Тук действителността ни напомни за себе си: в красивия като поема Вилфранш върлуваше чума. Корабът ни се отблъсна – сякаш погнусен – от крайбрежната улица, пуста, изоставена и мръсна.

Тогава брат Бланшфор (не ви го описвам, защото приличаше на всеки среден черноризец) побърза да ме увери, че всичко протичало благополучно; Ница била за предпочитане. Ница, каза ми той, се славила с хубави жени и прелестни градини, в Ница виното било изключително. Дали и в Ница не ни очакваше чума, брат Бланшфор премълча.

Доколкото си спомням, между Вилфранш и Ница е час път. А са толкова различни! Докато морето при Вилфранш прилича на кладенчово дъно, брегът на Ница е широко открит, плосък, пясъчен. Планините не притискат Ница – те са неин объл и топъл гръб. Ангелски залив наричат този край и с право, такива цветове навярно има едемът: сънливо сребърно море и нежно златисти пясъци, зеленина от всякакъв оттенък, от млечен до маслен.

Пред срещата си с брега Джем накара да го облекат великолепно. Оставих го на нашите слуги, а сам излязох горе, затова видях как корабът ни бавно доближава пристана. Там ни очакваха; навярно брат Бланшфор бе изпратил вестители напред.

Вече различавах отделни лица из тълпата. Повечето бяха на градския народ – мъже (и жени!) в чудна носия, гологлави, шумни. Виковете им стигаха до нас – бяха виковете на приветствие, тук ни се радваха. Очите ни привлече отведнъж дружина другояче облечени хора. Тя изпъкваше сред тълпата като малък остров разкош. Сетих се: свитата на дука. Разпознах и него – бе стъпил върху постлана площадка, а все пак не се издигаше над велможите си, та той беше момче. В това време се раздвижиха и нашите на кораба. Джем излезе припряно из покоите си, бързаше за най-трепетната от всички свои срещи; Джем застана на корабния нос. Никога не бях го виждал така хубав. Не поради благоуханията и пищната си премяна – сияеше всяка черта у Джем. Макар неподвижен като изваяние, той цял изразяваше устрем. Заливът на ангелите не би могъл да си пожелае по-страстен влюбен.

Н в отговор на тази страст заливът издигна своето лице. То белееше седефено под китка пера. между дълги, меки коси, които се пилееха по раменете на дук Шарл Савойски. Имаше нещо трогателно, и жадно, и плахо в детските очи. Едно момче виждаше как прибира платна, как пуска котва някаква източна приказка, а неин герой – загадъчен, белязан от злочестие – бе Джем.

Към брега ние слязохме по застлана с цветя стълба. Далечно напред ни вървеше Джем. Когато застана пред дука, помислих, че ще го грабне и издигне към себе си. тъй двамата сякаш се стремяха един към друг.

Долу разменихме приветствия. Народът викаше, жените ни

хвърляха цветя, свирците се мъчеха да надвият шума и цялата тази празнична суета много подхождаше на празничния бряг.

Двамата господари яхнаха конете си и заразговаряха с помощта на Френка. Гледах как се смеят със същия смях, как говорят им става все по-оживен, придружаван от движения, както бива между хора с различен език, а които все пак искат да се разберат без тълмач, направо. Имаше наистина нещо твърде сродно между тия двама князе, расли под различни небеса – между поета и детето. Понеже единият бе роден, за да създава, а другият – за да слуша приказки. Така те тръгнаха редом из широкото, прекрасно поле на въображението.

Месеците в Ница останаха за мене... – не, такова няма! Този бряг изглеждаше още по-пленителен откъм сушата. Живеехме в двореца на дука – малкият беше кралски племенник, особено почитан и богат. Но не дворецът му се е запечатал в паметта ми, а градината. Китките нароти, маслиненни, портокалови дървета, високите палми, цветята, разпилени сред мекия килим трева. Водоскоците. Тихите ручей с пеещо дъно. Дълбокото небе и гъстото вино на Савоя.

А ние пиехме и пеехме. Джем бягаше от спомена за белия като череп остров, за черните братя и своя собствен брат; Джем потъваше пълно в тоя сладък къс настояще; той полека си изграждаше философия, че няма по-излишно от спомена или предвиждането, че няма по-скъпо от днешния ден. Не бе трудно да изработи такъв светоглед един мюсюлмански поет – четете поетите ни, те говорят едно и също: „Ние сме безсилни пред съдбата, наш е само мигът.“

В Ница Джем съчиняваше много. Между две чаши вино, излегнат под палми и мимози, Джем изговаряше новите си стихове, а аз ги записвах, оглаждайки къс хартия върху тамбурата.

Те така изразяваха тогавашното ни настроение, че още помня някои от тях:

Вдигни тази чаша, о Джем от Джемшид! Сега сме в прекрасната франция и всичко ще реши за нас съдбата. Оставете короната на Баязид, защото мой е светът. Целият...

Наистина, нелоши стихове. За съжаление сътрапезниците ни не ги разбираха, тук никой нямаше ухо за източната поезия и ако нещо измъчваше Джем през ония чудни часове, то беше поетическото му усамотение: Джем нямаше слушател извън мене.

Впрочем дните ни протичаха, поделени между песни и вино. Малкият дук седеше сред тази не за възрастта му дружина и се опиваше от присъствието на своя приказан герой. Бяха, според историята, най-

добрите ни дни.

Джем с лекотата си, която не мога да нарека лекомислие, все повече се убеждаваше, че нашите родоски премеждия са били проста случайност. Нищо наоколо ни не издаваше напрежение, никой не произнасяше имената Баязид, Д'Обюсон, Каитбай. Сътрапезниците ни изглеждаха ужасно далеко от всякакви междудържавни усложнения, не им влизаше в работа съперничеството между някои си султанови синове, освобождението на източното християнство или прославата на Рим. Те си пиеха виното и си гледаха небето, а там, в Савоя, и двете са от високо качество. Една весела, млада дружина световни граждани се наслаждаваше на своята империя – на света – и единствената им грижа беше да имат още месеци за сладкия живот, който бяха повели.

Девети показания на поета Саади за пролетта на 1483 година

Началото ѝ ни завари в Ница, доколкото из ония краища може да се говори за смяна на годишните времена – тъй неизменни са там и зелената, и синевата. Все пак към началото на февруари те удвоиха сила: над морето премина тревожна тръпка; някакво диво нетърпение напря откъм горите. То така изпълваше цялото пространство, че нахлу и в сънищата ни – нашите сънища изтъняваха, олекваха от неназована тревога. Идеше пролет.

Усещаше я и Джем; вече споменах, че между него и света имаше дълбока връзка. Дори съм си мислил, че кръвта на Джем трябва да бъде зелена – той сякаш се хранеше със земни сокове като дърветата и тревите.

Джем прие тая пролет необичайно; всичко в Ница го убеждаваше, че той не е обичаен смъртен. Всичко: обожанието на малкия дук, разточителните възхвали на придворните певци – поне през заран те ни поднасяха новите си поеми, посветени на красотата, злочестието и доблестта на Джем. След това изчезваха от нашата весела трапеза. Знаехме: поели са на север, изток и запад, за да разнесат своите песни по други благородни дворове, да разнесат името Джем и повестта за трагичната му съдба.

За една зима Джем беше се превърнал в любим герой на трубадурската песен; тя сякаш отдавна бе чакала така чужд, богат на подвизи и страдания, златистобял герой.

Простете, за малко ще се отклоня, но тук му е мястото, защото за първи път споменах в разказа си трубадурите.

Вие, струва ми се, не сте наясно кой, кога и защо превърна Джем в голямо име. Та – мислите си основателно – историята е видяла много по-злочести, по-героични, по-достойни принцове, по-прекрасни и даровити поети. Защото именно Джем остана в легендата на няколко народа, а на личността му са приписани черти, които никой от нас – неговите близки – не бе отбелязал!

Едва ли ви откривам неизвестна истина, когато съобщавам: извърши го песента. Тя може много и в това е възмездието, което бог отдаде на поета за всички мъки, търпени между хората. Поетът има повече власт от краля, защото управлява не битието човешко, а човешкото съзнание. С един ред – стига той да е остър и строен, да бие в целта – поетът срива, което земните властелини трудно са градили десетилетия; с една дума той издига паметник – и този паметник устоява срещу векове, потоци, нашествия и пожари, – издига паметник на най-невзрачния и незабелязан от съвремието си дребосък.

Не случайно по мое време властелините презираха поета, но го глезеха. Те му заплащаха с презрение чак посмъртно – не позволяваха на поета да почива в светена земя; отвъд гробищните зидове – там търсете костите на стотици трубадури. Но приживе кралете хранеха поета от златно блюдо и му наливаха вино в златна чаша. Не мислете, че нашите крале бяха глупаци – тях ги пробираше суровият закон на Средновековието. И, умни, каквито бяха, те приласкаваха поета, защото познаваха силата му. Бих си позволил един съвет към вас, все пак аз наблюдавам повече от пет века: не обиждайте поетите, изберете другаде своя враг!

Та през зимата на 1483 година трубадурите откриха Джем. Тяхното въображение отдавна линееше гладно. Отшумели бяха кръстоносните походи; корсарството бе свързано с плебейски имена; не бе открит още Новият свят, нито започнали верските войни. Трубадурите скучаеха. Те предвкваша върху всички гласове разни любовни разкази, а любовта – съгласете се – е тема с тъжно ограничени възможности: влюбеният или умира, или се разделя, или се жени – измислете ми четвърта.

Джем беше не нова храна – просто вакханско пиршество за трубадурите. Джем идеше от страна, за която Западът знаеше нищо или дори хич. Беше син на самия ужас и на принцеса – негова жертва. Бе преминал през ред премеждия, твърде смъртно дотути и затова – примамливо загадъчни.

Сам по себе си – това трубадурите предвидиха преди всички свои

съвременници – Джем бе жертвено агне.

Столетия по-късно вие се питате в името на коя цел беше жертвуван моят млад, обещаващ приятел, Гледате през столетията, затова ви е лесно и навярно ще я назовете, след като изслушате всички ни. Ние тогава не я проумявахме, нашата надежда не ни позволяваше и да приемем Джем за обречен. Първи доловиха това трубадурите.

Около Джем едва за месеци – така се раждат легендите – пръкнаха стотици песни. Само малка част от тях бе създадена в Ница, при двора на Шарл. Другите – обратно, идеха към Ница от Екс, Гренобъл, от Бретан или Нидерландия. Западът се развличаше с един нов герой. Повече: с една нова тема. Признайте – извънредно рядко се явява нова тема, изчерпили са ги още онези хитреци елините.

И тук иде разгадката на Джемовото наглед лекомислено опиянение в Ница: Джем сам повярва в легендата за себе си. Бил съм край него, докато френка му превеждаше някоя нова песен – нали всеки пристигнал в Ница трубадур искаше да бъде изслушан от своя герой (не съвсем без корист, при всичката си унесеност поетите са силно користни). Дори и да не бе пил, Джем в такива мигове ми приличаше на пиан; едно по едно Джем – покорен от песента – обличаше качествата, които тя бе му вменила. Чак и на мен ми се чинеше – аз също бях поет, и аз никога не съм слагал граница между въображение и действителност, – че приятелят ми става и по-строен, и по-златист, изящен в своето злочестие. Така го доработваше, оглаждаше и завършваше песента. Така Джем се реши някъде между небето и морето на Ница, снабден от чуждото вдъхновение с криле и всичко необходимо за такъв полет, сам влюбен в образа си.

За мен въпросната пролет беше по-малко пианска. Заради френка.

Френка отново се появи, след като дълго време беше отбягвал нашите твърде весели дни и нощи. Виждах го често около господаря ни и се боях, че Джем му поверява мисли, премълчавани пред мен – от Родос насам Джем сякаш се стареше да постави някаква преграда помежду ни, горд със своето възмъжаване, което (от това ме беше най-много страх) навярно се изразяваше в купища решения. Утешавах се, че – що се касае до житейските решения – френка би бил по-добър съветник и изпълнител от мен: утешавах се с нежната близост на Джем, близост вече почти без думи. И все пак тя предчувствуваше края си – ние повече или по-малко се храним с думи; в мълчанието – било то тежко от нежност – доживява всяка обич.

Бях, представете си, примирен. Знаех, че нищо не е трайно, също –

и любовта на Джем към един човек, дето му беше слуга. Някога в Карамания ние двама бяхме наравно: съработници из владенията на словото, от които аз – по-вещият. Можех ли тогава да подозра, че моят Джем, помалкият ми брат по перо, ще израсте до герой на легенда?

От нерадостните ми мисли ме отвлече именно френка. Един ден той ме настигна из градините и без предисловие се разпореда да съм се заловил за френски език. Дали междувременно не беше мръднал? През последните дни, откакто Джем го приближи до себе си, Сюлейман сякаш не ядеше и не спеше; по-дълбоко бяха впаднали гънките между веждите и покрай ноздрите му, бе станал по-непроницаем от всякога.

– Намираш, че владее малко езици ли, Сюлейман? – попитах го.

– Заплюй ги всичките! – отговори той. – Не ще ти потрябва наскоро нито персийска поезия, нито арабска философия. Трябва бързо и съвсем тайно да научиш френски!

– А учител, а книги? И те ли – тайно?

– Ще ти помогна. Тъкмо тайно.

– Най-сетне ще узная ли: защо?

– На Джем султан ще бъде нужен верен тълмач, когато мене няма да ме има, Саади.

За първи път чух името си от устата му. Френка обичаше да говори без обръщения.

Обля ме студена пот. Спомних си как малкият послушник бе загинал заради една дума, произнесена против волята на Ордена. Защо наистина беше още жив Сюлейман?

– Имаш ли нещо предвид? – дори го улових за плещите, макар да беше глупаво, може би ни следяха. Усетих колко е измършавял Сюлейман, стопен.

– Не – отговори той строго. – Нищо. Но зная по-добре от всички вас, че братята не прощават. Дано успее да им навредя достатъчно, преди края.

– Не ще посмеят, Сюлейман! Та Джем веднага ще прозре мъстта им, да не са луди!

– Не са. Само са силни. – И току ми кресна в лицето: – Защо мислиш, че още има значение какво щял да прозре Джем!

След малко, преодолявайки изблика си, френка повтори почти умолително:

– Обещай ми, Саади, че ще научиш френския език! Нямаме време. Ако ме свършат утре, всяка дума на Джем трябва да преминава през техни уши.

Така аз залегнах на учение, което ми беше съвсем не по душа. Работех нощем, защото денем гледах да не липсвам от веселите тържества. Работех с тежка глава, цял изпънат от страх; изнемогнах от бдение и усилия. И ако за късо време постигнах много – толкова, та да превеждам лек разговор, – дължах го не на прословутата си дарба в езиците; дължах го на чувството, че ме гонят, а трябва да стигна.

Понякога през нощните ми бдения вратата се отваряше и знаех: иде Френка. Още по-сух, прозрачен чак, с коса, която бе започнала напоследък да сивее по слепоочията, с втренчени очи, Сюлейман ми напомняше ония привидения, дето ноще вървели из тукашните кули – бях чувал. Сюлейман взимаше книгата из ръцете ми и ме изпитваше като да бях момче.

Казвам ви: никога през живота си не съм бил така прилежен, никога не съм се считал способен на упорит труд. Правех го не толкова заради Джем и нашето общо бъдеще, а за Сюлейман. Знаете, може да не удържиш обещание към живите, но всеки спазва клетвата си пред мъртвец. Сюлейман вече беше мъртъв, така го усещах аз. И единственото, с което бих успокоил духа му, бе това: да науча един чужд език. Учех го през последните ни седмици в Ница, учех го из пътя, когато ни поведоха. Във всеки един от замъците, чиито имена не се опитвам да назова – бяха твърде много.

Малко преди да потеглим, Джем бе искрено наскърбен. Напусна обществото ни малкият дук. Предадоха ни, че бил извикан набързо при вуйчо си – краля, защото неочаквано Людовик се почувствувал зле и искал да го благослови. Малкият бе отпътувал, без да се сбогува.

В цялата работа Джем видя само божи пръст, макар да тъгуваше по момчето, но аз мислех иначе във връзка с пръста божи. Тия мисли ми внуши Сюлейман с една своя забележка: „Виждаш ли, Саади – каза ми. – Започват!“

Нашето заминаване беше шумно. Многобройното благородничество на Приморските Алпи се стече, за да приветства Джем и му предложи своето гостоприемство из замъците си. Пролетта му пригласяше с порой светлина и цветове, та пътуването ни заприлича на триумф.

Изкачвахме се стръмно, за да уловим пътя, строен още от Рим. Той вървеше по билото на последния ръб планини над морето, вървеше високо и ни позволяваше да се сбогуваме до насита с този неповторим край.

Начело, всред свита от всякакви езици, където виждах малинови, теменужени, лимонови наметки на провинциални благородници и

строги раса на братя, яздеше Джем. В бяло и златно, разбира се. Джем хвърляше развеселени погледи ту наляво – където стръмно се издигаха планините, все още снежни под яркото слънце, ту надясно – където полека се губеше в омара Средиземно море с изрязаните си брегове и острови, с корабите и рибарските си ладии. „Съзнава ли Джем – питах се, – че напуска царството на радостта?“

Едва ли. Джем разговаряше – тук му помагаше френка, съсредоточен и натегнат като тетива – с благородници и духовници; Джем отдели много внимание на някакъв римски паметник – високи, високи колони върху висок връх, те ознаменуваха победата на Рим над планинските племена и крепяха савойското небе, за да не се слее с морето; Джем заслиза обратния склон, отвъд билото, без да се обърне. Не се обръща назад един герой на песента – всичко е пред него. Следващите седмици са останали в спомена ми като наръч много пъстри дамаски кърпи, които търговецът разгръща бързо, за да ти вземе очите и парите. Ние посещавахме този барон или онзи конт в техните имения. Там слушахме певци, свирци, поети. Пиехме стари вина. Ядохме – дори заран на закуска – дивеч. Ходехме на лов. Джем вече изглеждаше съвсем отчужден не само от мене – от всички нас, нашите. Наблюдавах го донякъде с радост – нека откъдне, кой знае какво ни чака занаят; донякъде с болка – не така би завоювал господарят ми престола.

А един ден взех да мисля, че Джем играе на безгрижие и не е запунал своите честолобиви стремежи – за Джем не бе трудно да играе, то лежеше в кръвта му. Тоя ден аз не видях между нашите Ахмед ага и Хайдар, селския ни поет. Знаете, не бяхме мнозина, за да не проличи нечие отсъствие, но двамата така бяха се впианчили през последните наши подвизи, та помислих, че се излежават на сянка. Те не се явиха и на следния ден, не и тогава, когато потеглихме към поредния друг замък.

– Сюлейман – отнесох се до френка, защото вече рядко говорех с Джем пред хора, – къде ги Ахмед и Хайдар?

– Заминаха, изпратихме ги до крал Матиаш.

– С кой ум! Братята ще забележат, ако още не са.

– Не сме крили от братята. Джем сам говори с Бланшфор. Каза му, че желае да се свърже с маджарите направо, без ДЮбюсон.

– И Бланшфор се е съгласил?

– Да. Дори твърдеше, че било напълно в реда на нещата. А мен ме плаши такова леко съгласие... Саади, моли се на бога, моли се на дявола, ако щеш, но нашите трябва да стигнат Маджарско!

Да, нали ви учудва този нов Сюлейман? В последно време Френка

предпазливо се сближаваше с мен, търсеше ме сам. Сякаш се боеше да не изчезне, преди да ми е предал работата си – мен бе избрал той за свой заместник. И нищо на света не ме е така ласкало, както доверието на този твърд, отречен и прежален мъж.

– Саади – продължи, докато уж подтягаше ремъците на седлото ми, – брой дните, Саади! Нашите имат трийсетина нататък, а гончия от крал Матиаш може да дойде за по-кратко. Ако след два месеца няма вест от Ахмед ага и Хайдар, брой ги отписани. Ще започваме отново. Ти, навярно вече не аз.

– Пепел ти на устата! – отговорих му, както би говорил селският ни поет. Къде ли се мореше Хайдар? Никога не бях го почитал особено, струваше ми се, че скверни високото изкуство с простите си съждения, а сега цял омекнах от тъга по Хайдар.

Докато разсъждавах над новината, докато се питах дали, да се обидя, че я научавам едва днес, Сюлейман продължаваше. Чух края на думите му:

– ... Ужасно ме е страх, Саади!

Бедният, бедният френк! С очите си виждах как страхът пред смъртта може да стопи дори желязо, щом бе претопил френка; мъчително се мре от страх. Аз също вече смятах неизбежна тая смърт, просто й се надявах, за да видя Френка най-сетне успокоен – всеки ден беше за него изтезание.

А нашите наистина не се върнаха. Не дойде и гончия от крал Матиаш. Това би трябвало да спомена по-късно, но споменавам тук, за да не пропусна. Всъщност ние се уверихме в края на Ахмед и Хайдар през месеците ни в Румили, една от командериите на Ордена. Брат Д'Обюсон, предполагам, бе счел, че Джем се движи в твърде смесена и несигурна среда и побърза – към началото на юни – да ни приюти пак под монашеско крило.

Странно съвпадение: нашето ново прибежище се наричаше Румили. Джем се засмя, когато ни го съобщи: „Виждаш ли, Саади – каза ми, – ние се стремим към Румелия и ето че попадаме там.“

Замъкът беше стар и беден – Орденът не успяваше през последните десетилетия да поддържа имотите си в приличен вид. Дългите му, тъмни ходници бяха обрасли в плесен; гредите в Джемовите покои бяха проядени; набързо окачените завеси не пречеха нито на вятъра, нито на влагата – тя пълзеше нагоре по тях и рисуваше някаква причудлива картина на запустението. Савойското лято не влизаше в този каменен

зандан с тесни цепки наместо прозорци, та човек се чувствуваше като в ковчег.

Джем зиморничаво потръпна, когато го въведеха в така наречените му покои. След разните благороднически замъци на Савоя – по-скоро домове, отколкото крепости, богато наредени, топли, обитаеми – Румили му се стори затвор. Същата мисъл бе дошла и на мен, но никой от нас не я изказа. За да ни отвърне от заключения, твърде близки до ума (не ставаше дума за нашето спокойствие, а за неговото собствено; Джем ненавиждаше загрижена, оклюмала свита), той ни увери, че му трябвало тъкмо това: малко отдых след прекалено честите ни забави, условия да се отдаде на Своята държавническа работа.

Навън сновяха братята рицари. Напоследък забелязвах, че всеки ден се увеличават. Мълчаливи и пристойни, те искаха да приличат на почетно обкръжение, а не на стражи. Дразнеха ме необяснимо – мъчно бе да излезеш из ходника или в затворения двор – целият в мъх и снопове бурен, – без да се сблъскаш с някого от тях. Явно, братята имаха много работа и я вършеха усърдно.

Дните ни в Румили течаха еднообразното делово. Джем и Сюлейман често седяха заедно (съставяха някакви послания, чиито отговори все не идеха), а аз в това време си намирах нещо навън, за да слухтя около Джемовата стая. Рицарите уж изчезваха пред мен, а ме преследваше чувството, че са плътно наоколо ми – просто в стените.

Замъкът беше самотен. Селото му, пръснато в подножието на укрепения хълм, броеше някакви двеста човека. Виждахме ги отгоре как заран се разсипват из полето, докато ги покриеше вечерта. Без глас и песен беше трудът им, сякаш черната сянка на Ордена тежеше и над тях.

Селото не беше на път, но веднъж някакви заблудени търговци от Италия се отбиха в него, че изкачиха и хълма до замъка ни. Предлагаха коприни и сребро. Прие ги Сюлейман, покани ги при господаря ни, където се забавиха доста, после ги изведе шумно сърдит – били искали майка и баща, каза, и изобщо изрази по отношение на търговското съсловие голяма злоба.

Понеже в Румили няха много развлечения, останах на крепостната стена, докато търговците слизаха през вечерния здрач. Стори ми се, че водят излишно силна охрана като за дваветина топа коприна и един сандък сребро, но не споделих с никого своето наблюдение. Бях започнал да прозирам нещо преднамерено във всички действия на Сюлейман. Може би и италианските търговци не са били случайни.

Това стана в сряда, а в петък заран ни разбуди необичайна врява.

Както знаете, спях пред леглото на Джем, защото Джем не обичаше самотата ноще. Ние двама скочихме наведнъж и се заслушахме в гласовете навън. Говореха рицарите монаси – не се чуваше наша реч. А всред всички непознати, противно груби гласове, откъснах един познат: псуваше Френка и псуваше на всички езици.

– Виж какво има! – нареди Джем пребледнял.

Полуоблечен, аз отпънах вратата; някой ме блъсна и вътре нахлуха поне двайсетина братя. Заприличаха ми на хайка хрътки, добре отспали, яки и настървени животни. Трима държаха едва ли не със зъби френка. Сюлейман се теглеше отчаяно, а на лицето му бе изрисувана такава ярост, че го правеше неузнаваемо.

– Извикайте тълмача ни! – ревна един от братята другиму. Явно френка не беше повече тълмач за тях.

– Стойте! – спрях ги с дързост, която никога не бях подозирал у себе си. За първи път проговорих езика им и това ги изблещи донемайкъде; за малко не изгърваха Сюлейман. – Ще превеждам аз!

Езикът ми се въртеше неудобно, носът ми беше сякаш запушен, а чуждите звуци смешно гъделичкаха небцето ми. „Сюлейман – мислех си, – приятелю Сюлейман! Надявал ли си се, че тъкмо в такъв миг ще обереш плода от усърдната си помощ? Бъди спокоен, приятелю: аз ще съм ти добър ученик!“

Един от братята бе излязъл напред. Носеше сребърното ковчеже, в което Джем заключваше книгата си – още от Карамания и Кайро.

– Предай на своя господар – захапа ме с очи монахът, – че отзаран заловихме Сюлейман, когато изнасяше из тази стая книгата му. Милостта на Джем султан е хранила най-долен изменник! Сюлейман е продаден неизвестно кому, но е продаден, няма съмнение. А ще разберем и кому! – свирепо заключи той и измери френка с поглед, който би убил носорог.

Виеше ми се свят, докато превеждах, а Джем изгуби боя дотолкова, та се уплаших, че ще припадне. Той упорито отбягваше да погледне Сюлейман. „Какво му е, защо? Боже, само дано Джем не оскърби с подозрение приятеля ни в последния му час!“ – виках си, защото поривите на Джем често бяха несъобразни.

Тогава се реших, макар и без увереност, че между глутницата няма, който да разбира турски. Но бе дума не дори за важно, а за свято: да изпратиш с благодарност човека, дето умира за тебе.

– Султанъм – прибавих от себе си, – лъжат като цигани. Нагласено е всичко! Искат да ти отнемат Сюлейман! Не вярвай, Джем, спаси

френка!

– Мълчи, Саади – сряза ме Сюлейман. Вече не беше крив от ненавист. – Те ще направят, каквото са решили, ние сме в ръцете им, не забравяйте! Прежали ме, султанъм! – обърна се към Джем и с нещо ми напомни мига на раздялата си с малкия брат. – Прежали ме бързо и убедително, за да запазиш останалото! Аз и така отдавна съм мъртъв.

Монасите стояха като изваяния, работа на нескопосан майстор. „Мръсни, потомствени убийци! – мислех си, сякаш с края на Сюлейман неговата ненавист заживяваше у мен. – Тежко на бога, комуто служите; навярно се задавя от мръсотата, дето блискате пред олтара му!“

Отвърнах очи от Джем – беше страшен за гледане. Той, героят на легендите, сега стоеше безпомощен пред една дребна клевета, разделяла го с най-необходимия му човек, а той не можеше даже да го отпрати човешки. Нали ще се правим, че вярваме. „Не само ще ни избият един по един – препъваше се мисълта ми. – Ще ни избият и обидно, ще ни ограбят преди смъртта. Боже всевишни, защо не ни запазиш поне измамата, че сме хора!“

Докато траеше тази мълчалива картина – а тя трая немалко, защото всичките й участници бяха не на себе си от ужас или гузност, – Джем беше се борил, сякаш се дави. Видях го и как изплува – с някакво свръхусилие, такива усилия съкращават години живот; Джем пристъпи и пое ковчежето си от монаха. Отключи го – ключа носеше винаги. – прекара пръсти през книгата.

– Непокътнати са – каза задавено. Това бе всичко, което можа за френка.

– Не му дадохме време да ги отнесе – намеси се братът. – До час биха заминали неизвестно закъде. Ще си кажеш! – стрелна Френка; сам всякак се мъчеше да поддържа своята злоба.

– Неуместни са заплахите ви! – мрачно го прекъсна Джем. – Аз се досещам кому влизат в работа писмата ми.

Дали се уплашиха Джем да не произнесе името ДЮбюсон и с това да наруши долната им игра, или пък всичко беше предварително обмислено, но монахът вметна веднага:

– Ние не смятаме да съдим и изтезваме слугата ви, Ваше височество; това право принадлежи вам. Сюлейман ще попадне под ударите на правосъдието ни само ако вие откажете намеса.

– И каква присъда ми е разрешено да издам? – трепереше гласът на Джем. (Боях се, че някакъв яз у него ще се срине и всичко ще бъде погубено.)

– За какво разрешение говори Ваше височество? – опита обидена невинност монахът. – Имате право на всякаква, било и най-снизходителната. Изгнание например. Смятам, Ваше височество не би задържал слуга, който подло му е изменил. Противното би значило помилване, а Орденът не ще допусне милост, щом веднъж е бил оскърбен негов гост.

– Къде да изгоня своя слуга? Може би на Родос, а?

– О, не. Ваше височество! Родос е света земя. ще ѝ тежат стъпките на изменник. Двоен изменник – ехидно подчерта онзи. – Изгонете го просто извън Румили и нека сам търси укритие за своя позор!

Трябваше да си спяп. за да не забележиш как у Джем извря надежда; тъкмо с налудничавата надежда той се обърна към Сюлейман:

– Върви по света и търси укритие!... – не доизказа. Сякаш внушава-ше с последната си дума на френка да бяга и се крие, да се спаси накрай света от Ордена.

После стана нещо съвсем неочаквано. Сюлейман, който сам ни нареди да участвуваме в играта, който ни заклيناше да го приемем за враг – самият Сюлейман не издържа докрай. Глухо, но със сила, която уплаши чак палачите му, Сюлейман заповяда:

– Оставете ме да си взема сбогом! Ония го пуснаха.

Френка коленичи пред Джем, но не сведе глава; той не целуна халата на господаря си, но го допря с пръсти. И този вече немлад и съвсем не хубав мъж със сиви слепоочия и разкъсана риза (така оголват врата на осъден, за да улеснят топора) беше сякаш самата човешка вярност.

Съзнал, че онези вече са сити и му разрешават едно-единствено движение – защото дума би било твърде много, – Джем се наведе, прегърна Френка така, като че никога не ще го пусне, и притисна страна към косите му.

Преди две години бях до Джем, когато се прощаваше с майка и син в Кайро. Това тук беше сто пъти, безброй пъти по-дълбока раздяла.

Монасите запазиха приличие, не я нарушиха с нищо. Сюлейман полека, много внимателно, сякаш да не отблъсне дете, сне Джемовите ръце от раменете си и се изправи. Прекрачи към мен, само ми подаде ръка.

– Ти, Саади! – каза. Знаех какво иска.

И се упъти към вратата.

Не ще ви говоря какво сме изпитали с Джем, когато останахме сами. Не приказвахме много – страхът, че ни слушат, ни сковаваше цели. Джем ми нареди да изляза на стената и оттам да следя дали, кога и какъде ще отведат Сюлейман.

Не мръднах от стената целия ден, нито втория, нито третия, а

нощем се редувахме с Мехмед бег, един от нашите. Покрай нас често минаваха братята и всеки път почтително ни кимаха – почитаха съкрушението ни. Понасях ги някак – бях цял погълнат да не пропусна Сюлейман.

Напразно, френк Сюлейман не излезе из Румили. А ние живеехме като болни от ужас. Знаехме, че трупът му е заровен под нас, в подземията на замъка, редом с неизвестно колко други такива верни, непобедени. Живеехме върху костите на Френка.

Показания на Хюсеин бег, пратеник на Баязид хан до Родос, за събитията от април 1483 година

Аз съм Хюсеин бег, син на Мустафа, кадия от Димотика.

Когато славният ни султан Баязид хан II надделя над своя непокорен брат и твърдо зае престола, той отстрани всички ония, които бяха вдъхновили това непокорство или бяха разчитали на него. Така напуснаха Стамбул или света редица везири и валии, а други се простиха със своите високи звания. Тях Баязид хан не остави дори като редници във войската ни, защото никога изцяло не й се довери. Знаино е, че нашето спахийство бе премного задължено на Мехмед хан и се надяваше да види във властта на малкия му син продължение на своя разцвет. Затова Баязид хан оряза спахийските земи. раздаде ги на светата ни църква и събра около престола си нови съветници – духовенството или потомците му.

Аз бях между тях. Още отдавна, докато султан Баязид беше само шехзаде Баязид и управляваше Амасия, бях негов учител. Син на кадия, аз помагах на шехзаде да навлезе в божествените ни науки и по-точно в звездобройството. Като израз на дълбокото си разположение към мен Баязид хан не ме постави нито везир, нито кадиаскер. Той разбираше моята същност: очите на душата ми бяха обърнати към небето, аз се стремях да отгатна волята му и да отдам себе си за тържеството на исляма над света. Затова Баязид хан ме остави в сянка, що се отнася до дворцовите санове; запази ме като свой най-близък съветник.

Предполагам, че ще ме разпитвате по мирните преговори в Едирне, протекли през есента на 1482 година. Няма какво да ги описвам – приличаха на всички преговори. Баязид хан не прие родоските пратеници лично, за да не би някой от неверниците, които имат слаба представа за изтънчените ни нрави, да обиди султановия слух с груба дума. Те бяха

изслушани от Месих паша.

Месих паша не даде окончателен отговор на родосци; такъв отговор те получиха едва през декември, когато наше пратеничество посети Родос и подписа мира. Баязид хан се задължаваше да поддържа добри отношения с рицарите неверници до собствената си смърт. Същото естествено бяха длъжни и те. макар да не можем го сметне за задължение – то бе всъщност най-съкровената тяхна мечта.

Дворът говореше, че нашите пратеници са поставили в мира точка, чието съдържание трябвало да бъде съставено по-късно. От нарочен пратеник. Знаеше се също, че тая точка била посветена на Джем. Знаехме го по слухове – никога пред своите поданици, двор или войска Баязид хан не произнесе името Джем. Един султан не може да си позволи брат.

Беше през пролетта на 1483. Току-що бяхме получили тревожни новини. Ние имяхме вестители навсякъде (едва ли ви учудвам с такова признание, защото човекът по наше време струваше малко: една кесия дукати, да речем, или обеща ние за добра служба при нас, ако бъде разкрит отгатак. Ако бъде разкрит, а все пак спаси кожата).

Новините бяха такива:

На първо място, рицарите неверници извели Джем из Ница и дори из Савоя, като го отправили навътре във френските земи. Чувахме, че менели Джемовото убежище всеки месец, а понякога и всяка седмица. Това доказваше, че са неспокойни.

На второ място, бил заловен в Модон от ректорите на Венецианската република някой Никола Никозийски, снабден с писмо от Джем до майка му в Кайро. Венецианците, за да не нарушат своите отношения с Каитбай, пуснали въпросния посредник, но препис от Джемовото писмо ни бе препратен. То пък доказваше, че Джем вече има тайни от рицарите; че си дава сметка за заплахата, нависнала над него, и търси да се изкубне – много нещо доказваше това писмо.

На трето място, тук и там из Европа отделни учени и писатели се обръщали към съвестта на християнството, като я призовавали за бързи действия в полза на злочастния принц. Във Флоренция, Авиньон или Буда те говорели открито, че е ударил часът за победа над исляма – случаят Джем бил поличба божа в такова едно предприятие. В това нямаше нищо чудно: уж умни, тружениците на духа никога не са проумявали най-простото – своето нищожно място в държавните дела.

Познавах добре своя владетел, затова ми беше ясно защо той не уреди положението на Джем още през есента на 1482 година: Баязид

хан изчакваше по-благоприятни условия. Баязид хан вярваше, че събитията ще подбият цената на неговия твърде надценяван брат. Разсъдлив и опитен, Баязид хан знаеше, че победите си османците дължаха не толкова на оръжието, колкото на съотношението между световните сили. Част от тях наистина се противопоставиха на разширението ни в Европа, но друга част тайно приветствуваха това разширение, защото то ги отървяваше от могъщи съперници. Бяхме видели достатъчно, за да се надяваме с основание, че Джем – дори да би бил пророк или велик пълководец (каквото не беше) – не ще обедини около своето име християнския Изток с християнския Запад. Впрочем Баязид хан изчакваше тази истина да блесне открито, за да не ни изнудва магистърът; изчакваше, макар всеки миг да бе струвал много на спокойствието му. Но господарят ми – към всички други свои добродетели – беше и пестелив. С всеки изминал ден той пестеше дукати.

Ето че събитията го караха да бърза, защото в тях се намесваше нещо ново, което вече не бе проста сметка и не можеше да бъде изчислено. Намесваха се настроенията на някои твърде ревностни християни или твърде смел и мислителни (от тях боледуваше Западът по наше време). Те бяха способни да устроят бягството на Джем и го предадат на Каитбай или на Корвин. Не биваше да допуснем това.

Баязид хан все пак не се засуети; той протакаше работите, избирайки мига, в който не ще бъде нито прекалено рано, нито твърде късно. Така моето пратеничество до Родос бе назначено за късната пролет на 1483 година.

Преди да замина, трябваше да изслушам поръките на своя господар. Баязид хан ме прие в личните си покои.

Някои преди мен вече говориха как изглеждаше султанът ни. Трябва само да добавя, че властта не го промени. Баязид хан не затлъстя, както повечето, които се хранят с власт, нито пък възприе величествен вид. Умерен в ядене, враг на виното, Баязид хан си остана сух и дребен като дервиш и пред него човек не изпитваше стеснение – чувствуваше се все едно равен. Ако нещо ме е гнетяло, когато разговарях със султана си, това бе само неговото зорко внимание; Баязид хан живееше някак нащрек през цялото си дълго царуване. Той за миг не повярва, че властта му е безспорна, не вярваше в любовта на народа и войската си, не вярваше дори в собствения си ум – макар да беше умен за трима.

Аз си обяснявах тази негова потиснатост с причини, явни за съвременниците му и за историята – Баязид беше живял в сянката на твърде изявен, твърде прославен баща; бе живял като негов необичан син,

защото Мехмед хан не криеше предпочитанията и презрението си. Мехмед хан твърдеше, че кръвта му се е избистрила във вода, преминавайки у Баязид, и аз съм съвсем уверен, че – ако смъртта не прибърза – Завоевателят би очистил първородния си син, за да бъде наследен от Джем. А щом бях уверен аз, наблюдателят на владетелския ни дом, толкова сигурен ще е бил Баязид в своята незавидна участ. Това, че той, въпреки волята на Завоевателя, стана негов наследник, гнетеше Баязид. Неговото отношение към Джем затуй бе двойствено – вярвайте ми! От една страна, султанът дълбоко ненавиждаше брат си, който незаконно бе избягнал смъртта и се превърна в знаме на враговете ни. Но, от друга страна, Баязид изпитваше някаква непризната вина пред Джем – бе гузен пред паметта на Завоевателя. Той остана винаги без самоувереност, като човек, седнал на чуждо място.

При оня наш разговор султанът ме прие сам.

– Изпращам те на Родос, Хюсеин бей – започна той със своя много равен глас, – за да уредиш въпроса за бъдещето на брат ми. Знаем, че врагът ще заложи много на случая Джем. Вероятно е през следните години и десетилетия той да бъде наша непрекъснато открита рана. Не зависи от нас да я изцерим; Ордена ще пази Джем като рядка скъпоценност. Всеки наш опит да бъде отстранен престъпникът, внесъл разцепление в дома Османов, може да ни донесе повече вреда, отколкото полза: не желая да минавам за отровител в един свят на отровители! Ако някога те решат да се избавят от Джем, аз ще ги изоблича – все пак Джем е моя кръв.

Султанът ни изговори споменатото без прекъсване, като да го е обмислил отдавна. И отново потвърди онова, което вече казах: Баязид не желаше смъртта на брат си, и се боеше от нея. Уверявам ви, че той многократно имаше сгода да премахне Джем и многократно се стъписа пред нея – изпълнената воля на Завоевателя смущаваше първородният син.

Може би отивам твърде далеко в думите си, но говоря за правдата. Баязид хан беше толкова вярващ, колкото сигурен. Той се чувствуваше длъжник на съдбата заради своята непредвидена власт и навярно бе направил обет (това беше присъщо, той често се пазареше с провидението, уважавайки църквата, разменяйки мощи, освобождавайки престъпници), бе обещал тайно да запази Джем жив като някаква муска за своето надмощие. Само така си обяснявам, едно време на лесна отрова и бърз нож нашият най-страшен; враг остана читав.

Ти не ще споменеш дори с далечен намек, Хюсеин как – продължи

султанът, – че ние желаем смъртта му. и всичко така бихме безполезно повдигнали неговата известност. Извън това, аз желая да покажа на ония отвъд превъзходството на нашата нравственост. Нека светът наблюдава милостливите, отзивчиви към страданието на човек християни, как превръщат един гост в пленник! Нека не забравяме, че времето ни има две средища: Рим и Стамбул. Нас гледат хиляди очи, Хюсеин бей, гледат ни с уплаха как победите на баща ми. Сега трябва да докажем, че освен силата си ние носим и нова нравственост.

Това бе начинът, по който Баязид хан обикновено искаше моя съвет: той впиваше поглед в лицето ми и дори забравяше да диша, докато не отговоря. Този път аз за малко се замислих – бяха ме сепнали последните думи на моя владетел.

Без да изменя на дълга си. струва ми се, налагаше се да отбележа единствения недостатък, който намирах у моя господар: Баязид хан беше дълбоко, последователно умерен. Той винаги наблюдаваше себе си от страни, съобразяваше вида и поведението си с този страничен поглед, въобще пред всичко живо някакъв желан образ. Затова, когато ми спомена липсата на лицемерие като първа черта нашата нравственост, аз се запънах. Вярно е, тя отличава исляма от християнството. В едно насилническо общество ние не отричахме, че се налагаме, че ще се наложим че в света ни всичко става след сила.

И занаят пред всичко ще става с насилие. Средствата ни бяха средства на времето, но християнството отричаше тия средства, макар да бе ги разработило до съвършенство. То ни вменияваше във вина, че проповядваме унищожение, а ние му отвърщахме с друг укор: то унищожаваше, проповядвайки мир и любов.

Всичко това е правда, знаете го не по-зле от мен, но не допускате, какво Баязид хан тъкмо в този смисъл беше твърде малко наш владетел. Баязид хан внесе в живота на империята именно лицемерие. Ще ви кажа защо.

До Баязид хан султаните ни представляваха просто войници, чиято последна грижа беше оценката на врага им за тях. Нямахме език между исляма и християнството. При Баязид хан това се измени, защото Баязид поиска да участвува на равна нога в междудържавния живот на своето време. Трябваше да намерим език – вече не можеше да говори само оръжието. Но затуй, че бяхме още много неопитни, този език се удаде на малцина. На Баязид хан например. Баязид доста умело изобразяваше от себе си император – не войник и не пламенен емир като Осман, Орхан или Мурад.

– Една нова нравственост... – повторих, защото не знаех какво – А как да разбирам задачата си на Родос, султанъм?

– Трудна е, Хюсеин бей. – Баязид хан се изправи и вече не успявах да отбягна погледа му. – Ти ще мълчиш, те ще предлагат.

– А какво разрешаваш да приема?

– Нито грош повече от четирийсет и пет хиляди дуката, толкова струва Джем.

Неволно се изправих. Четирийсет и пет хиляди златни дуката! Та това беше половината приход на хазната ни за кръгла година! Как бихме заплатили войска, строежи и оръжие, надница на хилядите държавни служители с останалата половина!

– Султанъм – рекох, – умът ми не го побира.

Баязид хан се усмихна – не обичах усмивката му, защото заостряше нетърпимо и без това острите Баязидови черти.

– Не го побира умът ти, Хюсеин ага, защото си мислиш, че заплащаме за един човек толкова, колкото на всички наши войници и слуги. Тук е грешката ти: ние не плащаме на Джем, нито за Джем. Това злато, този нечуван куп богатство ще извърши, което не успяха дори победите на Завоевателя:

ние ще разцепим Запада! Всеки, усладил се с нашето злато, ще стане смъртен враг за останалите; това злато ще настърви кралете против църквата; то ще заплати много смърт и много отстъпничества. Аз чух съвета на звездите; ние правим износна сделка. Хюсеин бей, отърваваме се твърде евтино.

Ти ще видиш – продължи султанът вече не безстрастно – царуването ми да преминава в изгодни договори. Ти ще присъствуваш, Хюсеин бей, когато християнството само ще ми помага срещу себе си. Досега бяхме заплаха, затуй обединявахме донякъде Запада; отсега се превръщаме в по-опасен враг, защото плащаме.

Не зная дали историята ще го оцени. Хюсеин бей, или аз ще отмина като владетел, непокорил никоя държава. Да, летописът отбелязва завоевателите, а не си дава сметка, че много по-трудно е да опазиш завоеването, да получиш за него признание от света...

Служех отдавна при Баязид хан, но, уверявам ви, никога не бях чувал от него такава откровеност; Баязид хан по обичая пестеше думите си. Оня наш разговор, види се, значеше много за султана и той държеше да е сигурен, че ще действувам по убеждение.

– Разчитай на мен, султанъм! – отговорих. – Пратеничеството ти има и друга страна, Хюсеин бей. Ти не само ще уговориш с Ордена

годишната издръжка на Джем; ще сключиш таен, писан договор с магистъра. Мене ми трябва подписът на Д'Обюсон под една хартия, която би го сринала в очите на света. С нея ще го държа така, както не би го държал и синджирът.

– А ако той откаже, султанъм? В края на краищата молим ние, не те.

– Не ще откаже, това са четирийсет и пет хиляди. Човек би прежалил заради такава планина злато и повече от чистото си име. Впрочем не се връщай без договор, Хюсеин бей.

Така звучаха заповедите на Баязид хан. Той ги изричаше уж в хода на разговора, но ние знаехме, че това не ги прави по-малко задължителни. Дори напротив.

– Не бих казал, че тук завършва задачата ти, Хюсеин бей – продължи султанът. – Още на Родос ще пожелаеш да заминеш за Франция, за да се увериш с очите си, че Джем е жив и има защо да плащаме. Нека калугерите не свикват да получават пари на доверие! На Джем ще предадеш мое писмо – можеш да го прочетеш, то напълно повтаря старите. Но щом желаем да срещнем Джем, трябва да има и нещо за предаване, нали?

Кимнах мълчаливо. Моята задача вече ми заизглежда съвсем трудна. Боже мили, каква работа ни отваряше това вироглаво момче! И какви масрафи! Въздъгнах шумно от обида и огорчение.

– Не го преживявай толкова. Хюсеин бей! – подметна ми Баязид хан с кисела усмивка. – След завоеванията на баща ми бездруго трябваше да се дойде до някакви връзки с ония, които не желяеха довчера да произнесат името ни. И ето, сам бог ни подари такъв случай: днес ние и християнството преговаряме, търсим общ език. Да благодарим богу!

Баязид хан наистина се отпусна на колене, свря глава между длани. Потъна в молитва, с една дума. Той често го правеше и често съм се питал дали е израз на дълбока вяра, или господарят ми по този начин прекъсва някой разговор, бяга от въпроси и досада.

Нямаше как, коленичих и аз. Този път не възнесох молитви към бога, защото бях дълбоко загрижен. На мене, кадийския син, съдбата възложи първия допир между Османовия дом и Запада.

Меки пролетни ветрове ме закараха бързо – за някакви десет дни – от Стамбул до Родос. Пътувах, придружаван от петдесетина моряци и духовници, а в утробата на кораба ни тежаха няколко чувала дукати. Както и да се утешавах, че хората ми са от верни по-верни, че пътуването ни е тайно, побиваха ме тръпки при мисълта, че не верни – само

малоумни биха изтървали такъв безценен кораб. А имаше и корсари – от тях пъкат тамошните води.

Както и да е (било загдето наистина ме съпровождаха малоумни или пък корсарите бяха хранили некадърни съгледвачи в Стамбул), стигнахме Родос без премеждия. Дочакахме нощта в открити води и по тъмно се присламчихме към пристана, с угасени светлини. Може би на Родос ни очакваха, та стражата само за половин час ни съпроводи и настани в някакъв дом. Капаците му бяха пуснати отнапред, тъй че никой не узна за пристигането ни. Също така още на пристана бяха ме накарали да издам заповед до моряците си: корабът да бъде откаран в друг залив на острова.

Следната заран ме посетиха двамина – целите в черно, с лица на джебчии. Струваше ми се, че ако им обърна гръб, за миг ще претършуват цялата ми стая, но аз се и държах с тях като с долни хора, едносложно. Те ми съобщиха, че скоро щял да дойде великият магистър.

Как го намирате? Нямахме, значи, да бъда приет от негова милост в тържествените му покои, нямахме да ми бъдат отдадени почести. Магистърът подчертаваше, че преговаря по тъмните си дела на тъмно, и сам щеше да пристигне в този незабележителен дом на средна ръка търговец.

Аз го чаках зад спуснати капаци и пердета, на свещ посред бял ден. Усещах, че ме гледат стените още щом стъпиш на Родос, понасяш това чувство.

Великият магистър влезе, предшествуван само от един брат, явно тълмач, който предварително изпита с поглед стаята. Вече бих повярвал, че ще надникне и под леглото, но той ми спести това.

Магистърът, човек необикновено мършав и доста висок, силно шарен, беше наметнат с прост плащ, чиято гугла бе закривала цялото му лице из улиците. Очевидно Д'Обюсон криеше днешната ни среща. Това ме обиди: бях пратеник на велик владетел и (ако идех на Родос с недотам чиста задача, то беше именно по вина на Д'Обюсон) ми дължеха почит. Имах желание да вдигна завесите, да отпъгна плътните капаци и да изкрещя навън: „Вижте, родосци, своя наставник! Вижте го как не се гнуса да приеме чували злато срещу човешка мъка, стига да остане скрито!“

Е, разбира се, не го направих – къде би му излязъл краят, ако всеки се остави на поривите си. Поклонихме се взаимно с негова милост, но без да си подадем ръка или се целунем. – Пратеничеството на вашия султан се забави – започна Д'Обюсон. – Още немного и може би нямахме

за какво да преговаряме; около Джем никнат заговори, знаете ли? Някои владетели смятат, че свободата му ще е от велика полза за цялото християнство. Ще им попречим ли със слабите си сили – силите на един беден орден?

Докато Д'Обюсон говореше, аз кимах – изтъквах, че ми съобщава нещо добре известни (едно и второ), които не носеха особена заплаха за нас.

Не случайно – това забелязах – Д'Обюсон завърши речта си тъкмо с „беден орден“; очевидно беше, че веднага намеква за пари. Вървеше бързо към целта, машалла!

– За тия заговори бяхме уведомени навреме – предадох чрез тълмача му. – Баязид хан не вижда в тях опасност и ще ви кажа защо: вдовицата на Мехмед хан не разполага с много пари, а султан Каитбай не ще ѝ ги заеме – Джем е твърде несигурно предприятие, докато съвсем сигурно е, че неговото притежание ще навлече върху притежателя му гнева на всесилния Баязид хан.

– За това, дали Джем не би си струвал парите – погледна ме пряко с израз на едър търговец ДЮобюсон, – ние тепърва ще узнаем. Та Джем е още млад и му предстоят десетилетия борба! Но дали заслужава да довеждаме нещата дотам?

Вярайте ми, така говореше с мен Д'Обюсон. Той бе отхвърлил всяко приличие, считайки ме пратеник на див владетел; намираше всяка условност излишна в разговор с мохамеданин. Кой – питам – даваше право на един звяр да брои нас за зверове?

– Това ще отсъдите вие – преглътнах гнева си. – Колко дни ви трябват?

Знаех, Д'Обюсон бързаше с парите – донасяха ни, че Родос изнемогвал след всички фишеци по гостуването на Джем, а френският крал (когото подозирахме като ортак на Ордена в цялата история) беше известен пинтия.

И Д'Обюсон най-непредпазливо показа, че бърза:

– Ние вече сме разсъдили – уж с достолепие изговори той, защото това достолепие никак не се връзваше със зора на търговеца, дето тича да го не преварят. – Разсъдихме, съветвахме се с братята и Рим и решихме ето що: докато не се изясни обстановката около Джем, докато християнството не е заплашено от нов натиск на османците, ние ще се грижим за тоя нещастен принц. Ще му осигурим приличен, не – охолан живот; ще бдим да не посегнат върху живота или свободата му злонамерени люде. Това естествено ще ни струва – но целта е велика и иска

жертви.

– Преди всичко, ваша милост – вставих, – да разберем кое наричат Джемова свобода!

– Преди всичко невъзможността да бъде отвлечен – бе отговорът. – Ще я осигурим само ако Джем бъде следен отблизо, ако го охранява многобройна стража, ако живее в непристъпна за врага ни крепост.

Нападна ме напълно човешки ужас при представата за такава една свобода! Немного привлекателна, съгласете се, но съвсем желателна за нас. Заваля, сам беше се насадил!

– А какъв залог предлага Ордентът, че ще запази свободата на Джем при описаните условия? Ами около Джем има поне трийсетина негови човека. Защо някой от тях да не бъде връзката му с Корвин. Савойския дук или Венеция?

– Залогът ли? – на Д'Обюсон не му мигна окото. – Залогът ще представите вие. Ако сумата, с която заплатите разходите ни по Джем. бъде достатъчна, ще бъде достатъчно силна и охраната му. А също и нашето желание да не загубим тази сума.

– Знаете, аз бях участвувал – макар моят духовен сан да не го налагаше – в някои походи на Завоевателя. Бях виждал как неверниците (когато свършекът на града или на селото им станеше неотменен) прибъгваха с жени и деца в църквите си. Там търсеха те последна надежда: притисаха се около някой поп или калугер, заклинаха го да изпроси от бога им чудо. Бях чувал как същите те – веднъж й от властта ни – криели книгите и утварите си, късали от залька, за да хранят пастирите си: само вярата им ги утешаваше срещу сила, каквато бяхме ние.

Както всеки правоверен, а камо ли – духовник, аз съм чувствувал презрение към тяхната вяра, велико надмощие над жалките им попове. А с една малка част бях завиждал на същите тия попове, тях ги хранеха истински вярващи. Дали нас, духовниците господари, някой би хранил така? Дали не ни вярваха, защото беше твърде удобно, дори износно да си правоверен?

Само в оня час, признавам, ме осени друга мисъл: аз жалех своите дребни врагове, хилядите неверници, които разчитаха в страданието си на такива като Д'Обюсон, безнадеждно покварени, безнадеждно невярващи пастири.

„Ех, гад! Ех, влечуго ненабитно!“ – рекох си. Все пак бях; държавник едва от вчера, а допреди – беден кадийски син.

– Четирийсет и пет хиляди дуката! – треснах го ожесточено. – Нито грош повече.

Първото, което Д'Обюсон не успя да затаи, беше алчна радост. Тя светна като мълния и веднага утаена, заменена от безпристрастие.

– Само? – каза Д'Обюсон. при това отметна глава и козята му брадица щръкна срещу мен. – Такава ли цена определя Баязид хан срещу султанството си!

„Взимай и бягай!“ – бих подвикнал на тоя пладнешки обирник, комуто Джем струваше най-много пета част от целия бакшиш. – „Взимай, че ще ти изпреварят!“

Сега наистина не се съдържам:

– Забравяте, че Баязид хан няма защо да заплаща една вече овладяна власт. Султанът ми просто урежда охолния живот на своя брат. Всяка къща си има сметка, Ваша милост. Щом Ваша милост намира сметката ни неизгодна, ще търсим друг хазаин за Джем. Тия дни (ако не и днес, не зная) Скендербей предлага във Венеция същите пари. Не могат ги взе двамина или Ордентът, или Републиката. Виж, там вече, както се разберете! Това са си ваши християнски дела.

Тия няколко думи сякаш ме разплатиха с Д'Обюсон – платих му. дето не разигра пред мен поне малко достойнство.

Както и да се насилиаше, Д'Обюсон трепна видимо.

– Баязид хан е избързал... – проточи той с много смешен вид. – Избързал е в недоверието си към Ордена ни, забравяйки, че тъкмо ние отървахме Османовия дом от жестоки борби. Нека го съди бог, ние и този път ще се подчиним на волята божия: приемаме условията ви.

„Нямало да приемете!“ – казах си. Разбрах, че в живота на държавния мъж има една много трудна работа: да не се разсмееш.

– И нашите, и вашите условия трябва да бъдат скрепени с договор продължих. – Връзките ни ще траят; сам казахте, че Джем е млад, а ние му желаем дълъг живот. И така, нека подпишем!

„Ама толкова никакъв ли е този човек, та не мигва?“ – рекох си. защото Д'Обюсон съвсем не се разстрои от предложението ни. Дори – стори ми се – изрази доволство, сякаш сега пък той се готвеше да нанесе удар в двубоя ни.

– Договорът отдавна е готов, Ваша милост – каза. – Оставаше да посочим сумата.

Магистърът измъкна изпод плаща си лист, дойде до свещта, разви го. Беше на наш език – постарали са се. Първото, което ми се хвърли на очи, бе подписът: „Джем султан, син на Мехмед Завоевателя.“

Не, Д'Обюсон наистина ми върна с удар, от който не се свързах дълго. Мълчах, втрещен в туграта на Джем, и само една вяра ме крепеше:

подправена е!

– Зачудва ви подписът на злощастния ви принц ли, Ваша милост? – тържествуваше Д'Обюсоновият глас. Ще рече, Баязид хан е считал, че аз го мамя, когато говоря: „Джем сам се поставя под волята ми, Джем сам проси закрила от Ордена, Джем е тялото, чиято душа съм аз!“ Ето, той ми повери бели листове с подписа си. – И ДОбюсон наистина завря под носа ми един неизписан, но подписан лист, – за да преговарям от негово име. Така непоколебима е вярата на принца ви в мен. Ваша милост, съобщете го на своя владетел. Добре е, струва ми се, Баязид хан да помни това!

Бе повече, отколкото поемаше разумът ми. Задави ме такава ярост, че не смеех да издам глас. Съжалявах, дето Джем не е умрял десет пъти в Карамания, Ликия или Кайро, за да не участвувам сега (не дори като свидетел, а като деец) в най-черната сделка на своето време; желях стръвно – аз, духовникът, звездоброецът да вдигна тежкия свещник и го стоваря с цялата сила на мюсюлманството върху туй лице на платен тъмничар. „Майната ви! – утешавах се, дано отнема на ДОбюсон насладата от вида ми. – Дай боже, скоро да умре Джем и ни развърже ръцете за нови золуми над християнска земя! Семето на такива като тебе ще затрием, името ви ще изчезне!“

Това си виках, а все пак пробягах писмото. Бих се заклеял – цялата тази уж витиевата, а изпълнена с грешки сметка, бе излязла изпод перото на тълмача. И от гърлото на ДОбюсон, разбира се.

„Дано бог ти прости, шехзаде, дето подложи дома Османов на такова унижение! – виках си, докато попълвах върху празното място: четирийсет и пет хиляди дуката годишно. – Аз не мога ти прости!“

ДОбюсон взе листа и го подаде на тълмача – все още се боеше да не съм вписал пет гроша например. Онзи кимна.

– Нека съставим и препис – предложи Д'Обюсон. Стана изведнъж великодушен.

– Ще съставим – отговорих, а гледах встрани. – Всяка продажба – по реда си.

Както казах, ДОбюсон ме презираше дотолкова, та дори за лице не продължи разговора ни още малко. Той нави листа и го вмъкна под плаща си с движение, с което разбойниците прибират поделена плячка.

„И тоя ще си излезе и никога не ще го видя, а не го убивам!“ – смахнато мина през ума ми. Знаете, в живота има мигове, когато чувствуваш, че пропускаш твърде много, а стоиш като вдървен. Така чувствавах тогава: цял живот ще ми тежи, дето не усмъртих Д'Обюсон с един

удар на сребърния свещник. Каквото и да бих заплатил по-късно за това, би било ниска цена, на сметка.

Навярно сте забелязали: историята само веднъж споменава моето име. Аз повече не участвах в държавните дела; мои останаха звездите и неразгадаемият им език. Невероятно е, но аз сам се оттеглих от двора на Баязид хан. С това светът не се промени, нито се подобриха средствата му. Нито – нека бъде искрен – си възвърнах чистата съвест.

Десети показания на поета Саади за лятото на 1483 година

Простете, че прекъснах, но дори споменът за френка ми струва много. Никога, докато Сюлейман бе живял с нас, аз не изпитвах към него чувството, което ме владееше след смъртта му. Беше преклонение и обвързаност едновременно; последните дни на Френка сложиха печат върху много мои години. От тия дни нататък аз – поетът, епикуреецът, който виждаше в земната наслада единичка цел на битието, чийто единствен страх бе смъртта – задълго се сродих с нея. За мен тя се превърна в лек, почти желан преход към злачните ливади на безсмъртието, където сякаш да срещна Сюлейман.

Заедно с тая промяна се променяше и моето място при Джем. Аз вече не бях сътрапезникът му в пира на изтънченост и сласт. В отношенията ни настъпваше и отчуждение, и по-голяма близост. Струва ми се, така заживяват съпрузи, събрани някога по любов, когато имат зад гърба си общи деца, обща грижа или работа. И у тях страстта се преражда – или се изражда, както щете – в нещо и повече, и по-малко от любов.

Това стана не точно в Румили – то дойде бавно, отначало с трусове, отчайващи ме до лудост, които бяха заменени от враждебно примирение, и едва по-късно улегнаха в дълбока и тежка, макар съвсем не гореща привързаност. Тогава аз трябвах на Джем не през отделни часове на възторзи и пьянство, а неотстъпно. Така ти е нужна твоята дреха или хлябът, или майка ти. Но колкото и значимо, то вече не е любов.

Всъщност защо ви говоря за това? Кого засяга личната драма на поета Саади?

Да. за Джем.

Именно през дните след изчезването на френка аз забелязах у Джем първите признаци на – не още болест, не твърдяно вече на нездраве. Прекалено рязък беше за Джем преходът от света на песни, великолепии

и самоувереност в другия – бе още рано да го нарека затворнически. Тази промяна предизвика и първите пукнатини в Джемовото съзнание.

Тогава, в Румили, само забелязах, че Джем за дълги часове сякаш се губеше. Никой не бе ограничил неговата телесна свобода – непрекъснато канеха господаря ми да се разходи из околностите или устрой лов, да изслуша нов трубадур или приеме нов пратеник на Д'Обюсон. А Д'Обюсон ни засипваше с вести. Според тях казвам го предпазливо, защото нищо, дошло от Ордена, вече не приемахме като чиста монета християнството било единодушно по намесата си в работите на дома Османов. Месеци ни делели от мига на голям съюз между владетелите, които ще помогнат на Джем да заеме бащиния си престол.

– Защо тогава, вместо да ме изпратят в Маджарско или Венеция, братята ме отдалечават от тях? Защо Ордена знамира все по-укрити, по-откъснати от света убежища за мене? – бе хвърлил Джем в лицето на първия вестител.

– Защото, колкото по-непосредствено опасен става Ваше височество за брат си, толкова повече расте заплахата: Баязид не ще пожали средства, за да ви премахне. Вярвайте в съчувствието и помощта на братята – те ви пазят в името на вашето крайно тържество!

Не, не вярвахме. Откакто открито ни изиграха с Френка, Джем отново бе изпаднал в униние. Още на Родос той подозираше Д'Обюсон в тайни сметки; в Ница беше се надявал, че светът не ще подкрепи магистъра в тия сметки и ще му отнеме неговата жертва. Но в Румили, командира на иоанитите, под тяхна охрана, Джем отново се прибираше при страха си: нас ни мамеха.

Колкото по навлизаше в такива мисли, Джем се затваряше в себе си. Забелязал съм, така бива с особено поривистите, доверчиви хора. Понеже бог не им е дал сетиво, с което да различат истина от лъжа, първата измама на тяхното доверие напълно ги лишава от доверие. То понякога се връща у тях на пристъпи, но винаги пълно, без да подбира и се противи, за да изчезне пак, и пак изцяло.

Това правеше Джем. След смъртта на френка той изгуби вяра във всичко и всички. То го смаза. Почти цял ден господарят ми прекарваше в покоите си, изписани от влага и плесен. Джем най-вече седеше на своето широко легло, по халат, а когато влагата го просмучеше съвсем, привличаше върху плещите си и завивката. Джем все още нямаше навици на затворник, защото всеки миг можеше да излезе навън; все още неговият затвор беше доброволен – детето правеше напук на настойника си. Джем вярваше, че Ордена ще се стресе от неговото цупене.

Да призная, той донякъде успя. Милите ни братя – очи и уши на Д'Обюсон – навярно бяха му съобщили, че гостът им се държи странно, че отказва срещи и приеми, че дори връща неизслушани важните вестители от Родос. Как би завършил . комедията си Д'Обюсон, щом нейният главен актьор отказваше да играе?

Впрочем Джем наистина сплаши братята със своето болезнено безразличие и ги принуди да допуснат в Румили редица посещения, които можеха да им отворят работа.

На първо място (сега не приемам да е било без знанието на магистъра, макар че тогава го вярвах) към Румили отново приближи търговски керван. Беше друг, не предишният, но между търговците имаше един с твърде рижа за черните си вежди брада и твърде стегната за търговец крачка. Когато влезе при господаря ми, Джем промени лице, а аз изведох братя (той бе представил гостите) и оставих Джем да се пазари сам.

Късно вечерта керванът си пое, без никой да го претърси или спъне – Джем поиска да се разстъпи навън. Чувствувал се зле от непрекъснато задушния въздух, каза. Братята почтително ни пропуснаха. Знаехме, че ни следят, но не можеха да го направят отблизо, за да чуват думите ни; Джем нарочно избра път през ливадите.

– Саади – каза ми той, когато бяхме вече на открито, – бог чу моята молитва. Днес получих отговор от майка си. Изгорих го веднага, не мога ти го показа. Тя пише, че ще изплати на Ордена грамаден откуп за мен. Вярваш ли го, Саади?

– А кога си й писал? – не се стърпях; Джем криеше от мен своите връзки.

– Още при Сюлейман. Той се свърза с някого от Никозия, грък. Помниш ли търговците през април? Кажй, Саади, вярваш ли?

– Разбира се! Нима майка ти не ще направи всичко по силите си, за да те отърве?

– Не, не това. Но дали Орденът ще ме изтърве? И после – разсъдих, след като отпратих търговеца със съгласието си: уместно ли би било? Та ние още не сме изчерпали средствата за един истински поход срещу Баязид през Румелия; тъкмо сега – ако вярваме на вестите – светът е готов за действие. И изведнъж – аз се изтеглям в Кайро. Вече знам на какво разчитам там: ще се превърна в частно лице, което доживява старинните си при майка, жена и деца. Къде остава моята борба, Саади? Защо ще бягам, преди да ми е отговорил Корвин, преди да е призовал християнството папата? Имам ли право, а?

– Имаш. Ти си не само владетел, който се стреми към властта. Ти

си и човек. Може би вече е дума за твоята човешка свобода, ако не за живота ти. Ще търсиш да ги спасиш, как не!

– Не, Саади, тъкмо не! Все още не съм стигнал дотам и дано скоро не стигна. Не бих живял, ако изгасне надеждата ми за престола. – Сега тя мъждее – спъвана, предадена, застрашена, – а ще угасне съвсем, щом стъпя на египетска земя: Защото сам ще съм се оттеглил.

– Разбираш ли? – наведе се към мене Джем. – Тук аз тежа на съвестта им, карам ги непрестанно да си мислят, че пропускат своя голям случай – та такъв пада един път в историята! Това ги настървява един срещу друг и срещу самите себе си; те се борят между сметка и славолубие, между жажда за лесни облаги и жажда за безсмъртие. Не е лека борба, Саади, и не можем да предвидим края ѝ. Длъжен съм да го изчакам, дори той да ми струва години!

„Пак пристъп! – рекох си. – Защо всичко у Джем е така нервно?“ Започваше да ме уморява това друсане в настроенията му, а все пак признавах: прав е. Кой – дори най-уравновесеният – не би заложил един живот срещу един престол?

– Да бяхме разсъдили, преди да отпратеше съгласието си, султанъм – казах. – Вече е късно.

– Не! – Джем се изсмя, а смехът му самотно се стопи в нощта. – Не, аз проводих едва час след кервана Мехмед бег. С поръка: нека майка ми изчака още половин година. Ако дотогава не получи знак, че походът предстои, да започне пазарлък с Д'Обюсон. Умно, нали? – не ще имаме нужда от повторен вестител.

– Бог да пази Мехмед бег! – отговорих със свито сърце. Стрaшнее-ше ме не на шега: защо нашите пратеници не се завръщаха?

– Ще го пази. Саади – заключи Джем. – Мехмед бег вече ще е настигнал кервана, това е час разлика.

Мехмед бег наистина не се завърна, но можехме да предположим, че е продължил с кервана. Така би събудил по-малко подозрения (избягал е от нас. твърдахме ние), отколкото, ако цъфнеше след два-три дни. А цялата случка – това, че Джем бе разсъждавал и действувал след седмиците угнетение – сякаш заличи у него спомена за Сюлеймановата смърт. Пак тръгнахме полов, пак ни запосещаваха трубадури.

„Приливи и отливи мислех си аз със страх. – Кога ли след някой такъв прилив не ще настъпи вече отлив?“

По същото време приехме скъп гост. Малкият Шарл се откъснал от болничното ложе на вуйчо си и отиваше в Шамбери, своята столица.

Той пристигна в Румили към едно много жарко пладне. Когато

чухме отдалеко тръби и рогове – гласът им се носеше необикновено чисто в морната тишина на жътвата, – ние застанахме върху стените и Джем нареди да се облечем тържествено. После – всички на коне – излязохме из крепостта и присрешнахме гостите по хълма. Беше невъобразимо цветно и весело. На бял кон сред свитата си се изстъпи момчето Шарл в червен атлас и черна перушина, чистичко и стегнато, сякаш го бе гласила майка му за гости. А срещу него препусна сивата кобила на Джем със своя бял и златен ездач. Ловджийските рогове тръбяха, стотината коне пръхтяха разюздано, а цялата ни дружина се открояваше като пъстро петно безгрижие върху сиво-жълтия хълбок на хълма. Зад гърба ни стърчаха старите стени на Румили, под нас златееха нивите, осеяни с жътвари, над главите ни бе заметнато също атлазеното небе на Савоя, подпряно върху снежни планини.

Двамата млади господари скочиха наземи, прегърнаха се под поздравите на своите приближени и се изкачиха пешком към крепостта. После започна пир, който напомняше Ница, с тази разлика, че бе осеян – и то гъсто – с черните раса на братята. Рицарите монаси не ни досаждаха, но ни стигаше присъствието им винаги е досадно да пиеш всред трезвени. Джем се стараше да не ги гледа, докато пееха певците.

Четири дни сменяхме пиршества с лов. На петия Шарл щеше да ни напусне. А през онзи четвърти лов Джем ме извика. Трима бяхме се отделили за малко от хайката и яздохме през рядка горичка. Малкият дук – зачервен по момичешки, разрошен и разгърден – повече от всякога приличаше на дете. Той поглеждаше нагоре към Джем с открито обожание, тъкмо като дете, което съзерцава своя мечтан бъдещ образ.

– Саади, всъщност те вика малкият, не аз – пропусна ме да вкарам коня си между техните Джем. – Шарл иска нещо. Бързай, скоро ще ни настигнат!

– На услугите ви. Ваше височество! – обърнах се към Шарл.

Беше смешно как възбуждението изчезва от лицето му и преминава в почти строгост. Но очите още сияеха: трогателно бе изпъната бялата, тънка шия към Джем.

– Предайте на приятеля ми, заговори Шарл бързо, че аз не ще забравя за миг неговата борба. За мен е ясно: бъдещето на света ни зависи от победата на Джем султан. Аз ще направя всичко, за да намеря съюзници и да получа Джем от Ордена. Имам приятели, властни роднини. Имам и богатство. Предайте на приятеля ми, че ще бъда горд да посветя сърцето си на тая висока цел: властта на Джем султан. А?

Последния полувъпрос момчето произнесе като въздишка – беше се

уморило от вълнение. То гледаше изпитателно своя голям приятел, докато аз превеждах, и от притеснение прехвърляше юздите от една в друга ръка, оправяше наметалото на коня и пригладяваше бухналите си коси.

„Сладък, малък рицарю! – бих го погалил. – Защо в нашия свят срещаме съчувствие тъкмо от онзи, който не може да помогне, а можещите ни го отказват? Колко ли тежат думите на тънкото ти гласче, юмрукът на тънката ти ръка, момченце!“

Не дай, боже! Като прозрачно видение пред очите ми сега седеше – върху синьото княжеско седло – друг един малък: малкият брат. Двете лица за миг се сляха и ми се стори, че различавам кръв по меките Шарлови сколуфи, тъмни петна от насилие по трогателно бял ата шия. „Не позволявай, боже! – пъдех спомена си. – Нима любовта към Джем трябва да носи само нещастие!“

Разстроен, бях пропуснал отговора на Джем, но Джем го повтори нетърпеливо – хайката ни настигаше, черна от монашески наметки.

– Нека бог – бе отвърнал Джем, – не моят, и не твоят, а едничкият бог ти въздаде за благородството, приятел ю Шарл! Всичко, с което мога да ти върна, е вяра. Вярвам ти. Шарл. Ако е позволено да отправяме молитви към историята, аз я моля: нека вляза в нея редом с тебе. Нека светът присъствува на нещо още непознато: приятелството между двама владетели!

Сега, когато ви го предавам, май че излиза смешно. Много тясна е наистина границата между покъртително и смешно, а Джем често я прехвърляше, защото бе лишен от усет за действителност. Джем беше поет, забъркан неуместно в историята, и почти всичките му стъпки, които не се оказаха погрешни, бяха поне смешни.

И така аз бях свидетел – смразен от страх, защото вече близо тропяха съгледвачи (те много точно щяха да изтълкуват смисъла на гледката), когато двамината се прегърнаха, сякаш сключваха договор. Слънцето се разбиваше на пръски, течеше в струи върху косите и коприната; сивата кобила триеше галено врат о белия жребец, миришеше на нагрята хвойна, лавър, розмарин – в Савоя миришат дори камъните, уверявам ви. Беше прекрасно и затрогващо като на представление.

Свитата вече ни застигна и аз видях как поне двамадесет чифта очи изучават Джем и отбелязват влага в погледа му; сякаш чувах как двамадесет мозъци отчитат странното вълнение на техни височества и си го обясняват. Сякаш още тогава знаех какво ще последва: ранната, оплакана от цяла Франция смърт на Шарл Савойски. Деветнайсетгодишният

дук бе умрял в навечерието на едно добре обмислено нападение над пътя, откъдето Джем трябваше да мине. Умрял от преяждане, бил лаком, казват.

Чакайте, защо така обърках своя разказ? Шарл още живееше и през оня, четвърти лов, показва голяма ловкост в стрелбата. Вечерта ние пак гуляхме с него, те пиеха с Джем от същата чаша и накараха трубадура да съчини нова песен – за приятелството им. Бяха пийнали здраво, затова на следната заран свитата отпътува късно. Ние я изпратихме до пътя, а на връщане Джем беше пак посърнал. През последните месеци целият му живот бе очакване или раздяла.

В Румили отброихме още едно посещение, по-малко приятно, но богато на последици.

Беше краят на юли. Дните в Румили течаха отново вяло след замиването на Шарл. Джем ми се оставяше да го събличам и обличам, ходеше на лов, а вечер почти не четеше. Уж бързал да заспи, а после го чувах как дълго се върти от страна на страна и затиска въздишките си, за да не ме тревожат. Така минаваха дни и нощи, чакахме вести дори от Д'Обюсон, а магистърът напоследък бе съдържан.

Една вечер – от ония, много стъклените летни вечери, когато небето зеленее призрачно и дълго остава тъй, преди да изгряят звездите в Румили настъпи суматоха: посрещаха някого. Съобщих това на Джем. Заслухтахме, но не ни известиха нищо.

Не спяхме почти. Щом навън просветна, потропа един брат. Той въведе командора на Румили (невзрачна личност, чието име не помня), а командорът ни съобщи, че е пристигнал пратеник от султан Баязид.

При името на брат си Джем скочи – не успя да запази самообладание. Той трескаво се заоблича сам – нещо съвсем непристойно – после се събуди и застина.

– След малко ще приема... кого всъщност?

– Хюсеин бей, приближен на Баязид хан.

– Да, след малко...

Още незатворил братът вратата, Джем се обърна към мен; не беше на себе си, забелязах.

– Чакай!... Чакай... Кой Хюсеин бей, какъв Баязид хан? Как ще приема пратеника на самозванец? Какво смята Баязид, да преговаря с мен ли? Та аз му позволих това два и три пъти и получавах все същия отговор: империята е годеница, която може да избере един жених, между владетелите няма братство! Аз не ще се пазаря с човека, който ми отне моето – то би значило да го призная и да призная своята зависимост

от него. С кои очи утре ще оглавя поход към Румелия, ако съм преговарял и уреждал по мирному сметките си с Баязид? Не, Саади! Туй не ще бъде! Съобщи го на ония. калугерите!

– Султанъм, обмисли добре! Може би Баязид е променил волята си.

– Не познаваш Баязида. Той е толкова ограничен, че е чудо, дето стигна до едно решение, а ти се надяваш да измисли второ! Не, на прав път съм: докато отричам Баязидовата власт, аз ще бъда стожер на борбата против Баязид. Нека стана дори жертва в тази борба. Саади. но страна в сделка не ще бъде.

– Ваша милост, предайте на пратеника, че Джем султан му отказва прием! – обадих навън.

Толкоз. Братята не ни убеждаваха: в Румили ние бяхме наблюдавани, подслушвани, претърсвани, но с нас пазеха приличие и никои не ни натрапи Хюсеин бей.

След пладне излязохме двама с Джем. Братята съвестно ни следваха на стотина аршина разстояние. Стори ми се, когато се обърнах назад, че върху стената на Румили стои непознат човек в наши дрехи и сезира надолу. „Навярно е Хюсеин бей“ – помислих. Но не споменах на Джем, защо да го разстройвам?

Привечер чухме отново шум; братята отпращаха Баязидовия човек. Джем сякаш почувствува отсъствието му – изведнъж се отпусна, разприказва се – така беше винаги, след като е решил или извършил нещо, оживяваше.

Вече се готвехме за сън, потропаха пак. Този път командорът идеше съвсем сам.

– Ваше височество – заговори той, имаше неприятен, скърцаш глас, – понеже отказахте прием на Хюсеин бей, натоварен съм да ви предам писмото му от султан Баязид. Прочетохме го на свещта, едновременно. Отначало си мислех, че Джем е прозрял: Баязид за трети път заявяваше, че не допуска никаква подялба на властта. Баязид напомняше, че Джем сам е избрал своята участ, вдал се е в гяурски ръце и с това нанесъл неизличим позор върху дома Османов. Но (оттук започваше новото) Баязид хан в своето благочестие не желаел брат му – макар и лекомислен – да търпи лишения. Затова Баязид хан щял да изплаща на хазаите, които брат му сам си бил избрал, четирийсет и пет хиляди дуката ежегодно – нека живеел охолно с тия пари и споменавал в молитвите си техния общ баща.

Струва ми се, Джем пробягваше тия редове с безразличие – той винаги бе считал Баязид за посредственост и се отвращаваше от изтритите

му изрази. Едва когато дойдохме до числото четирийсет и пет хиляди, той подсвирна през зъби, както не бях го чувал от години:

– Хе, как да не се трогнеш! – подхвърли. – При всеизвестното скъперничество на Баязид... Просто съм потресен!

И продължи да чете, сякаш нищо.

А аз бях престанал. Ама наистина ли Джем не разбираше какво се е случило! Наистина ли не виждаше как в този миг на ключалката ни увисна голям-голям златен катинар? Как хубаво беше скроено всичко!

– Джем! – през живота си не помнех така да съм се изпуснал из ръце. Крещях неистово: – Джем!

– Какво ти е, Саади? – погледна ме той над листа с очи, които действително недоумяваха.

– Джем, за нас са се спазарили!

– Е, какво от туй! ДОбюсон ще получава парите, докато започне походът. После съюзниците сами ще ме изискат от Ордена, то е ясно, защото борбата против Баязид е немислима без мен. Какво те плаши, Саади?

– Плаши ме, че този куп злато е нечуван. Хората вършат убийство за две жълтици, какво остава за четирийсет и пет хиляди на година!

– Вярно, много... – съгласи се Джем. – Вярваш ли, че ще натежат решаващо срещу доброто на цял един свят, християнския?

Това е едничкото, което ме потиска – следеше мисълта си той. – Аз съм принуден да заложа върху доброто на техния свят. Недостойно за един правоверен! Но, веднъж на бащиния си престол, аз ще възкреся Завоевателя и ще измия с победи това кратко отстъпление.

Слушах го, гледах го. Дразнеше ме донемайкъде. Все пак и Джем беше жител на тази земя, длъжен бе да познава законите ѝ. „И по-добре, че не съзнаваш, приятелю – заключих. – Дано още дълго живееш в своя измислен свят, където такива като тебе и малкия Шарл яхат през зелени ливади и весели дъбрави, а над косите им вали слънчево злато...“

Онази вечер Джем заспа леко, без да се обръща от хълбок на хълбок. Не само детско, имаше и нещо женско у Джем.

Той изпаднаше в ярост, изправен пред нечие спокойство, и обратно: утихваше блажено, щом друг наоколо му бе извън себе си. Така му подействува и моят припадък на ужас.

А може би и друго – о, човешка суета! Джем май се ласкаеше, че дори неговият брат враг го е оценил тъй високо, та му отделя половината приход на империята си. Знаете, основна грижа на човека е да не би да се окаже твърде дребен, незабележим, безвестен. Сега Джем спеше

спокойно като оздравявашо дете и насъне го люлееше гордостта, че е най-скъпо струващият човек по земята.

Той не трая много, този отлив на доволство – все по-кратки ставаха за нас такива часове. Само след седмица (през която пак ловувахме, разхождахме се и запълвахме времето си с всевъзможни безсмислици) отново ни навести командорът. Последните дни в Румили не бе се случило нищо особено, ако не броим появата на трийсетина нови братя. Това не ни удиви – предстоеше ни навярно да се прехвърлим в нова крепост, та удвояваха охраната. Бяхме взели дотолкова да свикваме с тия чести пътешествия, а и Румили съвсем не ни разполагаше да жалим за нея, че се зарадвахме: ще се махнем най-сетне от тази зловеща твърдина. Тя бе свързана за нас със смъртта на Френка и посещението на Хюсеин бей, с плесен, плъхове и стеножки.

Командорът навярно идеше да извести заминаването ни, затова бе приет без всяко вълнение. Монасите, които го придружаваха, бяха в рицарските си доспехи, въоръжени – така ни съпровождаха те на път.

– Ваше височество! – започна командорът особено отчетливо, сякаш четеше. – Днес получих от брат Д'Обюсон послание; то засяга вас и сигурността ви, вашата застрашена сигурност. В желанието си да се отърве от един дълг към Ордена – дълг, който пое по своя воля – Баязид хан замисля вашето отвличане. За него имаме достоверни известия. Пуснати са в ход всички средства – пари, сила, обещания. Баязид хан е изказал увереност, че това отвличане ще успее. Кога и кой ще го изпълни, не знаем. Поне успяхме да научим, че не е наш брат.

– А защо разследването е станало без мое знание? – прекъсна го Джем. – Омръзна ми да бъда пазен като невменяем; аз не участвам в първата грижа на един човек – в своето самосъхранение. Нямам ли право да се съмнявам дали опасността не е измислена? Вече ви жертвувах Френка – кого още!

Той извика, да, извика това „кого още!“. Виждах как към всички негови страхове този миг се прибавя нов, най-тежкият: страх от самотата.

– Ние ще ви предоставим документи, че говорим истината, Ваше височество – без смущение отговори командорът. – Разследването продължава. Не бива обаче да отлагаме нито за миг мерките по сигурността ви: вярвам, представяте си своята съдба, ако Баязид хан успее?

– А какви ще бъдат тия мерки, да чуя?

Усещах, този път Джем не ще отстъпи, не ще го придумат. Вече твърде безсрамно ни залъгваха братята, та дори лековерният Джем не

намираше къде да отстъпва. Той прекрачи към командора, онзи едва видимо се дръпна, като да очакваше удар, но запази цялата си дързост не мога да го нарека другояче.

– Брат Д'Обюсон заповяда да бъде отстранена от Румили цялата ви свита, Ваше височество – много твърдо каза командорът, – докато не открием точно кой измежду хората ви е предател.

Всичката кръв беше се отдръпнала от страните на Джем; той стоеше ням и потресен, просто страшен в своя безпомощен гняв. Онова с Френка бе още нищо; Френка беше един към двайсет и пет – днес трябваше да изчезнат двайсет и петима наведнъж.

Мълчание.

При Френка то бе пълно с много неизразена нежност, а туй тегнеше другояче от отчаяние и омраза. Свърши играта – беше открито сражение. Оставаше да се бием, нищожно малко, нищожно слаби срещу могъщ враг.

– А ако аз се противопоставя на заповедта? – попита Джем с глас, който ми изправи косите. („Нима днес ще дойде краят!“ – подсече ме ужас, нали всеки счита смъртта си много далеко напред.) – А ако не се съглася да бъда лишен от своите хора? Какво ще стане тогава?

Забравил кой е, Джем сграбчи командора за черната му яка и го разтресе като коте. Странно, ония не се намесваха. Види се, бяха предупредени: само ако командорът ги призове.

– Моля Ваше височество да ме пусне – със зверско хладнокръвие произнесе командирът, а очите му святкаха на педя от Джемовите. – Аз изпълнявам заповед и ще я изпълня докрай. Брат Д'Обюсон е дал дума, че ще опази читав Ваше височество на всяка цена. Ако Ваше височество не се съгласи, ще отстраним свитата му и без негово съгласие.

Така!

Затворих очи, за да не гледам какво става. Чаках смъртта си, нашата обща смърт, чудно – почти без страх. Та какъв би бил животът ни след думите, които чухме! Нас вече не ни брояха за хора: нас ни насилваха и принуждаваха, без да спазят поне прилична видимост. Не ми говорете: видимостта е дребно нещо, важна била същината, не Приличие-то ти позволява да лъжеш себе си, а закъде сме без самоизмама?

Чухах в тъмницата зад клепките си само тежко дишане дъхът излизаше с шум от отеснялото Джемово гърло; беше почти хрип на ранено животно. За кой вече път нова ключалка изщракваше зад гърба му, а той междувременно успяваше да я забрави, за да изпадне в нов, съвсем свеж ужас при следващата?

– Добре – стигна до слуха ми като из пропаст, – много добре!... И тъй, аз не съм съгласен!

– Искрено жала, Ваше височество. Но за мен животът ви е по-ценен от вашето благоразположение.

Отворих очи. Джем не държеше повече командора. Беше отстъпил към цепката в дебелия зид и през нея – сякаш тя бе едничък излаз към света – не извика, а изрева:

– Насилие! Всички правоверни на крак!

Има такива мигове. В такива мигове е толкова страшно, че започваш да се гърчиш от смях, несвестно. Вече през черните братя премина нещо, подобно на усмивка, а аз очаквах да чуя прашене, твърди бяха лицата им от напрежение.

Джем беше ги забравил. Той цял слухтеше при процепа, чакаше стъпки на бойци, звън от оръжие и конски тътен – това настъпва след заповедта на един султан.

Тишина.

И докато тя растеше, под нея Джем се снижаваше, огъваше, губеше. Отстъпи, но не падна. Остана прав, опрян о колоната.

– Благодарете на нашата предвидливост, Ваше височество – сякаш нищо не бе станало между последните му и тия думи, продължи командорът. – Предвидихме, че в гнева си – плод на красиви подбуди, безспорно – ще предизвикате ненужно кръвопролитие. А ние държим не само на вашия живот; пазим и близките ви. Те бяха обезоръжени преди малко. Не се противиха, имат по-точна представа за нещата.

– С вас е недостойно да се говори – започна след доста време Джем; някакво тъпо безчувствие бе го овладяло цял и ме караше да се боя за неговия разум. – Но ви говоря, защото се отнася не до мен. Ако вие ми отнемете този – (не ме посочи ни с ръка, ни с поглед, а знаех, че съм аз). – ще намеря начин да умра...

Има твърдения дотам налудничави, че можеш да им повярваш само в много, много рядък миг. Сега беше тъй – и твърдението, и мигът.

Командорът съобрази, че цялото бъдеще на Ордена е наистина възложено върху един зашеметен, готов на крайност човек.

– Излишно се разстройвате, Ваше височество – побърза. – Ние никога не сме изпитвали подозрение към Саади. Той остава.

Изразът на Джем не се промени; сякаш до ума му не проникна вестта за неговата победа над самотата.

– Кажи им да се махат, Саади! – помоли ме беззвучно.

Не ни позволиха да си вземем сбогом с нашите. Цели два дни –

докато са ги готвили за път – нас ни пускаха само из ходника и върху част от стената. Трийсетина стъпки стена, колкото да не полудееш без движение. И пак, както когато се надявах да зърна Френка, срещаш утрото и отпрашах вечерта между зъберите ѝ. Привечер на втория ден ги изведоха.

Бяха живи, изброих ги, разпознах и лицата им. Нашите язدهа, но не носеха оръжие. Държах се много тихо, много пристойно. От четирите си страни това синьо-жълто-бяло петно бе поръбено с черно; рицарите отвеждаха последните Джемови хора към морето.

Бях известил Джем, стояхме двама горе. И пак ме поразих това, че Джем не изразяваше сякаш нищо. „Жива кукла!“ – мина ми през ум.

– Извикай, може да те чуят, няма вятър – казах. Струваше ми се страшно да ги отпратим без сбогом. Джем поклати глава.

Поведох го като болник. Джем залитна, натежа и се събори.

Показания на Джон Кендал, туркопелиер на Ордена „Свети Йоан Ерусалимски“ за времето от май 1483 до май 1485 година

Ето че стигнахте и до мен. Очаквах го. Вероятно показанията на брат Д'Обюсон вече не ви внушават достатъчно доверие, та проверявате действията му чрез друг. Нескромно казано, одобрявам избора ви – кой, ако не туркопелиерът на Ордена би бил основно въведен във всички подробности по турската част?

За себе си едва ли е необходимо да се разпростирам. Четвърти син на благородно семейство, бях длъжен да се посветя на църквата въпреки склонността ми към военното поприще. Примирих двете, като встъпих в ордена на рицари монаси. Йоанитския предпочетох затова, че беше предният западен пост срещу голямата опасност на наше време – османците. Разчитах на бойна слава, за да се разпиша поне между редовете на историята. То ми се удаде донякъде; отличих се при голямата обсада от 1480 година, но в една обсада – дори героично издържана – няма нищо славно. Затова пък, съвсем неочаквано за мене самия, аз оставих своето име, свързано с най-значителния междудържавен случай на петнайсети век: случая Джем.

Навярно ви е направило впечатление, че до отплаването на Джем от Родос аз не участвах в неговата съдба; с представителността на

Ордена се занимаваха други. Едва когато около случая настъпиха първите усложнения и той навлезе в тъмните, задни улици на междудържавните отношения, аз, Джон Кендал, застъпих ролята си.

Великият магистър ме въведе в този случай, когато той му докара такива купища труд, че не им излизаше на глава сам човек. Защото брат Д'Обюсон посвещаваеше Съвета в своите работи около Джем най-общо; поначало той води случая от свое име и дори за своя сметка, бих казал, тъй като семейство Д'Обюсон извлече значителни облаги от този страшен подарък на съдбата.

Така през един пролетен ден на 1483 година магистърът ме извика в своята работна стая и ми заяви, че занаят ще бъде негов помощник в случая Джем. Зная, възрастта ми – бях цели петнайсет години по-млад от магистъра ме правеше неподходящ за съветник. Но Д'Обюсон бе прозорлив (и още как!); той знаеше, че човек с напълно неговото виждане и темперамент би само повторил собствените му мисли. Д'Обюсон явно предпочиташе аз да им се противопоставя и в тия спорове той да открива по-лесно слабите страни на начинанията си.

Моето въвеждане в случая Джем съвпаднаше с отпътуването на турския пратеник. Брат Д'Обюсон току-що бе съобщил на Съвета, че Баязид ще изплаща значителна годишна издръжка за брат си и пожъна големи похвали. С право; нашите плачевни приходи, празната ни хазна бяха тежка грижа за Ордена.

Похвалите настрана, магистърът беше загрижен: Джем султан представляваше вече така едра плячка, че не можеше да остане собственост на толкова дребен господар. Нашата цел бе да отстъпим Джем на по-силните, колкото е възможно по-късно, при колкото може по-изгодни условия, наш дълг беше да печелим време, приятели и между тях да изберем оня, който ще плати най-добре.

– Основната опасност сега иде от френския двор – заразгръща предвижданията си Д'Обюсон. – При все че държим Джем из разни командерии на Ордена, че му определяхме за хазаи наши командори и живеят под стражата на наши братя, тия замъци се намират върху френска земя, господарите им са кралски васали. При една заповед те са задължени да предоставят госта си на краля – обвързва ги васалната клетва.

– Ако сте уверен в това, Ваша светост, не виждам на какво разчитаме. Людовик XI е стара лисица.

– Разчитам именно на това, че е стара лисица. Обзалагам се: Людовик ще твърди пред света, какво Джем е гост на Светата църква, представлявана от Ордена. По този начин кралят ще пререже всички

домогвания на други владетели по отношение на Джем.

Но така, както успокояваше мене и себе си, брат Д'Обюсон нареди Джем да не бъде държан продължително в една и съща крепост, нареди и най-строго наблюдение над него. Той настоя пред Людовиг XI да бъде отстранен поне временно малкият Шарл – знаеше се, момчето е впечатлително и особено съчувствува на Джем. Широка мрежа от съгледвачи (използвахме по неволя и папски агенти, защото нашите не стигаха) държаха под очи и двора на султан Каитбай – където живееше Джемовото семейство, и Ница или Вилфранш – откъдето би потеглил тайно Джемов пратеник, и Венеция – бояхме се най-вече от нея като основен фактор в Средиземно море. Това ни струваше много труд: ние пресявахме десетки донесения, разследвахме заловени съмнителни, сами отправяхме десетки инструкции.

Любопитно е да знаете, че книгата по случая Джем, които притежаваше дори само нашият Орден (не говорим за Франция, Венеция, Маджарско или Рим), към края на този случай вече представляваха внушителна гледка. Моя задача беше да ги поддържам в ред, защото чрез тях брат Д'Обюсон многократно доказваше своето право на предимство над Джем султан, изобличаваше по някой владетел в тъмните му сделки или изнудваше друг срещу значителни облаги. Този грамаден куп хартия беше пожизненото богатство на ДОбюсон, а също и негов потомствен имот.

И така, нашите съгледвачи, изпратени във Венеция, за да узнаят дали Сенатът ще приеме Баязидовите предложения, се забавиха месеци – благодарете богу, че не сте били съгледвачи във Венеция! Там съществуваше такава строгост на държавната тайна (всеки сенатор отговаряше с главата си и с целия си имот за една изнесена навън дума), че шпионите се потяха дълго в крайбрежната влага и току се връщаха (когато се върнеха) с празни ръце. Все пак този път сполучихме: донесоха ни, че Венеция отхвърля Баязидовата щедрост, решавайки да не се меси в случая Джем. (Поне засега).

Чудно, нали? През всички времена тая златна република е минавала за каквато си беше – едно многоръко, многооко чудовище, което убива и граби. Защо, питате се, Венеция запази спокойствие в един тъй примамлив случай? Единствен отговор: защото от това тя извлече полза. Ако Венеция би се сдобила – колкото и невъзможно – с Джем султан, веднага трябваше да си отвори работата, която ни съсипа: да отстоява Джем срещу други държави. А тъй като тя не разчиташе на ничия любов (Венеция дори беше анатемосана от папата, въпреки неговата

предупредителност към богати масони), с основание се страхуваше от сериозен съюз против себе си, щом би поела Джем. С една дума, като обеща на Баязид да се въздържа, тя продаде въздържанието си на добра цена: получи мирен и търговски договор с новия султан, който ѝ даваше изключителни права в Леванта. Ако забелязвате, случаят Джем носеше злато вече не само на онези, които действуваха пряко, а и на други – просто на умните зрители.

Изобщо, все тая 1483 година бе отбелязана с важни събития. Въобразете си как двама ние трябваше да ги посрещнем и им отстоим.

През август до нас стигна вест, че Людовик XI е починал. Съвременниците винаги бяха одумвали този недостоен човек и голям държавник. На смъртта му се надяваха чак неговите най-близки, но тя беше ненавременна за Ордена: страхувахме се, че наследниците (вместо малолетния Шарл VIII управляваше сестра му, една твърде вятърничава дори като за регентка жена) не ще имат усета на покойния и ще пожелаят да притежават Джем непосредствено. Така той трябваше да бъде отново местен, вече в области, които по-слабо държаха за френската корона; на Джем трябваше да бъдат търсени застъпници в самата Франция – хора, които в надеждата, че ще докопат Джем, биха го пазили от краля. Странно тънка работа и особено трудна за водене от разстояние.

Първото, което някак наредихме, беше да отправим Джем на североизток. А преди това – по заповед на магистъра – той бе лишен от свитата си; имахме вече премного вести за предаността на трийсетината сарацини към господаря им. (Впрочем за тази мярка настоя и султан Баязид в едно свое послание до Ордена.) Заповедта засягаше също познатия ви Саади. За да не доведем Джем до крайно отчаяние, бяхме решил и да се отървем от вече единствения му приближен по-късно, като инсценираме нещастна случайност. Въпроса за Саади преразглеждахме още и още във връзка с болестта на Джем; Джем се оказа неустойчив на душевни сътресения и се наложи да го щадим. Преведено, то означава, че Саади оживя.

Не считайте, че постъпвахме неоправдано жестоко към Джемовите сарацини – не по-добре биха се държали с нас отвъд, в Турция. Освен туй те наистина не стояха мирни. Знаехме например, че Джем – вече без наше разрешение, а тайно-бе изпращал някои измежду тях до маджарския крал. Бяха лесни за залавяне, не говореха езика и малко приличаха на християни в своите християнски дрехи. Прехвърлихме ги на Родос, където брат ДОбюсон направи възможното, за да проговорят, но те предпочетоха безсмислена смърт – запазиха една тайна, която отдавна

знаехме: това, че са изпратени до Матиаш Корвин. Съобщи ни го в своя височайши гняв сам Матиаш Корвин.

Брат Д'Обюсон ви каза, че още в първия си отговор до Ордена Корвин бе изразил готовност да въоръжи и поведе срещу османците голям поход, щом му отстъпим Джем. Кралят обясняваше, че при острото настроение против султан Баязид в Румелия съществувала почва за бунт между самите турци. Подсилен естествено от въстания на народите, загубили твърде наскоро свободата си, той щял със сигурност да отцепи Румелия от Константинопол. При такова положение успехът на похода бил детска работа едва ли не ни убеждаваше крал Матиаш. Колкото и – невероятно, той беше прав; знаехме го и без подробните му обяснения. Тъкмо затова забавихме отговора си.

Без да го дочака, Корвин ни писа повторно, а след това направо ни засипа с хартия. Явно губеше самообладание.

Отначало Корвин смирено настояваше да получи Джем султан (в писмата му Джем винаги се явяваше султан). Изтъкваше преимущества. По-късно започна да обещава, обещаваше искрено и поради туй – не разточително; Маджарско бе разорено от дълги войни на две страни – срещу османците и срещу немския крал. Накрая, загубил търпение от уклончивите отговори на брат Д'Обюсон, Матиаш Корвин изля върху Ордена порои възмущение. Той ни винеше, че заради нас народите на Югоизточна Европа били проспали цяла година – най-благоприятното време за война срещу една още неспоена след междуособици империя; той ни уличаваше като алчни търговци, когато в играта било заложено цяло едно бъдеще; стоварваше върху ни отговорността за всичко, което би последвало (а какво последва, ще узнаете скоро), и заключаваше: изпуснат е небивал, невероятен случай християнството да се отърси от напад.

В това последно писмо крал Матиаш бе споменал, че знае за изчезването на вестителите, изпратени от Джем – бе го включил между многобройните си обвинения. А ние пък веднага изведохме, че някой от отстранената свита на Джем е предал това известие на Матиаш. След което остатъците от свитата (тя бе оредяла, преминавайки през нездравите области около устието на Рона, там има комари и много треска) бяха свалени още по-дълбоко в подземията на Родоската цитадела, за да не издават такива случайни гласове до крал Матиаш и кой знае още кого.

Брат Д'Обюсон беше твърде разстроен от преписката си с Матиаш. Пред мен той се оплакваше, че маджарите винаги са били не дотам усърдни християни, водели сами своите работи, без да ги съгласуват със

Светия престол и ордените му, не проумявали духа на Запада – да не се бърза, това бил западният дух. Но пред себе си брат ДОбюсон навярно признаваше друга причина за своето разстройство: крал Матиаш бе изговорил угризенията, които магистърът изпитваше сам.

Тук за малко ще се отклоня, защото забелязвам, че самият ход на следствието ви насочва криво; касае се за прехваления от свидетелите Корвин. Той единичък, казват, прозрял неповторимостта на часа, той единичък заложил всичко, за да получи Джем и да го постави начело на поход против Баязид. Щом сме попречили на крал Матиаш – казват, – каузата на източното християнство била загубена.

Хубаво. А как да обясним договора, сключен от същия крал Матиаш със същия Баязид през есента на 1484 година? Не трябваше ли – дори без Джем, ако Румелия е била наистина така готова за бунт, както я смяташе Матиаш – кралят да опита един голям поход? Не приписа ли Корвин чудодейната сила на Джем, за да оправдае собствените си колебания?

Е, да. Корвин подписа с Баязид не мир, а петгодишно примирие; Матиаш Корвин се надяваше до това време да получи Джем. Но нали след тия пет години, повече, отколкото след една, Румелия щеше да утихне под властта на Баязид? Дори ако дотогава Баязид не би предприел нищо – не изнесеше войната против Запада отвъд Румелия например.

Защото това и стана, държа да се запомни. Успокоен откъм Маджарско, султанът се нахвърли на Херцеговина; година по-късно на Полша. По същото време крал Матиаш оправяше старите си сметки с Фридрих Немски, докато на седмица път от най-опасния враг, османците обсадиха Виена и я взеха. Накратко, крал Матиаш участвуваше дейно в безконечните войни между християнските владетели. При подвижна граница с османците, знаете. Това беше пък крал Матиаш.

Да ми прости господ, аз вложих в последните си думи твърде много жар. Позволих си я. защото ви виждам как навлизате в заблуда – не крал Матиаш е героят в случая Джем. Моля ви, разберете го до дъно: никой мой съвременник не беше дорасъл за задачата, която му възложи неговото време, никой не се отърси от сметките си, за да използва исторически случая Джем. Не и Матиаш Корвин, това ми е мисълта.

Докато траеха разни разпри между владетелите на света, ние двама с брат ДОбюсон преживявахме тежки дни. Натри пъти през трите години, от 1483 до 1486, узнавахме, че султан Баязид стяга корабите си за бой. Той не целеше Родос, бяхме убедени, султан Баязид нямаше интерес да разваля отношенията си с ключарите на Джем. А дали Баязид не

прозираше, че Джем не е вече съвсем наш? И изобщо докъде бе се развил този процес: постепенното иззимане на Джем из ръцете на Ордена и преминаването му във властта на други сили? Кой можеше да назове въпросните сили, каква бе целта им, знаеше ли я Баязид?

Сега, предполагам, си представяте нашето положение. Беше страшно напрегнато и просто страшно.

Всеки път, когато от Константинопол получехме новини за бойната подготовка на Баязид по море, от обратната страна към Родос пристигаха други пратеници – на Папството, на неаполския крал. Там знаеха, че ние държим разковничето за мир с Баязид и ни молеха настойчиво (не без дарове или без заплахи): „Намекнете на султан Баязид, че Джем ще потегли към Румелия начело на двестахиляден поход.“

И брат ДЮбюсон намекваше, стига това да се нарича намек: той отправяше до султана писмо по някой брат, а в писмото се казваше, че договорът ни изисквал турската флота да не напуска Проливите. Ако ли не, Ордентът би го счел за нарушен и нямало да задържа повече Джем султан като свой гост.

Неправдоподобно, но чиста истина! Султан Баязид отстъпваше пред тази изнуда – отстъпи веднъж, два, три пъти: през 1483, 1484 и 1485 година. Чувах, почваше време някои намирали случая Джем прекалено надут, считали го по-маловажен. Но отсъдете сами: турският султан трикратно отмени свой поход, своя безспорна победа (нямаше кой да му се противопостави, вече ви казах, че християнството воюваше помежду си), защото се боеше от появата на Джем!

Вярно е, колкото и невероятно: Джем бе легенда не само у нас, нали уж го разкрасили трубадурите. Джем беше легенда и отвъд. Матиаши искрено бе вярвал, че до рамото на Джем ще завоюва бърз успех; Баязид съвсем искрено вярваше, че срещу Джем войските му ще се разпаднат и крепостите му ще отворят вратите си. За народите отгатък не говоря – никой не може да отговаря за народите, – но ние имахме доказателства, че те биха се хвърлили на шията на всеки бунтар против Портата, пък бил той дори по-малкият, по-добрият, по-русият султанов син.

Всеки от ония три пъти, когато отпращяхме посланик при Баязид с дръзкото искане султанът да отмени похода, всеки от ония пъти го дочаквахме изтръпнали. Дали Баязид ще отстъпи, или ще ни отговори кратко (по свой човек, защото ще е заклал нашия): „Многоуважаеми, бих искал да видя войските, които ще дадете на Джем. Откъде ще ги вземете тези войски, когато ви трябват за побоища из ферара, Флоренция, Неапол, Виена и майната си? Откъде ще вземете този Джем, за да

го поставите начело – от Франция, Родос или Рим? Как ще изтървете, многоуважаеми, своите хиляди дукати всяка година – дали смятате да ги жертвувате в една война, в която ще ви бия аз?“

Тъкмо такъв отговор очаквахме от Баязид и много, много чудно е, че никога не го получихме. Оставаше да приемем едно, тоест две: или че Баязид е малоумен, или че Джем реално си струва парите, които струваше на брат си.

Не, имаше и трето (добре че Баязид не го подозря), в това – именно и единствено в него виждам аз промисъла божи, който опази Запада през ония години на велика опасност:

малоумните, тях не бие дори един Баязид, дивак, както ни го описваха и както историята не потвърди, не падна в представите си до истината: Западът действително ще изпусне срещу четириисет и пет хиляди златни дуката, срещу два-три търговски договора, срещу тържеството на своята себичност един небивал исторически случай.

Когато брат Д'Обюсон бе гласил първите ходове по случая Джем, когато беше попълвал белия лист с Джемовата тугра, когато изнудваше и Папството, и френския крал, и султана на Египет – при всичко това, зная го, защото съм очевидец, – брат Д'Обюсон трепереше пред порицанието на своя свят. Боеше се, че ще бъде уличен – както неумело и съвсем неубедително направи това Корвин – в коварство. Време бе да не се плашим. Възможните наши обвинители много скоро намериха коварството ни дребно и ни задминаха с голяма лекота.

Това, струва ми се, започна в часа, в който Сикст IV издъхна.

Течаха дни на междуцарствие за светата ни църква – времето на папския избор. Съжалявам, че през такива дни не съм се случвал в Рим; говорят, не можело да се измисли нищо по-сложно, по-задъхано, пълно с неочакваности и зрелища, струващо по-скъпо от избора на нов папа. Ние от Родос няхахме глас в него, нямаше между братята ни кардинал. Великият магистър леко скърцаше зъби, когато разисквахме въпроса. „Как е допустимо – казваше – Орден с така славна история, с така голяма и свежа победа над самия Завоевател да не брои в редовете си поне един кардинал? И защо? Защото същата тази борба дотам е изтощила хазната ни, че не успяваме да купим някому кардиналски сан, само зтова.“

Впрочем дочакахме края на изборите като зрители. Брат Д'Обюсон повтаряше, че би гласувал за Инокентий, защото бил човек деен и далновиден. Лично аз знаех по коя причина магистърът съчувствуваше на Инокентий. Кардиналът беше родосец, макар и не иоанит, та с

Д'Обюсон го свързваше стара дружба!

Така се случи, че аз узнах преди Д'Обюсон и му съобщих името на новия папа: Инокентий VIII. И също аз видях нещо крайно рядко – магистърът се разсмя от удоволствие. Той несъмнено се виждаше твърде близо до върховната църковна власт и вече пресмяташе какво би произлязло от това. Немалко; винаги е по-изгодно да бъдеш любимец на владетеля, отколкото – сам владетел.

Според правилата всеки нов папа приема клетва от своите духовно подчинени. Така през пролетта на 1485 година в Рим трябваше да се стекат делегации на отделните ордени и епископства.

От Родос бях изпратен аз заедно с брат Каурсен, вицекапелер на Ордена. Задачата ми беше да обрисувам в своето слово заслугите ни срещу турската опасност и да изразя надежда, че един родосец не ще остане глух за нуждите на родоските рицари.

– А ако стане дума за Джем – беше последното, което ни заръча Д'Обюсон, – ще твърдите, че не сте упълномощен по въпроса. Нека негово светейшество изложи своите искания. Ще му отговорим нарочно.

За Италия отпътувахме към средата на април и плавахме без срещи с корсари. В Рим пристигнахме към края на месеца. Рим още празнуваше избора на новия папа, всички улици бяха украсени, вечер прекосяваха града шествия с факли и почти през ден имаше поклонение на нечий гроб, пред нечий мощи. Инокентий VIII използваше тия шествия, за да се яви пред народа, раздаваше дребни пари и благословия. Беше шумно, уморително и досадно.

Всяка заран ние, делегатите на ордени и епископства, присъствувахме при няколко клетви. Пратениците четяха своите речи – бяха почти едни и същи и само много опитно ухо би различило в тях ония дребни, но важни места, където се извяваха именно особеностите на дадено отношение към Рим. Другото беше все също: всеки еднакво бе възмутен от непрекъснатите войни между владетелите, настояваше за бързо умиротворение на Италия и Средна Европа, изказваше опасения от още нестройните, но явно нарастващи немирни настроения всред гражданството. И най-вече настояваше за единни, решителни действия против турската опасност.

„Какво знаете за нея?“ – бих попитал с удоволствие, макар да не му беше мястото. Защото от всички католишки владетели единствено полският и маджарският бяха изпитали пряко силата на Османовци. Те и посветиха най-много думи на необходимостта от бърз кръстоносен поход против Истанбул. Тук, разбира се, беше произнесено името Джем,

като делегатът на Матиаш Корвин поднесе огорчението на своя господар от Ордена ни.

Вероятно съм допуснал неволно движение при тия думи – маджарите бяха зле избрали мига и щях да им посоча това. Тогава срещнах погледа на Инокентий VIII, придружен от съвсем лек жест: „Въздръжете се!“ – казваше той. Подчиних се.

Странно нещо последва през същата вечер: бях посетен от един маркиз на папата, който ме покани при негово светейшество. Инокентий VIII искал да ми говори преди нашата клетва. Напълно не по правилата, уверявам ви, е да приемаш като нов папа още незаклетите си подвластни. Ще рече, Инокентий щеше да разговаря с мен в качеството си на частно лице.

Вървах след маркиза – много живописен с дрехите си в мораво и зелено, с дългите си бели чорапи и златни дрънкулки; вървах между двама швейцарски стражи, също твърде живописни, но в жълто и червено; вървах под светлината на факлите, през безкрайния лабиринт на двореца.

Маркизът ме въведе в неголяма стая и се оттегли. Навярно доста постоях, преди една завеса да се отметне и съвсем плавно в стаята да влезе Инокентий. Беше снел своите одежди; носеше просто бяло расо.

Трябва да кажа, че и при тая, както и при по-късните ни срещи Инокентий VIII ми правеше дълбоко впечатление. Той беше личност, това поне е безспорно. Невисок, несух, но много жилав на вид, не изпит, не и блед. Инокентий към петдесетата си година изглеждаше мъж, живял съвсем не по монашески – приличаше на всеки среден търговец или моряк от Родос. Онова, което би го разграничило от тях, бе много острият поглед, едновременно изпитващ и разбиращ. Когато влезе, папата ме изгледа добре – нито по-дълго, нито по-късо, отколкото е необходимо, за да си съставиш представа за някого. Не ми подаде ръка за целувка – още не бях закълнат.

– Мисля, че Папството има да уреди някои положения с Ордена ви, които не можем да разискваме утре при клетвата. – Инокентий започна, без да сменя очи от мен. – Забелязахте вече, че всички наши духовни чада изказаха, чрез пратениците си, своята воля за бърз кръстоносен поход на Изток. Вие ще разберете, че за един папа няма по-свят дълг от този: да свърже своето име с кръстоносен поход – на пръсти се броят светите ни отци, които успяха да примирят враждите всред християнството и го поведат в бой за една божествена кауза. Говоря ви го, защото лично аз коря своя предшественик – не бих отлагал или препятствувал такава

велико дело. Нещо повече: ще му посветя живота си.

Слушах го съвсем спокойно; знаех какво ще чуя. Брат Д'Обюсон отгатна: преговорите по Джем не търпяха дори до утре заран! Вероятно Инокентий се боеше, че ще сключим сделка с пратениците на Матиаш или с французите и бързаше да сложи своята светейша възбрана върху скъпата ни стока.

– Вам, като бойци и победители на турците, е ясно с какви трудности ще бъде свързан подобен поход. Все още нямаме мир в Италия, воюват смъртно кралете на Германия и Маджарско. Ще направя всичко за мира на своето паство – дано бог ме подкрепи! Но в едно не можем да чакаме, защото ни дебне опасност: не бива да държим Джем султан далеко от Рим. Присъствието му тук би било знак, че походът наистина предстои. И ще отнеме всяка възможност на враговете ни да го похитят или предадат.

Инокентий стана от възбуда и закричи из стаята.

– Аз просто се чудя как покойният Сикст е допуснал такова нехайство – продължи той. – Нека благодарим на всемогъщия, че опази до днес Джем, но сам всевишният не покровителства нехайните. Впрочем – Инокентий се спря пред мен, за да следи по-добре изрази ми, – аз се разпоредих: Анкона и областта ѝ (едно от нашите владения) ще бъдат предоставени на Джем султан. Там ще го пази папска и иоанитска стража. Назначил съм началниците ѝ, определил съм издръжката ѝ, раздадох съответстващи чинове на свитата, която ще окръжава нашия гост. Как бихме поставили начело на похода човек, когото държим като сетен просяк из провинциалните кули на Франция, когото сме лишили от добавящ блясък и окръжение! Не така ще накараме крале и князе да участвуват в похода, не така, брат Кендал! Нима това не е очевидно за вашия магистър?

От известно време не идех на себе си – негово светейшество беше ме зашеметил. Той говореше, сякаш не ние сме господари, тоест хазаи на Джем, а самото Папство; сякаш между нас вече съществуваше, а не предстоеше уговорка.

– Нямам пълномощия по случая Джем – беше всичко, което измислих.

– Защо са необходими? – попита папата много учуден. – Нима брат Д'Обюсон счита Ордена за нещо отделно от Светата ни църква? Нима нашето и ваше достойние не е едно?

– Не съвсем. Ваше светейшество, ако смея – посмях, защото работите отиваха тъй далеко, че ме плашеха. – Когато Родос беше под

обстрел, отстояха го само бойците на Ордена. Когато трябва да възстановяваме нашите сринати укрепления, да ги подобрим – та над нас все още тежи угроза! – ние се справяме сами.

– Не съвсем, брате! – меко ме поправи папата. – Аз прегледах книгите ни: Родос е получил от нас две хиляди дуката след обсадата.

„Е, това е вече ловко!“ – помислих си. Още навремето – нашите загуби възлизаха поне на двайсет хиляди – почувствувахме त्या две хиляди дуката като подигравка. А на всичко отгоре ни ги и натякваха! И искаха срещу тях нашия златен Джем!

– Не съм упълномощен – повторих.

– И не е необходимо – повтори Инокентий. – Моля ви само, предайте на брат Д'Обюсон, че Анкона е готова да приеме нашия гост. Джемовото великолепие ще ни струва огромни пари, но Папството иска от Ордена ви – нали нему изплаща издръжка Баязид? – само трийсет хиляди годишно. Остатъка ще запазите за себе си. Отчитаме забележителните заслуги на иоанитите, които приеха и опазиха Джем султан; тези заслуги ще бъдат наградени. Съобщете на своя магистър следното: Гискар Д'Обюсон, наш смирен брат, е произведен кардинал.

Внимателно, но не остро, Инокентий бе следил въздействието от думите си върху мен. Искрено казано, той ме смая! За три века съществуване и заслуги пред Рим иоанитите не бяха добили кардинал в конклава. Трябваше да им падне някакъв обезумял от неспокуки варварски принц, за да заслужат милостта на Папството!

„Чудни са пътищата ти, господи!“ – мислех си, възхитен от бързия ум на Инокентий. Папата удостояваше не Пиер Д'Обюсон – размяната би била прекалено очебийна. Той произвеждаше кардинал брат му-оня посредствен, нечестолюбив и лек за водене старец (досега беше го водил неотклонно нашият Пиер), с когото никои на Родос не се съобразяваше. Така сделката все пак бе с огромни преимущества за Пиер, докато на Пиер се оставяше още нещо за постигане: сам той да стане кардинал.

„Не ще линее Папството, оглавявано от тебе!“ – заключих. Още първите стъпки на Инокентий VIII наистина бележеха завой.

– На моя брат Пиер Д'Обюсон предайте – изчакал да се справя с впечатленията си, продължи папата, – че оценявам още по-високо неговите лични заслуги в случая Джем. Щом нашият гост стъпи в Анкона, Пиер Д'Обюсон ще бъде провъзгласен за кардиналдякон на Светата ни църква.

Господи, помилуй! Улових се за стола, струваше ми се, че пропадам. Излиза, докато сме си седели, цената на Джем бе нараснала

неимоверно. Кардиналдякон! Знаете ли какво е то? И целият този поток земни блага ще се излее върху Пиер Д'Обюсон – началник на две хиляди обосели монаси и един остров, осъден на гибел.

„Чудни са пътищата ти!“ – повтарях си аз и мислех, че ще се помина от нетърпение, докато видя как новините ми ще бъдат приети от самия този Д'Обюсон.

– Грамотата е готова – Инокентий разгърна пред мен наистина грамотата. – Ще влезе в сила през деня, за който споменах. Сега, брате Кендал – любезно се обърна той към мене, – ще ви помоля да преминаем в параклиса. Утре ще поднесете клетвата на Ордена си пред Светия ми престол. А тази вечер ще се закълнете в живота си – не бива да намесваме бога и мъчениците му в земните дела, – че никой освен брат Д'Обюсон не ще узнае за нашия разговор.

Параклисът беше тъмен. Осветяваше го едва свещта, която Инокентий внесе. Коленичих пред простото разпятие – място за молитва на много наши папи, следователно мястото, където се среща бог със своя земен наместник – и се заклех. В живота си. Не бих го нарекъл точно клетва; просто трябваше да схвана, че животът ми действително зависи от моя език. А Инокентий, изглежда, счете, че за това ми трябва повече време, та милостиво предложи:

– Прочетете и вечерната си молитва, брате. Малцина редници на църквата ни са коленичили тук.

Пред брат Каурсен казах, че негово светейшество е уточнявал с мен утрешния церемониал. Вицеканцлерът премълча. Не знаех и не узнах дали и него обвързва подобна клетва.

На следната заран изчетох нашата приветствена реч; двама с Каурсен коленичихме пред престола, заклехме се и получихме благословия, а на другия ден вече отпътувахме.

Натоварихме се в Остия. Преди това много случайно някой ни настигна – съобщи ни, че бил от неаполските делегати. Той ни замоли да се отбием в Неапол преди Родос. Щяло да е от голяма полза за Ордена ни.

Трябваше да реша на своя отговорност. Каурсен отбягваше погледа ми. отказваше ми съвет. А аз не бях решил чак до часа. когато заплувахме в сянка тежеше ни черният облак дим над Везувий. Подозирах, че на кораба има поне един позлатен от папата моряк. А може би и трима. Как ще изтълкуват те посещението ми в Неапол? Та какво, аз бях се клел. че ще запазя в тайна папското предложение, никой не бе ми забранил да се отбивам тук и там.

Свихме край брега, а просто не го видях този бряг, бях спял от

грижа и мисли. Не ме смая нито посрещането, за което после брат Каурсен разправяше, че било кралско, нито даровете подозрително разкошни, с които крал феран ни удостои. През цялото време очаквах разговора с краля.

Ще ви спестя описанията. Този разговор почти напълно повтаряше другия в Рим. С малко по-различни думи: крал феран изтъкваше, че имал право над Джем, защото тъкмо неаполските владения и най-вече Сицилия били изложени на турска опасност. Кралят обещаваще без мярка – обещаваще земи и пари, войска за защита на Родос. Не можеше да обещае кардиналски санове на братя Д'Обюсон и щеше да загуби. Дори ми стана съвестно, докато товареха на кораба ни подаръците от Неапол – чиста загуба бяха те за крал феран. „Всеки плаща за ум“ – утешавах се. Наистина не твърде умен владетел ще да беше феран, щом не се сети, че не е първият, който се е сетил; щом не долови, че Джем струваше вече много повече, отколкото бе в състояние да плати един крал.

Това, последното, бе изказано от брат Д'Обюсон след моето завръщане. Когато ми съобщи, че султан Каитбай е предложил на Ордена срещу Джем сто и двайсет хиляди дуката. Част от тях – двайсет хиляди – бяха внесени в хазната ни. Това злато бе изпратила по свои хора вдовицата на покойния Завоевател, Джемовата майка; беше побързала да ни изсипе цялото си богатство (предполага се. една изгнана султанка едва ли притежава повече), дано изпревари нашите много възможни колебания, дано ни обвърже.

Всичко, което бяхме получили дотук за Джем – то вече бе много, навярно сте го изчислили, – не ме тревожеше, както тия някакви двайсет хиляди жълтици. Все пак, нали? Има неща, които човек отминава с усилие. Майката на един затворник например.

– Бог ми е свидетел! – каза Д'Обюсон, сякаш надникнал в съвестта ми. – Тъкмо тия пари аз един ден ще върна.

И то стана, можете да проверите: това бяха едничките пари срещу Джем, които ние върнахме. Не по добра воля – нека бъдем справедливи. Д'Обюсон беше заставен.

Противно на очакванията ми, великият магистър изслуша предложенията на Инокентий VIII! не само без възторзи; направо – мрачно.

– Ваша светост – помогнах му да ги възприеме, – това е повече, отколкото сме мечтали. Цената на Джем расте с часове!

– Именно – произнесе през стиснати зъби Д'Обюсон. И много натъртено: – Именно! Вбесяват ме със своето лудо наддаване; непрекъснато ми показват какво още бих спечелил, ако притежавах Джем.

– Ваша светост, Джем е наш, какво говорите! Не взехме ли всички мерки...

– Какви мерки! – сега видях, че и брат Д'Обюсон е способен на чисто човешка злоба. – Джем е на френска земя. Да не смятате, че кралят ще остави без намеса да измъкнат из владенията му такава скъпоценност? Господи, та ако ние сме били идиоти, защо да се надяваме, че има и други като нас?

– Ваша светост, къде беше изборът ни! Щом Джем наистина тежи златото, което плащат за него, тук, на Родос, той би бил бездруго отвлечен. И после ние участвуваме поне с дял в печалбите от Джем.

– С дял! – повтори Д'Обюсон сърдито. Приличаше на фалирал лихвар. – Нима не разбирате, брат Кендал, колко жестоко е да притежаваш дял, когато твоето е било цялото? Освен туй вие още не знаете всичко, Кендал. Докато отсъствувахте, Баязид нахълта в Сирия; Баязид е наказал със смърт Касим бег, водача на караманлиите, заради съучастието му в случая Джем; иде ред на Каитбай. Преди месец Баязид изискал от него майката и съпругата на Джем: Каитбай отказал. До Нова година ще имаме война. В Средиземно море. Сега, щом са започнали боеве по суша, не бих така просто наредил на Баязид да държи корабите си зад Проливите. Сега вече Баязид ще ми отговори, че воюва с Египет и тия кораби са му нужни там. А какво ще им попречи, веднъж в наши води, да обърнат топовете си против Родос? Вас питам, Кендал!

– Как какво, Ваша светост? Християнството. Като имам предвид решителността на папа Инокентий, пожеланията на редица владетели да притежават Джем и да се впуснат в поход – та едно нападение над Родос ще бъде тъкмо начало на борбата между кръста и полумесеца.

– Радват ме ведрите ви предвиждания, брат Кендал! – процеди магистърът. – Колкото до мен, аз забелязвам единствен искрен съюзник: султан Каитбай. Всички останали – гласът му режеше от ненавист – ще предпочетат края на Родос. За да си присвоят онзи дял, който все още получава Д'Обюсон. Това е.

Побиха ме тръпки. Най-лошото бе, че магистърът изглеждаше прав. Поне въз основа на досегашния ни опит. Тъкмо щях да попитам какви мерки замисля, за да не се оставим на събитията, Д'Обюсон поде:

– Каквото и да бъде, можем се облегна само на Инокентий; той би проявил известни задръжки. Ще отпътувате отново за Рим, брат Кендал, с моето съгласие. Ние предоставяме Джем на Папството срещу всичко, което бе изброено. Нека Инокентий сам се погрижи как да получи Джем – то е вече извън силите ни. И да не се отчайваме напълно. Договорът за

Джемовата издръжка е между мене и Баязид; може би Баязид не би подписал нов – с папата например. Все пак златният поток ще преминава през Родос, нали?

И Д'Обюсон се разсмя мъчително, като човек, който току-що е изживял отчаяние. После смехът му угасна поради съвсем внезапното заключение:

– Кой знае дали не е за добро. Щом Баязид научи, че Джем се прехвърля в Италия, ще сметне похода за предстоящ. И едва ли ще бъде много настойчив в Средиземно море.

Единадесети показания на поета Саади за времето от октомври 1483 до юни 1484 година

Доколкото помня, предишният ми разказ завърши с Румили – савойската командерия на Ордена. Бях ви говорил за Румили с неприязън, а ако погледна назад, към нашето цяло изгнание, Румили не беше чак дотам противен; в Румили ние все още живеехме с надежда.

Пребиваването ни там завърши внезапно през есента на 1483 година. Веднага след болестта на Джем и по-скоро – още преди господарят ми напълно да беше се съвзел.

Вече споменах, че Джем получи първия си припадък, когато отпрашихме нашите. Нея вечер аз бях го довялкъл някак до леглото, бях го завил. Джем лежеше смъртноблед; дори без сваят, той не бе загубил израза на страдание и болка. „Джем, скъпи приятелю – мислех си, – къде останаха дните, когато ни чакаше сутрин, още горещ от езда, зачервен и мургав, пъргав, безпричинно щастлив? Ти сякаш сам бе тогава изгряващият ден, тъй чудно хубаво посрещаме деня си с тебе!...“

Бях мокрил слепоочията му, бях разкопчал дрехата му. Боях се да извикам някого от рицарите, макар че навярно бяха отбелязали и това – нездравето на Джем. Страхувах се от чашата, която биха поднесли на своя гост. Нямахме вече нищо свое между стените на Румили; трябваше да изгазим, държейки се един о друг като слепия и глухия от една стара басня.

Помня, цяла седмица не заспах. Водех нощите си през някаква полудрямка. В сумрака ми се струваше, че завесите се огъват от човешко движение и воят на вятъра е топъл от човешки дъх. Всичко около нас дишаше всепроникваща вражда, а ние бяхме съвсем сами, съвсем беззащитни пред нея.

Както и да ви го описвам, не ще си представите: някъде далеко от родината двама житейски неизкушени млади хора, двама източни поети седяха затворени между непознати стени и неразбираеми воители на един напълно чужд свят.

Не, вие отново измествате нашата драма! Склонни сте да ни съжалите заради затворничеството, където ни вкара нашето собствено доверие. Не то бе основното. Което най ни гнетеше, което навярно събори Джем в болестта, бе сблъсъкът между два дълбоко различни не начина на живот, а на мислене.

Знаете, вашето днешно виждане ви представя ориенталеца в невярна светлина – вие го съдите по неговия много по-късен образ. Този образ обижда мен, източния мислител от петнайсетото столетие. Защото през Средновековието, което си отиваше. Изтокът бе нещо велико. Той не познаваше държавите от една народност; в неговите безбрежни империи се говореха по десетина езика и се изповядваха по две-три вери, наравно с много повече ереси; в тях никога не бе затрито античното наследство; там войниците ставаха императори, а много императори умираха като изгнаници; на Изток – това е най-важното – никой и никога не успя докрай да се справи с човека, голия, родения с право на щастие, търсеция и действущ човек.

От Изток бе изгрявала светлина през цялото Средновековие и не без право ние, ориенталците, считахме западняка за варварин. Той бе се настанил отскоро-от някакви десетина века – в своята земя; той веднага беше отстъпил на купища дребни господари свободата си, а на еднаединствена църква – мисълта и съвестта си. За десет века западнякът не научи дори да се къпе, предоставяйки стотиците разкошни бани, строещи от Рим, на бавна разруха – пришълците не знаеха за какво служи една баня.

През същите тия десет века ние бяхме продавали на Запада благоволия, коприна, подправки, книги и ереси, докато накрая – някъде към моето време – го научихме и да разсъждава. Тъкмо тогава западнякът пое нашето наследство, пое го със смъртта на Византия. Като всеки новоуспял, той се забрави: натвори такова, което никой не би измислил. Не говоря за случая Джем, той беше само брънка в самосъзнанието и растящото самочувствие на Запада.

Ние бяхме възпитани другояче. Не своята вяра или народност браня аз – вярвайте, един ориенталец по мое време беше преди всичко гражданин на света, той бе научен да мисли за земята като цяло и за човека като неин венец. Четете стиховете ни – тях отричаше нашата църква, но

нито един наш поет не биде изгорен или затворен заради стих. Дори вярата ни се примиряваше, гдето човек има право на земно щастие и туй щастие е самоцел, и пред него отстъпват всички висши съображения.

Не ви занимавам напрасно – искам да обясня противоречието между два начина на мислене, което особено ярко се изяви в случая Джем. И до днес – заемете ли се с книгите на поколения монаси, описали и оправдали този случай, заемете ли се с безбройните сладки романи за Зизим. наводнили Запада през шестнайсетото и седемнайсетото столетие – вам е неясно как и защо Джем трябваше да преживее, което преживя. Необяснимо остава неговото лекомислие, детинско изглежда доверието му и просто насила търсени неговите страдания. А всичко това беше неизбежна последица от нашия ред на мисли, от цялата ни представа за света. В нея не се вместише нито брат Д'Обюсон, нито черните рицари, нямаше в нея двусмислени затвори и двустри послания. Тя изключваше да напишеш смъртната присъда на човека така, че под нея да стои собственият му подпис; не допускаше да отнемеш на осъдения последното му притежание – трийсетина обезвредени приятели.

Ето този сблъсък между Джем и Запада лежеше в основата на неговата болест.

Има нещо целесъобразно в устройството на човешкото съзнание. Стигне ли дотам, дето следващият миг би го довел вече до чиста лудост, то се самоизключва, между него и действителността пада тежка завеса; продължава да мъждее някак само за себе си, без да търси храна в света.

Това се случи с Джем. От него ден Джем скъса с основната логика, отнесе се в своя собствен мир, пълен с налудничави помисли за бягство, с безпочвени надежди за неизвестно чия помощ, със спомени, с много спомени. Джем забълнува кръстоносни походи, водени от един мохамедански принц или жестока мъст над черните братя от завоевателите на Баязид. Макар и съставени от действителни лица, възможности, събития, Джемовите измислици ме зашеметяваха – те нехаеха за действителността в цяло.

Не считайте Джем за полудял, нищо подобно. Той вървеше, говореше и разсъждаваше като всекиго, но между съзнанието му и света тежеше завесата, за която споменах. Самият аз нея привдигах, не доказвах на Джем, че блънува. Защо? Знаех, само така той ще оцелее. Поне тялом.

А тогава Джем наистина пролежа без свят безкрайни денонощия и страшно се боях за живота му. Той не яде десетина дни. потопен в унеса си. Всяка заран го виждах по-прозрачен, по-степен под завивките, а чертите му се губеха сред пластове златиста козина – струваше ми се, че

толкова бързо, остра и гъста, расте брада само на мъртъвците.

Малко по-късно тоя унес бе заменен от трескаво мятане и приказки. Джем говореше на пресекулки, неистово високо или в заговорнически шепот; Джем зовеше френка – най-вече него, – Мехмед, Хайдар или Хюсеин бег; Джем издаваше заповеди за бой или бягство, спореше дръзко с ДОбюсон, преговаряше с Матиаш Корвин. Джем имаше и други гласове през ония дни – той хлипаше над трупа на Завоевателя и галено се оплакваше на майка си; Джем заклеваше малкия дук във вечно приятелство, пееше свои стихове за нощите в Карамания и много смешно, търсейки прости думи, разговаряше със сина си. Нито един път Джем не спомена мен, не ме призова. Сякаш и в сънищата си чувствуваше, че само аз съм тук, че винаги ще бъда тук – за Джем вече бях част от него самия.

Страшни дни и нощи се нижеха за мен. Особено нощи. Високата стая, чийто свод се губеше над свещта, зад чиито завеси пробягваше враг, а подът ѝ скърцаше от миши зъби и дървесни червеи, се изпълваше. През нея минаваха всички, които Джем викаше насън. Прииждаха с лека стъпка поетите ни – тълпа млечно млади, разточително весели, сияещи момчета – тях ние оставихме в Коня; преминаваха караманлиите, водени от Касим бег, сурови и верни, кръвта пробиваше конопа на ризите им – тях оставихме из Сирия, Ликия и Киликия; влизаше малкият дук, дори на кон, а нощните сенки го състаряваха – къде ли беше сега малкият дук? И почти винаги ноще идеше ДОбюсон – той не минаваше, нито влизаше, просто бе тук, присъствуваше с тъмнината на ъглите и дишаше с вятъра...

Чудно е, че не полудях именно аз, затворен сам с един лудо бълнуващ, оставен насаме с всичко, от което Джем спасително избяга в болестта си. Навярно ме опази грижата аз се грижех за Джем безполезно и нелепо, но се държах като удавник о задачата, която бях си задал сам.

Не съм броил дните, но през един от тях – късно следобед – Джем дълго спа без припадък. Сега пък се унесох аз, редки бяха тихите ми часове. И изведнъж чух:

– Саади, ден ли е или нощ?

Джем рече това с глас, който не оставяше съмнение – Джем се завръщаше. Наведох се над него, над лицето, което почти не познах. Изучаваше го и Джем: той прокара една много суха, много бяла ръка от челото към слепоочията си и оттам – към брадата.

– Обрасъл съм като дервишин, Саади – каза. – Дълго ли боледувах?

Притеглих го върху рамото си, не исках да види, че плача. Беше

мършав, а странно тежък. Чинеше ми се, че морето е изхвърлило в прегърдките ми удавник, когото дълго съм търсил.

– Джем – казах, – преминахме и през това, Джем...

То не означаваше обаче, че не ни предстои друго. Седмица по-късно братята ни съобщиха, че заминаваме. Вече и не питахме защо, отговорът щеше да бъде: необходимо е за безопасността ни. Едва след време узнахме, че онуй пътешествие е било свързано с Людовиковата смърт и страха на Ордена от Шарл Савойски.

Когато ни изведоха из Румили и докараха конете ни, настърхнах. Не, нашето пътуване не приличаше на досегашните. Нямахме я пъстрата ни, златовезана свита; Джем не щеше да язди между своя охрана, под нейните викове и свирнята на майсторите ни. Преди месеци тия шест-вия бяха събирали благородничеството на Савоя – от всяка стъпка на Джем тогава се раждаха песни и стихове.

А през нея есенна утрин из Румили се измъкна тъжно шествие. Двама иностранци, облечени ярко, възседнаха в мълчание конете си. И двамата изглеждаха току-що оздравели. Те примигваха болезнено срещу светлината и се крепяха несигурно на седлото. А наоколо им – отпред, отзад, встрани – язدهа черните братя.

Джем не проговори през целия тридневен път. Яздехме все още през Савоя, а сърцето ми се свиваше, помислех ли че я напускаме. Бях взел са свиквам с белите й скали и ниски, остри храсталаци, с редките й, измъчвани от мистрала горички, с чистото й небе. Тук все още донякъде бяхме свои – усещаме дъха на Средиземноморието, а отвъдният му бряг беше вече дома... Приличаха малко на Брусенско тукашните хълмове. Едно и също слънце грееше тази част от света. Мен ме терзаеше нашият път все на северозапад, непрекъснатото отдалечаване от нас.

Пътувахме три дни. Никой не ни посрещаше, нито изпращаше. Очевидно братята ни криеха. На третия ден стигнахме някакъв замък, след две или повече седмици го заменихме с друг, с трети. Изучих Дофине, сякаш ще й съставям карта. Не мога я състави – шегувам се; не пътища, замъци, гори и долове съм запазил като спомен от онова време. С него ми остана свързано само едно лице, върху което се редуваха нетърпелива ярост, примирена досада, кратки просветления и отчаяна, отчаяна мъка – Джемовото. Вероятно аз не съм изглеждал различно, но нямахме кой да ме опише: Джем винаги се е занимавал със себе си, а благородничеството от Дофине не отделяше много внимание на някакъв султанов слуга.

Навсякъде Ордентът ни предлагаше все същите развлечения: лов,

трубадури, преяждане и пиянство. По свой начин двама ние ги разнообразявахме с разговори, нощни, тихи, защото страхът пред братята бе станал част от бита ни. Нощем ние се губехме в предположения (новините, стигнали до нас, бяха повече от оскъдни, а може би подправени). Предполагахме какво върши Баязид или възнамерява Корвин, какви постъпки пред християнството предприема светият отец, къде са били отведени трийсетината ни другари – и още безброй догадки пълнеха нашето нетърпение.

Не ме питате защо сме били преди всичко нетърпеливи, ясно е и без думи. Вече си давахме сметка, че с нас си играят, като ни заглавиковат в празненства. Отначало, в Ница, те изглеждаха естествени: посещаваше Франция един турски владетел, посрещаша го, чествуваха го – добре. Но ниchie посрещане не би траяло тъй дълго; всеки чужди владетел за толкова време би имал поне една височайша среща, би подписал поне някаква хартия – договор, съглашение, обязательство. А за общо седемте години из Франция Джем не биде приет от господар с шо-годе висока титла; местните госюдарчета не му заговориха за повече от виното или лова; не получаваха писма, никакви, нито едно!

Веднъж в годината където и да се намирахме през април – ни посещаваше Баязидов пратеник. Същият, който току-що бе отнесъл на Родос издръжката за Джем. Със съдействието на Ордена той проверяваше дали шехзаде Джем е между живите. Тия дни бяха черни за нас, предущахме ги седмици отнапред. А Баязид бе станал и вискателен; пратеникът му не се задоволяваше – както преди бе сторил Хюсеин бей – да зърне отдалеко Джем. От нас се искаше да се явим, за да ни види през две педи разстояние.

Ония години Джем още дълбоко преживяваше такива часове. Все пак Баязидовият човек бе едничкият турчин, комуто се показвахме – следователно едничкият Джемов поданик в бъдеще. Джем сякаш се стараше да го смае и подчини само с вида си (никога той не произнесе дума пред него). Джем ме караше дълго, много внимателно да го обличам преди приема; обикновено небрежен към външността си, той вискателно подбираше своите накити, сменяше ги по няколко пъти, докато се спре на най-подходящия; вираше се в огледалото с присвити очи, за да схване дали всичко в изгледа му е добре съчетано, при необходимото съотношение между цветове, оттенъци и материя, дали не е загубена художествената мярка – в такива часове Джем се готвеше като за пред живописец, а не за пред някакъв султанов бей.

След това господарят ми преценяваше и мен – облечен, сякаш бях

везир. Накрая – много странни бяха ония мигове, не мога да ги премълча – Джем започваше най-трудното: събираше и подреждаше чертите на лицето си, заличаваше от него всяко човешко чувство, докато го доведе до пречистено, величествено безразличие. Наистина той изглеждаше идол, а не жив човек през тези часове, които се повтаряха всяка година.

Монасите винаги го дразнеха, но в такива дни Джем изискваше тяхното присъствие. Те се изправяха от двете страни на целия му път, в пълни доспехи, със замръзнал израз и те.

Ние тръгнахме помежду им. Често стълбите на замъка биваха тесни, никой не бе предвидил, че ще служат за владетелски прием – и ние отривахме сърмените си халати о множество ризници; често настилката беше прекалено износена тук и там, та Джем пристъпваше неравно, сякаш язди; често вратите на така наречената приемна биваха твърде тесни, за да премине през тях в редица челната охрана на Джем султан – и тя се блъскаше неловко, издавайки метален звук. Но винаги и навсякъде из тия провинциални замъци самият Джем изглеждаше неизменно великолепен.

Аз вървах подире му с най-смирнен вид, както подобава на един султанов везир, вървах като подир слънцето. Джем изкачваше няколко стъпала, за да застане пред току-що скалпения си престол. Не седнаше. Стоеше за малко, невероятно красив, невероятно пищен и безизразен. Една жива картина на владетелска мощ предлагаше себе си пред подачника, събркал своя господар.

Забавно бе да наблюдаваш този поданик – те впрочем бяха различни за всяка година. Виждах как Джем мигновено го заслепява, би го и съборил, уверен съм, ако пратеникът не се държеше нащрек. И не само защото Джем бе легенда; все още не помръкваше, продължаваше да пленява и властвува Джемовият прословут чар. Въпреки жалката храна, която му предлагаша тия чужди замъци, населени с кучкари, оръженосци и най-много барончета, въпреки усамотението и неизвестността. Струва ми се, най-трайната част от Джем беше именно чарът му.

За няколко мига господарят ми се къпеше във възхитата на своя едничък за тази година поданик. Той я отнасяше назад, през тремове, ходници и покой; той я скриваше под възглавницата на своето легло, за да й се радва нощем; мъкнеше я по лов и по гуляи. Бях съвсем сигурен, когато при такъв гуляй Джем изведнъж заотсъствуваше с унесена усмивка, че е извадил из спомените си това преклонение, че се опива от мисълта за своя още действена част.

Нищожна утеха – казвате. Право. А знаете ли какво е тщеславният

глад у един двайсет и пет годишен, зареден, здрав и гален самозванец? Той е по-силен от всяко чувство на недостиг – не ще го сравниш с жажда в пустинята, с несподелена страст, с гладна смърт дори. Парещ и всеобхватен, той превръщаше Джем в една главня нетърпение. „Кога! – крещеше, виеше понякога всяка Джемова клетка, – кога най-сетне ще поведе поход, ще победа, ще вляза в Топкапу като султан! Кога!“

О, как го разбирах! Аз, комуто свободата не би поднесла нито победа, нито престол; който се стремях към нея като прост смъртен и не виждах в свободата повече от свобода. Моят стремеж вече стигаше, за да изпълни всяка помисъл, мечтите и сънищата ми – той май бе променил дори моите движения, та ми се струваше, че всеки около мен ще попита: „Тук ли си още, Саади? Как може свободата без тебе?“

Можеше!... Някъде (навсякъде, извън Румили, Монтръой ле Виконт, Рошешинар и разните замъци из Дофине) мъжете на моя възраст живееха – правеха война, търговия, къщи, дългове и деца, – аз яздох всред любезни тъмничари и докарани по заповед благородници, стрелях зайци, вечер слушах блудкави песни за измамани в любов девици или наказани от бога злодеи и пиех – пиех разрежено френско винце! Каква беше тая огромна бъчва, та я не изплакнаха толкова години, та не се довърши подчервената водица, с която пояха мен, любителя на кипърско и ширакко вино, гъсто като кръвта на загинал от безводие бедуин!

Е, да – пак се отклоних. А с какви събития да отбележа дните, протекли за нас без събития? Как да ви опиша всички дяволи, дето ни наскочиха, затласкаха ни насам и нататък, принудиха ни към постъпки, които ще наречете безсмислени, а може би и смешни?

Така, бяхме в Рошешинар. Ще ви спестя описанието му, защо да описвам всички наши прибежища – те бяха спирки и в житейския ни път, понеже на всяка от тях изоставяхме по нещо свое, докато се видяхме такива, каквито ни е майка родила, голи нетялом, а духом. И Рошешинар не отстъпваше на другите – средна ръка замък. Негов господар беше авиньонският командор – продължавахме да се влечем от иоанит на иоанит.

В Рошешинар естествено веднага ни запосещавах, заловиха се да ни устройват зрелища – вече не си представях ден без такъв пълнеж; вече мислех, че ще ми направят благодеяние, ако някоя утрин вземат да ме бият и ме бият до самата вечер – какво чудесно разнообразие! Напразно задавах все същите въпроси на благородничеството от Дофине – питах за Шарл, както винаги. Отговаряха ми неопределено: бил или в Шамбери, или в Лион при роднините си.

Усещах как тя отговори падаха върху нетърпение Джем като врял зехтин в рана. Две надежди хранехме Шарл и Корвин. Шарл нищо не успя за цяла година, а Матиаш? Защо всичките ни пратеници до Маджария тайни и явни – сякаш потъваха; защо Ордена никога не споменаваше Корвин в известията си? още:

„Непредпазливо е, но трябва да разпитаме за него. А – реши Джем. – Братята ще ни излъжат, зная колко е трудно да разговориш някого от господарчетата или оръженосеца му?“

Това беше новото настроение на Джем. Джем считаше, че е време да действваме ако Предълго бяхме се оставяли на световните сили. Тия разсъждения на Джем подплатени от нетърпеливостта му, протресяха. Бяха все пак по-поносими от неговото самооплакване в пристъпи на болзено отчаяние. Ние нощем – най-вече нощем – кроеше небъдници, че беше разказваше много подробно. Не съм уверен дали това беше от болестта му (вече никога не гледах на него като на съвсем здрав човек), или бяха естествен отговор на всичко, което ние бяхме преживели и което се очертаваше за наше бъдеще и Тъй или иначе, Джем заживя с мисълта за бягство, и тази мисъл го поведе.

– Веднъж да се приберем в Шамбери, при Шарл! – шепнеше ми Джем нощем, когато всички уж спяха, а което знаехме, че ни подслушват. – Шарл ще ни снабди с пратеник до Маджарско. Не е изключено, Саади!

– Тъкмо изключено е. В Шамбери магистърът и кралят имат поне десетина съгледвачи. За два дни и двамата пак ще научат, че си там. Те могат да заставят Шарл, да постави върна стража. Нищо не разрешава едно бягство в Савоя.

– Тогава ни остава да гоним Маджарско. Не ме радва кралят давай, Саади! Ами ако утре ни отнемат и тая възможност! Какво бихме загубили при един опит, Саади? Доверие ли?

– Привидността на нашата свобода, Джем. Ти не я губиш достатъчно. Можем да си изпросим затвор. Най-обикновен строг затвор. Без надежда. Сега имаме поне нея...

– Не и не! – Джем избухваше така, че се боях заговори гласно. – Времето върви, не знаем дали след месеци Корвин не ще се откаже от война с Баязид. Съкровени са миговете, Саади! Още утре трябва да...

Разговорът ни имаше различни краища. Джем или ми нареждаше да разуча пътищата между Дофине и Маджарско, или да узная какво занимава сега Корвин. как се отнася кралят на Франция към Шарл и прочие.

Още ноще аз съчинявах разговорите си за през деня. Хубаво, че съм

съчинител и певец наедно-бях свикнал да се държа пред слушател и и да кърмя мигновено всеки провал в своята игра. Дали яздох или гуляех всред синьорите от Дофине, не изпусках конците на играта. Най-често сполучвах с най-проста въдица – правех се пиян, нали е възприето поетите рядко да изтрезняват. Тогава заливах събеседника си с порой думи – невинаги правилно изговорени, види се, защото ми се подсмиваха – разкривах душата и мечтите си и така предизвиквах някаква бедна, изтървана откровеност.

Всъщност аз никога не разпитвах за пътищата към Маджарско, твърде прозрачно би било такова мое поведение. Надявах се, че ако избягаме – никога не повярвах и в това, – ще се оправим по звездите. Затова пък събирах отломки от вести за събитията в Европа.

Всяка от тях Джем посрещаше еднакво: „Виждаш ли, не бива да се чака! Няма какво да губим: ДОбюсон не ще ме убие, защото му нося злато. Измисли нещо, направи нещо, Саади!“

Започнах да работя последователно през пролетта на 1484 година. Дотогава в Рошешинар станахме свои: редовно ни гостуваха благородници от околността, познавах свитите и певците им.

Спрях се на един от тях, певец. Доверието ми навярно падна върху него, понеже служехме на същия бог. Беше млад, а вече прочут (неговата песен за Ричард Лъвското сърце в затвора бе положително най-доброто, което съм чувал за Ричард). Доведе ни го господарят на Монтрьой ле Виконт – Д'Обюсонов брат.

Още щом той запя, много ми напомни нашия поет от село – Хайдар. Личеше си, че не се е родил между благородници, дори не и между слугите им младежът бе лишен от обноски, – но в песента му имаше нещо истинско. Въдъхновение. Несръчен, докато го представяха, Рение (казваше се Рение) не се отпусна, а като че се откъсна, когато запя. Гледах го как отсъствува от нас, цял владен в творбата си, чувствувах как я доработва и тия дребни, неочаквани за самия него сполуки в някоя дума, в някой нов образ, го понасят още по-високо над един свят, който не бе неговият.

Гледах Рение – вече не го слушах, – потънал в горчиви спомени: някога, преди да ме открие Джем, аз пеех така, простете. Някога – за първи път пред Джем – аз бях пял така и го накарах да ме предпочете пред всички чувани от него певци. И това предпочитание – наречете го любов, ако щете – беше ме убило като певец. Осъзнах го през часа, когато слушах Рение. Моята мисъл и сърцето ми не можеха вече именно да се откъснат; от години аз не познавах великия по мъка и блаженство

миг, онова усилие и лекота наведнъж, които са самото вдъхновение. Бях прикован о земята, защото на земята живееше и страдаше някой, когото обичах. Аз бях негово притежание.

Да, гледах Рение и виждах как се налага на нашите дръвници от Дофине. „Не е необходимо да разбираш изкуството – мислех си, – малцина дорастват до него. Но искреността се лови с ненаречено сетиво; ако веднъж я дръзнеш, ти вече си се наложил...“

И представете си докде бях изпаднал аз, поетът Саади, та – щом Рение завърши и се оттегли, а аз го последвах – не му заговорих на нашия общ език, не му изказах своята горчивина на мъртъв поет, ами съвсем плоско, но много присъщо за човека, в който бях се превърнал – в нескопосан държавник, – веднага опитах да събудя съчувствието му към Джем.

– Вие ме разплакахте с песента си, Рение – казах пошло, а поетът в мене наистина плачеше от срам.

Певецът ме погледна, теглеше ме.

– Радвам се – каза. – Много се радвам, дето съм ви разплакал.

Това никак не смути държавния мъж, който бях.

– Може би (разбирам, вдъхновението ви търси героични неволници) имате и песен за Джем. Защо не ни я поднесете!

– Защото нямам. Навярно съм първият трубадур, пял пред Джем не за Джем. Знаете – вие сте Саади, нали? – аз считам, че човек трябва да бяга от близост с оногова, когото е възпял. Така е по-добре.

Докато говорехме, прекосихме двора. Рение отиваше да получи вечерята си при кучкарите и соколарите. А аз го придружавах съвсем недостойно като за първи велможа на един почти султан.

Рение забеляза грешката ми. Той спря пред кухненската врата и някое време ме гледа втренчено.

– Зная! – каза той внезапно и достатъчно тихо, за да не чуе никой. – Зная и колко сте плакал, и какви песни ви трябват. И изобщо мисля, че зная много повече от вас, Саади. Защото съм навън. Целият Стар свят обсъжда свободата или затворничеството на Джем. Ще поговорят и ще забравят, както е било с Ричард Лъвското сърце, а?

Съобразих: Рение не чакаше да го настигам, той сам бързаше срещу мен. Събрах цялата си смелост не можех да пропусна такъв случай:

– Защо ще чакаме да забравят, Рение?

– Охоо! – проточи той и се засмя. – Ами ако са ме купили братята?

– Не са! – изрекох отчаяно (смърт бяха за мене такива разговори!).

– Ти не би се изстъпил пред Джем с песен за Лъвското сърце, не би я

пял така...

Разбира се, говорех глупости. Но тъкмо сега Рение престана да се усмихва.

– Съгласен съм, господарю. – Утре заран ще поздравя събуджането на Джем султан с песни от Елзас. Бих му пял и при лова, имам много хубави ловни песни.

С една дума, на другата заран по време на лов поговорих мъжки с Рение. Не мислете, че певецът беше заговорник, че някой бе го изпратил. Той просто обичаше онова полудете – обичаха Шарл всички трубадури на Франция и искаше да го зарадва. Вън от това подозирах у Рение някаква вражда към братята, тя се промъкваше през думите му. Никога не узнах дали е имало друга причина, или беше част от прастарата ненавист между поети и монаси.

Впрочем Рение ни обеща два коня при мостчето в гората, по кат дрехи върху всяко седло и ми указа най-общо посоката на бягството ни.

– Ще бъде глупаво, ако гоните Шамбери; още по-глупаво – ако се движите на изток. Слезте право към морето, но не в Савоя. Гонете устието на Рона. Или Мавритания, ако ви стигат сили. И търсете кораб за откъд.

– За Кайро ли? – отговорих изумен. Не бяхме мислили за бягство в Египет.

– Каитбай е във война с Баязид. А Корвин вече от месеци има мир.

– Мир между Баязид и Корвин! – тази вест вече ме уби на място.

– Да, любезни приятелю. Не се надявайте на маджарския крал! Други са му сметките.

Рение беше ме отминал, като преди това ме предупреди да не поемаме, преди той да се измъкне от Рошешинар – и в туй ми заприлича на Хайдар. обичаше изпипаната работа. А аз стоях и не идвах на себе си – изменяха се всичките ни предвиждания, пътищата ни, изгледите за успех. Защо наистина дочакахме мир и няма ли да го последва друг – между Турция и Египет?

„Боже мили, дано утре вечер ни пребият, ако не сполучим! – помислих аз. Все по-непоносимо бе да се намирам сам с Джем посред играта между два цели свята. – Дано утре се свърши! Така или иначе...“

Шепнешком предадох на Джем своите преговори и обещанието на певица. В тъмнината – правехме се, че спим – усетих Джемовите пръсти върху челото си: „Благодаря, Саади! – шепнесе и той. – Знаех, ще направиш нещо.“

Решихме да се измъкнем в оня час, когато пирът е към края си,

когато трезвите дремят, а пияните буйствуват и не може да се разбере кой вече се е оттеглил да спи и кой обикаля навън по свои нужди. Естествено това е най-допустимият час за бягство, но още не бяхме изпечени и избрахме него.

Преживявахме го с цялото вълнение, присъщо на новаци. По време на вечерята Джем изглеждаше и по-пиян, и по-буен, отколкото някога е бил, а аз упорствувах в необяснима сънливост. Струваше ни се, че сме убедителни, поне никой не намекна противното. Вече достатъчно късно се изхлузахме през отделни врати, срещнахме се на двора, прекосихме го в най-синята сянка. Надявахме се, че не е непонятно, дето минаваме през кухните (така отбягахме крепостната врата) – там Джем съвсем пиянски заля косите ми с черпак вода (за да ме бил разсънел, обясни на прислугата), а след това малко сбъркахме изхода.

Навън бе черна нощ – и в тази своя част бягството ни беше по реда си. Рошешинар хвърляше гъста сянка, тя преминаваше в почти отвесния речен дол, а той – в гората.

Препъвахме се, лъхтахме сподавено, хлъзгахме се в жабуняка и загъвахме в речичката. До моста. Там наистина чакаха два коня. Наистина с по вързоп дрехи на седлото.

– Ще се преоблечем призори! – изшепна Джем. – Саади, заклевам те, бързай!

И без да ме заклеват, бързах трескаво. Познавах пътеките през гората, по тях препускахме при всеки лов. Водех тихо конете, изтръпвах от всеки шум, мерех най-късия път към полето.

Благодаря, боже – ти, който не пожела нашето бягство да успее, – че ни подари оня къс час езда през открито поле! То просветна изведнъж пред нас светеше, въпреки нощта след двойната тъмница на гората, – то възплащаваше за нас отдавна забравения простор.

Пуснахме конете си през него. Джем ги гонеше с тържествуващ вик, ако наричаме вик един по-висок шепот. Притисках лице о шията на моя кон – доста дребен, евтин кон, – бях разнежен досълзи. Виждах малко пред себе си Джем, отново гъвкав, отново ликуващ. Джем се държеше малко странно – той не се привеждаше, а сякаш искаше да загребе повече вятър и нощен хлад с раменете си.

Бяхме се забравили, не зная колко време сме яздили напосоки. После Джем спря. „Саади, оправи ни по звездите! Накъде е Шамбери, Саади?“ (В суматохата не бях му обадил дори, че докато сме гуляли в Дофине, светът е променил съотношенията си и ще трябва да гоним Кайро, не Савоя.)

Спрях и аз. Преди да отговоря, за малко стана тихо – не пълнеше нощта тропотът на конете ни. И в тая тишина долових съвсем близо друг конски тропот. Повече от осем копита, повече от двама ездачи. Не, не беше ехо. Не само ни гонеха – настигаха ни.

Много страшно ми се видя тогава лицето на Джем; така ще да изглеждат ония, които ходят насън и някой изведнъж ги стресне. Изопнато, мъртво – празно. Докато хайката ни докопа, а ние останахме в кръга ѝ. Счу ми се, че пръхтят зло не конете, пръхтяха братята в брадите си. Насмешка издаваше презрението им, и доволство, и превъзходство. С него се обърна брат Антоан Д'Обюсон към Джем:

– Ваше височество се е заблудил в нощната си разходка. Замъкът Рошешинар се пада много вляво.

Онова бе първият ни опит. Последваха го други – не помня броя им, – вече по-зрели, по-хитри. В никой от тях не надхитрихме Ордена.

Показания на Батиста Сниньола, без определено занятие, за есента на 1484 година

Това, за неопределеното занятие, не е вярно. Всички се досещаха, че и аз си имам занаят, как не. Но виждам, и вие ще пазите приличие, тъй си и мислех. С нищо не се е променил светът от мое време насам, не е мръднал ни йота. Та, така.

Аз, Батиста Сниньола, съм родом от Генуа. Повечето от Генуа по наше време бяха моряци. Като ви казвам моряци, то не значи едно и също – имаше и големи богаташи, и съвсем дребен народ, дето работеше за единия хляб. Някъде по средата бяха най-отчаяните. Като моя човек Христофор Колумб, да речем, който по-късно се прочу, макар с нищо да не беше повече от мен.

Татко ми, вечна му памет, ми остави дрехите на гърба – толкоз. А на мен не ми се блъскаше като моряк от Генуа до Кайро, Марсилия или Малта срещу половин дукат годишно. Тъй взех да си търся цяра по много начини, които не ще изброявам. Седна дума, към 1480 година аз май че се бях вече замогнал, та от услугите ми се ползваха някои първа ръка хора – наши едри търговци, дребни благородници и други. .

Ще питате какви бяха тия услуги, а аз не ще ви отговоря, защото повечето бяха не за пред свят, пък не желая да ровя работи, за които съм взел двойна пара: веднъж – за да ги свърша, и втори път – за да мълча. Знаете, по всяко време големците имат нужда от такива като покорния

ви слуга Батиста Спиньола – ние сме по черната част, а те ѝ обират каймака.

Впрочем през 1484 година – тогава бях в Марсилия, продавах крепостни на баварския княз за египетски жълтици (султан Каитбай предпочиташе стража от руси момчета) – при мен, в Марсилия, се яви един непознат. Каза ми, че идел от името на дук Еркуле ферарски; показа ми в уверение печата му.

За Еркуле, ако питате, трябва да кажа, че и в подземния свят такъв разбойник не е имало. Вярно, по наше време не се усещаше голяма разлика между разбойници и владетели – аз поне не я виждах. Но из Италия бяха се навъдили едни съвсем открити разбойници всред владетелите, защото тия непрекъснати войни така ги разоряваха, че трябваше отнякъде да покрийт разходите си и го удряха на пладнешки грабеж.

Ето, да речем, Буколини – никой не знаеше откъде се е взел Буколини, а той обсади Озимо, при Анкона (докато самата Анкона принадлежеше на Светия престол), завладя го и през същата 1484 година му търсеше под дърво и камък купувач. Продаваше пристанище срещу пари, честен кръст! Или пък Медичи, лоРенцо, господарят на Флоренция беше почтен и много уважаван мъж, въпреки войните си срещу Светия отец. Друг един Медичи, корсар по занаят, превзе Хиос, уж вече султанов, и му събираше данъци, и го управляваше с бой. Искам да кажа, че нямаше по наше време точна граница между корсари, разбойници и князе – все тя. Сега, викате, имало. Хубаво.

Та дук Еркуле беше жив разбойник. Кому откъдето потрябваше да направи някаква беля в Италия (да започне война, да получи наемници, да отпъгне някое село или проход), се обръщаше към аук ферарски. И той не отказваше. А тия работи вършеше най-вече с помощта на нашего брата. Затова, щом в Марсилия ме намери оня човек, бях сигурен, че става дума за големи пари – нали бе споменато името Еркуле Ферарски!

Оня човек ме предупреди, че работата била от най-тайните. Разбира се, заплаши ме, че няма да гъкна, ако рекат да ме очистят. Излишно, нашего брата знае да мълчи. И ме накара да замина с него за ферара. Дукът искал да ми говори лично.

Оставих на своя съдружник (също генуезец) да продава баварците и потеглих. Във ферара ме приеха веднага. Дукът, де. За разлика от другите големци, Еркуле уреждаше тия дела винаги лице в лице, затуй и успяваше, щом се залови.

За дука, какво да ви кажа, човек като човек. Само говореше много дръпнато, сякаш ей сега ще се сбие; искаше да го разбереш от половин

дума. М така, съвсем накъсо Еркуле ми съобщи, че трябвало да устроя отвлечането на оня султан, дето много се приказваше.

Не бях очаквал толкова дебела работа. Всички говореха, че светите братя от едикой си орден пазели султана като очите си. Та как виждаше тая дук Еркуле?

Попитах го тъкмо така: как я вижда?

– Аз, ако я виждам, защо ще викам тебе, простако! – Не преувеличавам, такива бяха обръщенията му. – Не ти искам отговор днес, нито утре. Помисли, поговори с хората си! Само поемеш ли работата, трябва да я свършиш, ясно? Иначе ще се оправяш не с разни търговци от Генуа или князчета баварски.

– Дожът на Венеция ли ще плати? – поисках да изскубна нещо. По наше време и в Италия най-големите сделки от тоя вид ги плащаха венецианците. И с тях най-малко биваше шега, вярно е.

– Ха, дожът! – озъби се Еркуле. Толкова му изкопчих. – Връщай се в Марсилия, уреди всичко и ми съобщи цената!

Изведнъж ми дойде смелост. Щом Еркуле търси мен, навярно другаде вече не е минало. И ми възлагаше не що да е, ами султана, дето монасите... Знаехме вече, че султанът е най-голямата сделка по наше време, по-голяма не може да се измисли. Е, какво! Аз да заложа главата си, без дук Еркуле да ми каже кой плаща, така ли? Ще рече, ние сме хора тъмни и няма какво да питаме. Неее!

– Искам да зная кой плаща – рекох и сам си се учудих. Еркуле спря – защото беше се разхождал през целия ни разговор – и ме изгледа, сякаш ще ме смачка. После се разся.

– Искаш да знаеш, а? Хайде, знай! Така и така ще те очистят, преди да проговориш. Плащат двама: крал Матиаш и малкият дук. А? Глупав си, иначе би предпочел да не знаеш, та дано отървеш главата.

– Ние умеем да мълчим, Ваше височество – казах достойно. – А кога ще платят двамата въпросни господари?

– Когато се плаща. За свършена работа.

– И такова сме виждали. Ударят ти ножа, вместо да платят. Не започваме работа, преди на името на Батиста Спиньола в някоя римска или флорентинска банка – изберете си – да бъдат внесени сто хиляди дуката. Само така.

– А как ще завършите? – пак се смееше дукът, забавляваше се.

– Ще го пресметнем. Нашите разходи и печалбата ни. Разликата ще получим при предаването на султана. Не ще си сложа повече от десет хиляди печалба, честен кръст!

– Те, твоите кръстове!... процеди Еркуле. – Известно ли ти е, че султан Баязид събира сто хиляди дуката годишно от цялата си империя? – А ти ще ги вземеш за една нощ.

– Не, тях не ще взема, ще ги дам – поправих го. – Мисли ли Ваше височество за разходите ми? Та аз ще работя поне с трийсет души прежалени хора.

– Прежалените са евтини – пресмяташе наум дук Еркуле. (Ще ви кажа какво пресмяташе: че трябва да поиска от ония двама господари към двеста хиляди – двегодишния доход на най-голямата империя, – та да остане и за мен, и за него, дука.) – Няма ли да чуя нещо по-разумно?

– Няма, Ваше височество. Питайте и други, такава е цената на султана. Не бойте се, ще платят и ще си ги върнат тройно.

– Хайде, тръгвай! – приключи Еркуле ферарски,. – Ще предам колко исках.

Така, аз пак си заминах за Марсилия. Из пътя разсъждавах кого да натоваря с тая работа. Спрях се на съдружника си – не случайно бях го взел за съдружник. Много изпечено момче, прибрах го от улицата и го държах с едни работи, дето откарват на колелото за мъчения, ако река да проговоря.

Намерих го в Марсилия, вече беше натоварил баварците за Кайро, брой ми парите – сметките му бяха винаги наред. Разправих му за работата и той се стегна за една нощ. Защото решихме да замине на север и подразбере в коя крепост пазят сега султана – не беше мъчно, дочуваше се. После някак да се докопа до някого от хората му и им съобщи, че маджарският крал е уредил бягство. Нека се уговорят там и да се върне. Тогава вече ще известим на дук Еркуле, че всичко е уредено, ще проверим дали кралят е внесъл парите и ще я свършим, ако рекъл бог.

В цялата история моят дял не беше решаващ: чрез мене всъщност – защото имах име в подземния свят – Еркуле възлагаше работата на Джовани, съдружника. Затова – макар за очи да се пазарях с Джовани признавах си, че ми иска не много: трийсет и пет хиляди, така се съгласихме. Знаех си, че докато работи, ще станат поне петдесет, такъв си беше той, умееше да проси и настоява, да ти обажда всяка заран какви нови разходи са се явили. Но и петдесет не бяха много.

С една дума, към края на септември Джовани замина на север, като водеше три коня товар – книги, говореха, че султанът купувал книги, а Джовани трябваше да си придаде безобиден вид.

Аз чаках Джовани и много се боях за него, защото е известно, че братята от кой да е орден нито са елени, нито прощават. По туй време

ме навестиха двама поотделно. Единият се викаше Цезар Валентин и говореше слабо езика ни. Бил изпратен от краля на Маджарско, каза, и питаше докъде е стигнало делото. От него изкарах съвсем малко – парите накрая, казваше. Но аз разбрах, че кралят е много нетърпелив, и това ме зарадва веднъж да измъкнеш султанчето. тогава ще почне истинският пазарлък! Ако успеем да го скрием, разбира се.

Вторият, дето дойде, беше Пиетро Мъченика от Мантуа, него познавах отдавна. Викаха го така, защото заради един тлъст обир бе висял две денонощия на колелото, бяха го рязали, горили и драли (не целия, да не си речете), а той оживя и взеха, че го помилваха. Та Мъченика идеше от името на Шарл Савойски. „Личи си, че Шарл е вчерашен – помислих. – Иначе ще повери ли работа на Мъченика, дето майка си продава и спи със сестра си!“ Знаете, и между нас има свестни и никакви, макар всички да минаваме общо за мръсници.

Мъченика много ме разпитваше докъде сме я докарали, защото малкият едва ли не ядял и не спял от мъки по своя обичан приятел, и все така щяло да е, докато не го видел на свобода. Но аз забелязах това, дето Пиетро изпитваше твърде изтънко как, кога и къде, та заключих, че може и да е намислил нещо си: сам да устрои бягството на султана например и да си го скрие той за пазарлък. Затова побързах да го отпратя как да е, а той все пак ми измъкна два дуката, уж нямал пари да се върне в Савоя.

Бях вече взел да се боя, че Джовани е влязъл в клопката и ще ми трябва нов съдружник, когато – към края на декември – той се върна. По туй време в Марсилия е истинско свинство, не духа, ами направо убива мистралът и по цели дни пристанището е пусто – хората се крият из подземията, за да не ги влудява воят на вятъра. Така и аз си седях на завет, когато чух гласа на Джовани. Израдвах му се много – дотогава нашата работа все ми се струваше ялова.

Джовани беше неузнаваем. Облякъл той вълча шуба, а дрехите му – позволете да разбирам – бяха от фландърска вълна. Пуснал голяма брада, ръкавици носеше, че чак и пръстен.

– Охо! – рекох, след като разменихме някоя дума. – Много си се разпуснал. Да не ядеш на зелено маджарските пари?

– Не – отговори Джовани. – Ям в брой. На Джем султан парите.

– Нима успя да му говориш?

– Би било глупаво. – (Забелязах, че Джовани важничи ужасно, уличният му просяк!) – Но говорих със Саади. Моля! – подаде ми ръка. – Тази ръка я е целувал Саади, първи велможа на Джем султан.

– И какво уговорихте?

– Първо нека хапна, любезни съдружничко! – прекъсна ме Джовани и сне шубата си. – Първо ме напой, че тогава!

Това не беше лошо. Джовани можеше да се прави не на търговец, ами дори на княз, но напиеше ли се, отпускате език и изказваше майчиното си мляко. Та, седнахме да прием и Джовани си каза:

– Ех – каза, – Батисте, нашата сиромашия свърши! Ще купиш не кораб, ами пет, Батисте, а аз може да купя двайсет. ще се приберем в Генуа, издокарани като картинки, ще се отровят генуезци!

– Е, е! – казах. – Полека!

– Никакво полека! – отговори Джовани. – Всичко е готово. Как съм се промъкнал в Буазлами (скоро преместили там султана), няма думи. В Буазлами минах за търговец на книги, а трима братя гледаха с по четири очи що за книги изкарвам из сандъка. Както и да е, тогава не свърших нищо, ами се направих, че ме присвива, и останах в селото. После платих на едно момче да ме срещне със Саади – той е едничкият турчин при султана. Срещнахме се, докато Саади уж идеше в селото за някакви билки, и му предадох всичко, дето говорихме ние. Споменах там за краля на Маджарско и за Шарл, казах, че трийсет души верни хора са се заклели над кръста да изведат султана от плен. Оня Саади се хвърли да ми целува ръцете – такъв им е обичаят, изглежда. – а аз му наредих да пита господаря си кога и къде. Саади отговори, че втори път едва ли ще се измъкне незабелязан из крепостта и затова нека уговорим веднага. Уговорихме. На другия ден взех, че оздравях и потеглих. Това е, Батисте.

Не ми убягна, дето Джовани премълча най-важното: какво са уговорили. Искаше може би да ме измести пред дук Еркуле.

– Какво уговорихте? – попитах.

И разбрах, че Джовани не е чак дотам пиян. Той ми смигна и по господарски сложи ръка на рамото ми:

– Който много знае. рано остарява, Батисте. Като му дойде време, ще научиш.

Блъснах ръката му от рамото си. Уличникът – той ще се държи от високо с мене, дето му дадох хляб!

– Не забравяй, братче – срязах го, – че парите са внесени на мое име. Никой не е чувал за някой си Джовани.

Джовани явно оцени думите ми.

– Ти от шега не разбираш – каза. – Като не разбираш, слушай: в Буазлами имало подземен изход към реката, тя е ниско. Изходът е скрит,

някога го използвали при обсада. Саади ми обади, че един слуга, дето много обикнал султана (Саади говори така, а навярно е за пари), им открил изхода. Но те двама – турците – не смеели да се измъкнат, защото на няколко пъти опитвали били бягство и все не успявали. Нямали са никого, който да ги чака и преведе. И решили, че без помощ отвън не ще минат. Затова ми целуваше ръцете – отдавна чакали някой да потърси султана. Саади ми обясни изхода; там на десети февруари посред нощ трябва да съм с нашите хора.

– Къде се пада изходът? – не го оставях да шикалкави.

– Е, това вече не ти е нужно, Батисте. Там ще бъда аз, не ти, нали? Ако ти беше до пътуване, защо не отиде в Буазлами, а?

Въздъгнах си, Джовани беше по-млад от мене дванайсет години, по-висок – с цяла глава. Не бях нито за бой, нито за отвлечане на султани зиме. „Нищо – утеших се, – той ще държи султана, аз – парите. Ще се спазарим някак.“

На другата заран преведох коня си под мистрала – водах го за юзда, защото не ми се падаше отвисоко – и потеглих към ферара. Мислех си колко много хора и колко много ще загубят, ако из пътя ме нападнат разбойници – истински, не като дук Еркуле или Джовани. Но не ме нападна никой. Преминах през Касис, Ч йота и Ница – преди три години, спомних си, тъкмо тук бяха големите зрелища по посрещането на турчина. После забих в сушата и само за три дни стигнах ферара.

Този път чаках много дълго в трема на дук Еркуле ферарски. Въведох ме при него привечер, та говорихме на свещи. Дук Еркуле беше в дебел халат, който го правеше толкова широк, колкото и висок, и пак се разхождаше из стаята като звяр.

– Ха! Синьор Батиста, а? – избухна в смях дукът, щом заставах на вратата му. – Как сме, синьор?

– Добре, смея да доложя. Ваше височество, работата е готова. Искаме от крал Матиаш – извън парите, за които говорихме – четири смени коне, по три коня всяка.

– Защо по три?

– За двамата турци и моя човек.

– А защо четири смени?

– Така пресметнахме пътя от Буазлами до ферара.

– И за кога това?

– За десети февруари, смея да доложя. Ако се уверя, че стоте хиляди са внесени преди това.

– Знаете ли, синьор Батиста – започна дукът, след като се убеди, че

не лъжа. – Възникна малка мъчнотия. Крал Матиаш отказва да заплати толкова скъпо бягство. Той счита, че една такава работа не може да бъде докрай сигурна, и с право.

– Ние ще предадем султана срещу парите – настръгнах. – Никой не му ги иска предварително.

– Да, и аз казах това на Цезар Валентин. Но остава въпросът за цената.

– Пазари се крал Матиаш ли, Ваше височество, или друг някой? – кипнах аз. (Нашего брата може и без церемонии; ние трябваме на големците, не те нам.) – Нещо през много ръце преминава цялата работа, много посредници се набъркаха.

– Пазари се тъкмо крал Матиаш, синьор – ехидно подчерта дукът; обичаше да се гаври с хората, вечна му памет. – Бихте му палили свещи, ако само се пазареше. Крал Матиаш просто се отказа.

– Какво! – не вярвах на ушите си, ами че ние бяхме се трудили като добитък, бяхме си заложили живота! Джовани, де.

– Такова. Отказа се. Бил разчитал, съобщи, че цялото ще му излезе около десет хиляди жълтици!

– Нека той краде султан за десет хиляди! – Не се помнех. И изведнъж нещо ме жегна: – Кога научихте това. Ваше височество?

– През октомври. Към средата на октомври. Защо питате, синьор?

– Защото можехте някак да ни известите. Ваше височество.

– Не се сетих. Пък и знаех, че ще дойдете вие.

Не съм видял как излязох от двореца му. Забелязах в ръката си не голяма кесия и си спомних, че на сбогуване Еркуле бе ми казал: „За мълчанието.“ Не беше за мълчанието ни, не вярвайте! Дукът просто предвиждаше, че може пак да му потрябваме, и не искаше да се разделим със зло – нашего брата са злопапетни, известно е.

Вървах из тъмните улички на ферара и ми беше до плач. Дожаля ми дори за Джовани. който се виждаше богат и знатен, чиито ръце бе целувал някой Саади; дожаля ми най-вече за мен си. дето бях се надявал на свои кораби, дано изплувам из подземния свят на Генуа и Марсилия.

Дали не ми е било жал за Джем султан ли? Не.

Втори показания на Джон Кендал, туркопелиер на Ордена „Свети Йоан Ерусалимски“, за годините 1485 – 1487

Откъм 1485 година случаят Джем така се заплете, че вече беше трудно не да го водиш, а дори да го следиш. Право предположи брат Д'Обюсон още през 1482 – Джем стана основен коз в междудържавните отношения. С една дума. през посочените години цената на този злочест претендент отскочи тъй високо, че не вярвам някога и някъде да е съществувало нещо подобно.

Ние, видимите притежатели на въпросното живо съкровище, седяхме на Родос, получавахме донесения от свои наблюдатели в Неапол, Венеция, Ил де Франс и Константинопол, подреждахме ги, изчислявахме своите печалби или загуби в случая Джем, опитвахме се – все по-безуспешно – да му влияем. Самият случай вече се движеше из сфери, които бяха далеко над нас. Много високи.

Най-трудното в междудържавния живот през 1485 – 1487 година беше (за нас, подчертавам) намесата на Турция в тоя живот. До Завоевателя османците бяха пришълец, с когото никой нямаше и не искаше да има нещо общо. Със случая Джем това се измени. Част от Запада вече бе в преговори със султана, султанът бе поел задължения към една или друга западна сила, за да осигури затворничеството на брат си – беше се набелязала известна взаимна изгода. И веднага настъпи надпревара в това направление.

През времето, което соча, едрите европейски господари преговаряха, от една страна, с Папството за кръстоносен поход против Баязид, а, от друга – поддържаха връзки със същия Баязид, осведомяваха го за папските намерения, уверяваха го, че не ще допуснат такъв поход. Един бог знае в кое владетелите на света са били по-искрени: дали в желанието си да пресекат заплахата от турците или да заживеят с тях във взаимна полза.

Може би Паметното и Матиаш Корвин през същите години не играеха двойно-само те не биха спечелили нищо при едно мирно съществуване с Турция. Затова пък нито папата, нито Корвин имаха интерес от съгласувани действия – всеки от тях настояваше изцяло да оглави похода, да не отстъпи на другия половината слава и придобивки.

М тъй, ако трябва най-общо да определя посочените две ., години, те бяха изпълнени с борбата на Инокентий VIII и на Матиаш Корвин да

получат Джем за себе си. Широк фон за действията им представляваха непрекъснатите преговори на останалите държави с турските врагове и със самата Турция.

Както и бяхме очаквали, случаят Джем нажежи въздуха над Стария свят; в ход бяха пуснати нечувани средства, бяха заложени огромни интереси. Личността Джем (всъщност малцина знаеха как изглежда тази личност и никой не я чувствуваше като жив човек с определена съдба, своя воля и намерения) вече негласно се превърна в някакво общо притежание.

Бях ви казал, че Инокентий VIII получи от нас съгласие да изведе Джем, тъй като неговите условия ни удовлетворяваха. Папата отправи искане към Шарл VIII и по-точно към Кралския съвет, който управляваше Франция до пълнолетието му. На това искане съветът отговори мъгливо: едно пътешествие на Джем, когото тъй много страни и най-вече Баязид са заинтересовани да го отвлекат, би било нежелателно. Съветът намекваше, че за обезопасяването на подобно предприятие са необходими грамадни пари. При което Папството временно млъкна, защото това бе най-неподходящия миг да му се напомня за пари.

Впрочем Инокентий VIII излезе от играта и тя може би задълго щеше да замре, ако Матиаш Корвин не се хвърли в нея с отчаяни средства. Аз лично присъствувах като наблюдател на Ордена – в тази изтощителна история и мога да ви я предам подробно.

Тя започна през пролетта на 1486 година. Научихме, че Матиаш Корвин, използвайки затишието откъм Баязид, решил да получи Джем. Новината беше невероятна, но я предадохме в Рим и Венеция. Искахме да предупредим именно съперниците на Корвин в случая Джем. Въпреки равнодушието, с което ни отговориха, долавяхме, че в Рим и Венеция бе избухнала паника. Папата се боеше Корвин да не изведе Джем и с това да накърни авторитета на Светия престол, а Венеция проявяваше още по-обясним страх: една война би се отразила тежко на левантинската търговия. Така, без пряко предателство, знаехме, че султан Баязид вече е предупреден.

За това пък на подмолните ни действия Матиаш отговори с открито настъпление, което дълго ще се помни: той отправи към Франция пратеничество от близо хиляда души. (Кажете, чували ли сте подобно нещо?) Пътном то трябваше да се отбие в Милано, за да уреди годежа на Матиашовия син с Бианка Сфорца. Добре измислено: крал Матиаш по този начин (привличайки за съюзник Миланския дук) се вклиняваше между италианските държави. Накратко-затрудня ваше още повече и без това

тежкото положение на Папството в случая Джем.

След като узнахме сполучливия ход на краля, наложи се и аз да замина за Италия, да застигна маджарите и заедно с тях да се явя във френския двор. Макари с прозрачна мисия, не съществуваше възможност да ме отхвърлят. Най-сетне, бях духовно лице.

Когато пристигнах в Милано, тържествата по годежа бяха в разгара си. Грамадният дворец на Сфорците – той заема място колкото едно село, представлява едновременно и най-непристъпната крепост, и най-уютното жилище, които познавам – беше окичен до зъберите. Вечер в обширните му вътрешни дворове имаше танци и пирове, на които срещнах някои видни италиански благородници. За пълното им събрание липсваше много, защото Италия продължаваше да се раздира от войни. Непристойно стояха тия разточителни годежни тържества върху съсипаното, оголяло тяло на Полуострова. Но Сфорците бяха – подобно на Медичите от Флоренция – арбитри в италианските дела. Бракът на Бианка с Янош Корвин печелеше още тежест за дома им.

През една от многобройните вечери в двореца бях представен на дук Гаетано. Той покриваше образа, който бях си създал за него – малко тромав, но положителен, съвсем далечно от ония неспокойни, осиромашели и готови на всичко италиански владетели, с които можеше тъй богато моето време. Но не дук Гаетано бе задачата ми – бързах да се запозная с пратеника на Матиаш: за Варадинския епископ Янош Прюис се носеха невероятни слухове. Говореше се, че бил много богат, начетен и ловък, един от най-добрите дипломати в Европа, ако не и най-добрият.

Първото, което ме поразя, когато ни представиха, беше почти неестествената му красота. Прюис бе навярно мой връстник, още млад мъж, атлетичен, с глава, каквато съм видял само у античните изваяния. Щом тръгна срещу мен (без да изпуска моя поглед, изглежда, и той бе очаквал твърде много от тази среща), Прюис ми заприлича на военачалник, дори на единоборец, и неволно – макар да го считах за враг се изпълних с гордост: ето, такива мъже служеха на нашата църква! Нищо не знаете вие за тъй нареченото духовенство от мое време.

Заприказвахме. Още от първите няколко думи вече бях наясно, че съм се сблъскал с много опасен противник. Опасно бе изгънченото очарование на този телесно и духовно надарен мъж; опасно беше неговото безспорно съвършенство и това, че той напълно го съзнаваше, и това, че си служеше с него като с оръжие, примамка или награда.

Можете да ми вярвате, аз познавах до един участниците в случая Джем; никого от тях не бих сравнил с Прюис. Това донякъде ще ви

обясни тежестта на задачата ми – без да страдам от понижено самочувствие, признавах пълното превъзходство на врага си.

Бяхме се отделили от гостите и това беше редно: двама духовници имат свои, не светски дела. Отстрани навярно сме изглеждали като бойци пред турнир; ние се изучавахме, опознавахме се, ние просто се харесвахме един друг в своята ненавист и борба. Знаете, когато един мъж уважава себе си, ако има нещо, което особено го ласкае, то е достойният враг.

Говорехме най-обикновени неща. Прюис ме разпитваше за обсадата на Родос и за участието ми в нея; проявяваше живо възхищение и съжаляваше, че я е пропуснал – по същото време маджарите също имали битки, каза, срещу същия враг. Но обсадата на остров – това било различно, много забавно; това бил друг декор и друг драматизъм, много съгъстен – точно така се изрази. А аз не можех да не отбележа, че насреща ми стои истински артист в своето дело; долавях под расото мъж, който живее не само с радост, не дори с охота, а просто със сладострастие. Неусетно се домогнах до едно взаимно признание, стараех се да очаровам Прюис, за да бъдем наравно. Едва ли успях – не зная какво би впечатлило този съвършен мъж.

Той се наслаждаваше на гласа и движенията си, докато говорехме; с еднаква наслада разстилаше пред мен своето красноречие и сила, самообладанието и гъвкавостта си. Като някакъв Крез ми позволяваше милостиво да се порадвам на съкровищата му. А аз изпитвах тежка ревност, изправен не толкова пред туй съвършенство, колкото пред съзнаването за него, пред неговата овладяна мярка и средства.

Бяхме говорили около час, когато Янош Прюис сам ми предложи:

– Така и Така ще вървим по еднакъв път и с една цел, брате, защо не пътуваме заедно?

Да, Прюис можеше да си позволи това: да поведе за ръка своя съперник, дотам отиваше самоувереността му. Приех. Тръгнахме цял месец по-късно, след края на годежните тържества. Този месец Прюис употреби, за да ослепява и печели италианското благородничество. Докато не се превърна в жив идол на своите сътрапезници и домакини, докато не прецени, че слуховете за него вече навярно са стигнали Ил де Франс и може да поеме пътя, който са му проправили.

Дори тройно по-големи грижи да би ми създал случаят Джем, аз пак щях да се считам възмезден – поради пътешествието си с Прюис във Франция, поради половината година, през която двама с този забележителен мъж се дебняхме и харесвахме, сражавахме и усмихвахме. Зная,

изброени са отдавна насладите в земния живот, а не знам защо между тях не е подчертана една: голямата игра.

Из Милано ние излязохме в странно шествие – неповторимо, мисля. То наистина изцяло представяше Матиаш Корвин – този полуизточен и същевременно много ренесансов владетел, пожелал да смае Запада. Основа на свитата ни съставяха триста младежи от най-благородните домове на Маджарско. Те бяха равни по възраст и по вид, беше чак смешно. Триста извънредно руси, облечени в пурпур младежи с бисерни венци и златни огърлици издеха своите триста снежнобели коне, докато оръженосците им (те пък – в портокалово) водеха друга конска смяна – гарвановочерна.

Янош Прюис ме наблюдаваше, когато за първи път се сблъсках с това зрелище. В очите му – чудно изрязани, кадифени, топли – припламваше смях. Не разбрах дали се смее на удивлението ми или на неговата причина, но си мисля, че мъж като Прюис е намирал замаха на добрия Матиаш наистина смехотворен.

Съвзел се някак от учудването си, започнах да разсъждавам: дори Маджарско да би имало триста благороднически семейства (а нямаше), дори всяко от тях да имаше по един син на двайсет години (и това е трудно), то как ще се случат все светлоруси, а? Тоест крал Матиаш беше разтърсил своята доста орязана земя, за да извлече от нея тези триста еднакви хубавци, поне половината от които ще да са селски деца. измити и предрешени!

Не ви описвам маджарския обоз – над петстотин натоварени коне. „Като пътуващ театър! – помислих си. – Крал Матиаш не би му намерил по-неотразим главен герой от Янош Прюис.“; Аз щях да гледам това единствено представление, докато Джем все повече ще излиза от ума ми – какво може да означава един варварски поет и пропаднал претендент посред действителност като нашата!

Пътувахме двайсет и няколко дни. През тия дни не видях върху пурпура на русите момчета петно пот, а по чизмите им – прах. Шествието се точеше из проходите на Северна Италия и хълмовете на Южна Франция все така ярко, безукорно великолепно. Малко след Лион бяхме пресрещнати от адмирал де Гравил.

Ще питате какво е търсил един адмирал по сухо, защото сте несведущи: адмирал де Гравил представляваше регентката Божьо. За нея се говореше много. Известно бе, че е алчна безмерно, че в домогванията си залага всичко, включително честта на короната. Знаехме, че лъже дори в изповедите си, според нейния изповедник, който можеше да сравни

изповед с факти, да ни осведомява и за двете. А за адмирала знаехме, че управлява Франция в най-честото възможно качество – като любовник на регентката. По-лековерните намекваха, че се бил добрал до властта, минавайки през леглото ѝ, но ние не се мамехме: дамата бе го въвела в леглото си, защото го е преценила като най-надежден измежду разполагемите френски първенци. А при нейните врагове (напълно ѝ стигаше дук де Бурбон, нейният мил девер) един як гръб и две умели ръце ѝ бяха повече от необходими.

Това, че ни посрещна сам де Гравил, значеше много: Франция отдаваше високи почести на крал Матиаш. С мене адмиралът се държа донякъде сухо; навярно му изглеждах твърде блед, сравнен с Прюис.

Понеже младият крал със сестра си (въпросната дама) прекарваше лятото в замъка Ансени, отведеха ни там. Зрелище на боговете! – това бе влизането ни в Ансени. Жалко, дето Матиаш Корвин не беше с нас – каква храна за неговото тщеславие! Под дълбокия ход на замъка половин час тече шествие, каквото никой не бе запомнил. То крещеше с всички цветове в меката сивота на туй северно лято, докато тъмносивият Ансени заприлича на дълбока, старинна чаша, в която се плиска, искри и прелива пурпурно-оранжево вино.

За да ни посрещнат, на стъпалата бяха излезли и Шарл VIII – нездраво, рано състарено дете, – и Съветът му, и дамата Божьо, доста суха, пепеляво-безцветна жена в опасна възраст. Всички те се силеха да запазят достойнство пред гледката, но и последните му капки се изпариха, когато Янош Прюис скочи от коня, изкачи с присъщия си овладян устрем стъпалата и съвсем леко се поклони на техни величества, височества, превъзходителства.

Расов – това беше Прюис! Той стоеше като арабски жребец между дръгливи под скъпите си покривала кончета и веднага събра всички погледи. Едва не ме разсмя дамата. Тя премери госта си открито алчно – такива очи имат жените, когато им е останало малко време за грехове, – със смес от желание, възхита и ненавист.

Вечерта – след като гостите бяха починали – присъствувах на едно източно зрелище: Янош Прюис поднесе подаръците от крал Матиаш. Част от него се, е разигра навън – там маджарите изведеха дарените коне. Три вида бяха те, а от всеки вид – по двацет и пет. Останалите дарове явно предугаждаха вкуса на мадам де Божьо към краен разкош. Едно след друго маджарите внесоха в залата няколко сандъка съдове от дантелен порцелан; дрехи, тъкани от чисто златни нишки, накити – така обсипани със скъпоценни камъни, че пареха очите. И накрая, като връх на

всичко: спалня, отлята от злато (или поне дебело позлатена).

В цялото това великолепие намирах нещо почти смешно; то сякаш беше предназначено за Атила или Тамерлан. Не на същото мнение бе френският двор и преди всичко – дамата. Забелязах, че щедростта на крал Матиаш я смяя, особено – в комбинация с изключителния чар на пратеника му. Мадам де Божьо така се разтопи, на свой ред прояви такова разточителство в пирове, танци и увеселения, че аз разбрах: трябва да се действа без отлагане, всяка минута на Прюис в Анселми е чиста загуба за нас.

На третата заран след пристигането ни отправих тайно човек до брат ДОбюсон. В писмото си настоявах да бъдат проведени веднага при Джем двама негови хора – най-надеждните, несъмнено, – за да го подготвят за плана, който отдавна обмисляхме. От друга страна, за Венеция трябваше да замине наш човек, който да предупреди Републиката, че Джем много вероятно ще премине у крал Матиаш. Знаехме нейните сметки и тесните и връзки с Баязид – Венеция би направила всичко против успеха на Матиаш Корвин. В този случай тя щеше да работи в полза на Папството, макар и против волята си.

След като изпълних своя дълг, аз присъствувах в добро настроение на по-нататъшните прюисови старания. А те бяха неизчерпаеми. Янош Прюис бе заложил цялото си обаяние и дарби, за да замае Франция. Красноречието му подкупваше всеки събеседник, неговите широки познания, богатство и щедрост караха двора да вижда в Маджарско някаква незнайно издигната, цветуща страна. Прюис не пестеше средства, не пестеше и себе си, за да постигне своята цел.

Странно е, че не успя още в първите десет дни; Кралският съвет изслушваше благосклонно увещанията му и приемаше неговите дарове, но протакаше. Ето защо, вплетени във война с Англия, французите се бояха от Свещената римска империя – другояче казано, от Германия. Както винаги там беше мътно, бореха се най-разнообразни течения, а претендентът за престола – ерцхерцог Максимилиан – бе върл враг на Франция и още отсега, в качеството си на фландърски владетел, й правеше всекидневни пакости.

С една дума, дворът търсеше сила отвъд Германия, която да заплашва гърба ѝ, докато самата Франция оправи работите си с британците. Такава сила беше тъкмо Маджарско.

Какъв интерес би имал кралят на Франция да ѝ отстъпи Джем? Наистина тогава един съюз между Франция и Маджарско ще бъде не възможен, а сигурен. И в същия миг Корвин (вече получил Джем) ще се

впусне във война с Турция, оставяйки на мира германците, а Франция ще се озове между два огъня. Ако ли пък Съветът би отказал Джем, разрият с Маджарско щеше да е пълен. И така, френският двор извърши единственото, което налагаха интересите му – отлагаше. А през това време – цели шест месеца, половин година – Янош Прюис пилееше злато и очарование в Анселми, Париж и пак Анселми, изгаряше от нетърпение, а по-късно и от ярост, усмихвайки се на дамата и любовника ѝ, на малокръвното кралче и министрите му. С мене той се носеше неизменно добре, сякаш общите ни несполуки в случая Джем ни побратимяваха.

Впрочем от месец август 1487 ние вече не бяхме двама, яви се и трети – посланикът на Венеция. В Анселми го гледахме като натрапник, той заучаствува по-късно в нашата надпревара и не можеше да играе на равна нога. Но усещаме, че сполуката е негова: само той от трима ни не желаше Джем за своя господар, а непрекъснато увещаваше Съвета да го запазел за Франция.

Откъм септември бяхме – Прюис и аз – уверени, че така именно и ще стане. В държането на Кралския съвет към нас запрозира хлад, дамата вече не хвърляше към Прюис гладни погледи, а адмиралът съдържано се сбогува и потегли към бойното поле в Бретан – изведнъж там почувствуваха остро отсъствието му. Забелязвах, че сега чак Прюис изгуби търпение: дворът беше прекалил. Епископът на Варадин започна да се отлъчва по лов и пътешествия, вечер седеше вече съвсем не ведро обаятелен сред обществото, а от намеците му се разбираше, че Маджарско ще се стреми към съюз с Германия.

Никой нямаше право да се сърди – нито нему, а още по-малко на крал Матиаш, който през септември нареди пратеничеството да поема обратно. Най-големият, най-скъпо струвалият на Маджарско опит да получи Джем завършваше неуспешно. Въпреки заповедта, Прюис направи още един – съвсем отчаян. Той се яви пред Кралския съвет и с реч, на чието майсторство би завидял сам Цицерон, изложи последиците от френското късогледство: то щяло да развърже ръцете на Баязид за победоносни войни в Италия и Средна Европа, да нанесе тежък удар на левантинската търговия, да постави Стария свят пред ужаса наедно Атилово нашествие. Не само майсторство – от речта на Прюис вееше искрено убеждение, пророчески огън, който принуди дори мен, врага му, да потръпна. Затова ме смути една къса реплика – беше се обадил архиепископът на Бордо, другият де Гранил, брат на адмирала:

– Не забравяйте. Ваша светост, че Атила бе спрял тъкмо във

Франция.

– Защото разхити силите си из твърде дълъг път, брате – не се обърка Прюис.

– Ще ги разхити също султан Баязид.

Нахалството трябва да има някакъв предел, нали? След като французите отказваха спасение за Източна Европа, можеха да го сторят поне по-изискано. Защо ще ни изтъкват, че именно Франция винаги е била на завет откъмто варварски нашествия? Защо да се подчертава: че нея съвсем не засягат нещастията на Европейския изток?

В същия миг видях, че Янош Прюис би могъл да изобрази не само сияещо благоразположение; той прие Гравилите думи така, както би ги приел всеки от онези там селяни с опожарен дом и земя, както всеки войник, осакатен в битка с турците. Корава ненавист преобрази прекрасното лице, от което винаги бях се възхищавал, и сякаш удар от камшик изсвистя отговорът на Прюис:

– Ако вие, Ваша светост, бяхте поставен на колене от трикратно посилен враг, вероятно бихте си спомнил нашата първа християнска повел: „Обичай ближния си!“ За да измолите помощ.

– Не си спомняме. Ваша светост – бързо върна удара де Гравил, – някой да е помогнал на земята ни, когато я отстоявахме срещу сарацините. Те бяха не по-малко силен враг, струва ми се.

Повече от ясно: можехме вече да не се боим от съюз между Франция и Маджарско, дори не и от прилични взаимоотношения. Крал Матиаш не би простил една гавра.

Янош Прюис напусна Анселми през първите дни на октомври. Дворът го натовари с подаръци (знаеше се, че възлизат едва на триста сребърни марки, докато Корвин бе пръснал по пратеничеството си стотина хиляди в злато). Пак през Лион и Милано, за да отведе Бианка в новата ѝ родина, Прюис напусна Запада.

Лично аз – който бях съдействувал за неговия провал, който бях му се радвал – изпитвах смътна гузност. Както, когато брат Д'Обюсон ми съобщи, че е приел пари от Джемевата майка. Все пак неизброими пари, неизчислима надежда бяхме приели изгодно от страдащите срещу затворническото на един още по-страдащ. Навярно за божието възмездие най-рядко се сещат служителите божи, но аз чувствавах по онова време тъкмо страх.

Смятах да отпътувам веднага след Прюис, защото с неуспеха му моята мисия бе завършена. Но едно писмо на брат Д'Обюсон ме задържа още половин година в Париж. Магистърът настояваше да остана по

много причини; вярвал, че ще се справя все така похвално и със следващите трудности.

Преди всичко трябваше да продължа наблюденията си над посланика на Венеция – тя щяла да смени поведение, щом е пропаднал съюзът с Маджарско. Освен това Д'Обюсон съобщаваше, че Джем вече търсел съюз с противниците на Гравилови (дук де Бурбон и окръжението му); аз трябваше да се съобразя с тези опити. Най-сетне брат Д'Обюсон ме натовари да подпомогна преговорите между Франция и Папството. Те щели да започнат скоро; Инокентий VIII бил изпратил легатите си.

Докато папските легати пристигнат, получих още вести от Родос. Веднъж ми обаждаха, че Венеция вече е известила Баязид да не се бои от маджарите; второ – че феран Неаполски обещал на същия Баязид да отвлече Джем по пътя за Рим и да го препрати в Константинопол (това беше напълно в сметката на Неапол, защото би било тежък удар върху Папството); трето-че Лоренцо Медичи, единичкият френски приятел в Италия, проявил жив интерес към случая Джем. Последната новина ме уплаши – Лоренцо беше фигура, и то каква, а връзките му с френския двор правеха неговия успех твърде възможен.

С една дума, аз не си починах дори между двете големи пратеничества в Париж. Затова, когато през декември тръгнах заедно с представители на Кралския съвет да посрещна легатите, искрено се радвах – получавах подкрепления.

Светият отец беше се отнесъл към това пратеничество със същата грижа като Корвин. Той наистина нямаше подръка човек със съвършенствата на Прюис, но двамата братя – Антонело Киерегато и Антонио флорес – бяха от най-просветените глави на Ватикана, опитни дипломати и оратори. Очевидно по липса на средства Папата наблягаше върху словесната част. Приеха легатите с всички почести, дължими на папски хора, много големи почести, искам да кажа. Те веднага съобщиха пред Съвета, че султан Каитбай е готов да изплати невероятна сума срещу Джем. Разбирайки, че междудържавните отношения не позволяват превърлянето на Джем в Египет, султанът настояваше той да остане в Рим, Флоренция, Венеция или Маджарско. Тоест, колкото е възможно по-близо до Турция. Каитбай уместно изтъкваше (чрез папските легати), че досегашните действия на Запада уверявали Баязид, какво брат му не ще оглави никакъв поход, защото бива използван за други цели. Тази Баязидова увереност би струвала скъпо на източните страни, между тях и Египет.

Присъствувах на съвета, в който кардинал флорес изложи тази

постановка. Не бих казал, че тя въздейства на французите. Съветът запази пълно присъствие на духа дори когато флорес назова сумата, предложена от Каитбай – сто хиляди златни дуката. Френското кралство напоследък бе навикнало на такива огромни подаръци изневиделица, та вече просто не ги свързваше със случая Джем – струваше му се, че те му се полагат.

– Нашето убеждение отговори адмирал де Гравил – е, че християнският свят ще прецени като нередни едни преговори между Папството и мохамеданската сила, Каитбай. Дори за два пъти по сто хиляди дуката не следва да излагаме авторитета на Светия престол, така мисли Кралският съвет.

(„Но за десет пъти по сто хиляди би мислил иначе“ – помислих пък аз, макар да бе известно, че не съществува държава в наше време, по чиито сили да е такава сума.)

Легатите се объркаха от отговора на де Гравил. Потвърждаваше се предположението, че Франция би отпуснала Джем само срещу нечувани пари, а Папството ги нямаше, вече споменахме. Инокентий VIII с последни средства напираше да завоюва Озимо, малкото пристанище до Анкона, чийто господар Буколино го беше спазарил с Баязид. От тия гнусни преговори – те бяха чисто предателство към Италия и Запада изобщо – се възмущаваше цялото християнство, затова Инокентий реши да започне борбата против Турция със завземането на Озимо. Но бедността на Папството не позволяваше дори такава дребна акция и римските наемници се бяхтеха вече пети месец под Озимо, без да постигнат нищо. Впрочем Франция явно използваше това.

Тогава наместо флорес изстъпи кардинал Киерегато. Голям учен, той минаваше за един от вещите оратори по наше време. Неговата реч пред Кралския съвет напълно потвърди туй мнение:

„Ние сме честити – каза той, – че стоим пред краля на Франция. Открай време френските крале са се славили с похвално благочестие, с отзывчивост към бедите на обединеното християнство. Папите вдъхновиха прадедите ви да отнемат Светите места от неверниците и им изтръгнат източните християнски провинции; френските кръстоносци бяха цветът на рицарството. Божият страх живееше тогава в сърцето на хората. По онова време заплахата бе далеко, та кралете ви не се стремяха да увеличават земята си. Тяхната единствена цел бе да утвърдят Христовото име и спечелят хиляди заблудени души за вярата. В своята верска ревност те създадоха армии и флоти, отдаваха всичко – своите синове и братя, дори себе си, – за да придобият слава не тук, а на небето. Тия бойци, тия

герои на нашата вяра, живеят вечно и името им се предава през поколенията. Слава, вечна слава!“

Въпреки че ви предавам дума по дума, не можете да си представите как ги изговори брат Киерегато. Тяхното внушение беше тъй силно, че прикова Съвета; пред очите му наистина преминаваха славните ни кръстонаосци – отдавна забравени крале и рицари на едно забравено време – и вдъхновено вървяха към своя вечен живот.

Но изведнъж кардинал Киерегато отпусна вдигнатата за благословия ръка. Цялото му същество изрази бездънна горест:

„Днес вярата загива – продължи той. – Умряха възторзите: вече не за Ерусалим, за Азия или Гърция ни е изпратила при вас Светата римска църква. Касае се до самата Италия. Нещата вървят от зле към по-зле. Без смъртта на Завоевателя и разприте между синовете му пожарът отдавна би обхванал собствените ни земи.

Виждате ливие, п ред които стоим на колене и ви молим, – виждате ли в колко кратко време турската опасност стигна от Азия до Италия? А се намират италианци достатъчно късогледни, за да викат сами турчина и да го насъскват против Светия престол! Ако не беше Светият отец, още преди месец Буколино би въвел Баязид в Озимо и би му открил победата над Италия. Но Италия не е достатъчно силна, за да се справи с опасността, затова Светият отец се обърна към обединеното християнство. А как ще воюва то, когато е разкъсано от войни между крале и гражданство, между съседи от една вяра?

Светият отец ни е изпратил, за да ви помогнем и ние – за да омиротворим държавата на Ваше величество. Веднъж враждите стихнали, Франция би изпълнила християнския си дълг; да отдаде всички сили във война против турците.

Победа в тази борба ни осигурява един грамаден коз – братът на султана. Ние ви подканяме да ни го предадете. Защото, щом папата притежава Джем, Баязид не ще предприеме срещу Италия своите зловещи опити. Светият отец е уверен, че вие не отказвате помощ на духовната си майка, тя ви моли и заклана! Още повече че Пиер Д'Обюсон, който превърна Джем в свой пленник, прибавя молитвите си към нашите, а и самият пленник ги поддържа. Вашият баща – да бъде вечна великата му памет! – бе обещал Джем на Светия престол. Папството впрочем ви моли, Ваше величество, и чака отговора ви!“

Забелязах как – когато брат Киерегато млъкна – не един кралски съветник се изсекна скрито; блестяха, плувнали в сълзи, очите на младия крал. Едничка дамата де Божьо беше недотам покъртена, но и тя

прояви вълнение – щом трябва да сме справедливи. Колкото и дълбоко да бе проникнала светската поквара в нашето съвремие, споменът за тържеството на вярата, укорът, че днес тя е лишена от бойци, извършиха своето – френските велможи се засрамираха от собствената си низост.

Но известно е, че чувствата преминават бързо; твърде кратко трая тоя изблик на добра воля. Макар след онази паметна реч адмиралът да обеща Джем, още на следния ден пак заговори за опасността от такова пътешествие, позовавайки се на венециански сведения.

И така, ставаше дума за цената – пак за цената на Джем.

Французите не се изказваха ясно в тази насока. Те само напомнях, че историята не познава личност с такова значение за бъдещето на Стария свят. От тия общи съждения заключавах, че Франция е решена още дълго да запази Джем за себе си – било като коз на цялата си външна политика, било за да изчака още по-голямо повишаване на цената му. В края на краищата французите нямаха причина да бързат.

Много бегло адмирал де Гравил ми подхвърли при един разговор, че собственият му брат, архиепископът на Бордо, мъж с толкова качества, заслужава кардиналско звание, но... Побързах да съобщя това на Йнокентий VIII, молейки го да се съобрази с желанието на де Гравил. Не очаквах, че негово светейшество ще ми отговори тъй рязко. Как съм допуснал – пишеше той, – че Папството ще огласи още един французин; малко ли било, дето французите не зачитат Светия престол, а в Париж все пак пребивават легати, които някак осветяват действията на Съвета. Много им било и това – пишеше – и нека не се надяват на повече; де Гравил, цялото семейство, били узурпатори и тирани.

„Ах, каква новина ми поднася негово светейшество!“ – бих казал. Като да не знаех, че де Гравил са пладнешки разбойници! Та тъкмо затова ние бяхме длъжни да ги привлечем, нали?

Много бих искал да видя лицето на негово светейшество, когато му препратих следващото пожелание на Съвета – то надминаваше всяка граница: французите искаха папата да не потвърди избора на Максимилиан за император на Германия. (Защото, споменах го, още по наше време французите се бояха от немски буйства, а Максимилиан обещаващо много нещо в този смисъл.)

Дори да би желал това, Йнокентий VIII нямаше начин да го направи. Наистина прадедите на Максимилиан бяха лежали в праха пред Каноса, докато получат благословия от Папството, а онова са били други времена, за бога! Сега една възбрана само би озверила Максимилиан, комуто трябваше малко, за да озверее, и би доказала, че Германия ще се

управлява – с пълен успех – без папска благословия.

Може би молбата ми да не отправя така резки послания до Париж, защото зад тях не стои реална санкция, накара Йнокентий да отговори, че ще обезвреди Максимилиан, без да го анатемосва. Папата просто издаде декрет, с който обяви, че във Фландрия и Лотарингия (граничните с Франция германски владения) всички сделки – покупки, продажби, договори, наследства – са несъстоятелни, а всички престъпници – осъдени неправомерно. Тамошните съдилища или нотариати губеха правото да заклеват и издават присъди.

Защо се смеете? Този път Йнокентий беше се показал мъдър; без да спомене името Максимилиан, той му правеше живота невъзможен. Представяте ли си земя, в която не действуват никакви закони? На фламандците не оставаше нищо, освен да се вдигнат на бунт и да отхвърлят Максимилиановата власт.

Чувствавам, че вече изнасям подробности, които не ви влизат в работа. Дано поне ви покажат колко сложно и трудно бе моето време; дано поне разберете колко много и противоречиви интереси се вплетоха вече в случая Джем, превръщайки го действително във въпрос на въпросите през петнайсети век.

До пролетта на 1487 година папските легати останаха в Париж, а изгледите да получат Джем всеки ден намаляваха. Дамата де Божьо се кълнеше пред изповедника си, че желаела безсмъртно блаженство, като предостави Джем на папата, но ѝ пречел Съветът; Съветът представяше де Гравил като безверен тиранин, а де Гравил ни уверяваше, че едно отвлечане на Джем е почти сигурно, ако речем да го поемем.

Така през април 1487 стана явно, че Кралският съвет си играе с нас – със Светата църква, – що се отнася до Джем султан. Брат Д'Обюсон ми писа, че моят престой в Париж ставал излишен; Киерегато и флорес щяха да продължат връзките си и без мен. Без изгледи за успех, подчертаваше магистърът. А аз бях необходим на брат Д'Обюсон, за да дообмислим заедно една негова нова идея: прилагането на груба сила в случая Джем. Защото няхамхе време, всеки изтекъл ден повишаваше Джемовата цена.

Навярно ще ви зачудя, като кажа, че за оръдие на грубата сила използвахме жена.

ЧАСТ ТРЕТА

Дванайсети показания на поета Саади за годините
1485–1487

Тя се казваше Елена, филипина Елена по-право.

Всъщност тези ми показания ще ви върнат малко назад, сравнени с думите на монсеньорКендал, защото моят предишен разказ завърши с първия ни опит за бягство. И така, докато светът е преживявал събитията, описани от монсеньор, ние прекарвахме своите дни и нощи – цели месеци – в Боазлами, дофинската командерия на Ордена.

Вече казах, че братята ни устройваха всекидневни развлечения. Наистина благородничеството от Дофине не бе словоохотливо по въпросите, които живо ни засягаха, но аз все пак успях да изтълкувам някоя изтървана дума. Мое заключение – извлечено от тия думи, усмивки, както и от прекалената почит на сътрапезниците ни беше, че Джемовото значение поне не е намалало. То си личеше и по грижите за охраната ни – всяка наша стъпка бе следена, всеки чужд, пристигнал в Боазлами, беше претърсван и разпитван.

За Джем това растящо внимание на Ордена ставаше поне поносимо, защото схващаше цялата почит около себе си в точния ѝ смисъл – като надзор. Той стана крайно раздражителен, избухваше при най-безобидната моя забележка или отминаваше с досада опитите ми да го успокоя. Присмехът, с който братята бяха приели нашия опит за бягство, го вбеси; Джем би предпочел да го заключат и му изземат хартията и дивита – дано почувствува, че е извършил нещо, опасно за Ордена. А всичко всъщност си продължи по старому – забавлявах ни, старяха се да ни приспят.

Вероятно загдето това старание бе доловимо, ние му се опирахме; слухтахме, търсехме връзка със света извън Боазлами, силехме се да проумеем теченията в самия Запад, защото трябваше да се съобразим с тях. През годините 1485 – 1487 ние все още не бяхме се предали. Предполагам, то донякъде затрудняваше тъмничарите ни, но нека не надценяваме тия техни трудности – при всички наши напъни ние оставахме любители между изпечени занаятчии.

филипина Елена навлезе в живота ни точно по онова време. Не бих

казал, че тя бе първата жена, допусната в обществото ни, но не и стотната, вярвайте. Поначало рядко виждахме жени. Или съпруги на господарите, които ни приютяваха за нощ, седмица, месец, или съдържателки на странноприемниците из пътя ни. Бяхме гости на монашески орден. Това не допускаше танцувачки. Впрочем чувахме, че на Запад те още били рядкост, обикновено обществото забавлявали мъже. Не често при лов мяркахме и някоя дама, също съпруга на даден сеньор или негова дъщеря. Онова, което ни правеше впечатление, бе отношението на мъжете към тях.

Вам ви се струва странно, че през онези години на напрежение и страдания сме обсъждали помежду си нещо дотолкова без връзка със съдбата ни, като отношението към жената на Запад. Вярно е, но то ни се натрапваше, чудеше ни, беше сякаш най-рязката разлика в бита у нас и тук.

Спомням си първия път, когато я отбелязахме. Бяхме на лов из Савоя. С нас тогава яздеше мадам едикоя си, съпруга на своя съпруг. Яздеше леко, въпреки възрастта и тежината си, а при всяка стъпка на коня гърдите ѝ – ниско открити – се тресяха под погледа на трийсетина мъже. Мадам седеше настрани върху седлото, единият край на полите ѝ бе втикнат в колана и можехме да видим не само глезените ѝ, но дори и прасеца, завършващ с хубаво, обло коляно.

В началото на лова мадам беше до своя мъж, но никой не намери нередно, че по-нататък тя се измеси с хайката, разменяше закачки с този или онзи, смееше се високо, заруменяла от разни ловни преживявания. Джем я гледаше, прехласнат не от прелестите ѝ, а от учудване. То стигна върха си, когато, завърнали се в замъка, мадам понечи да слезе от коня. Към нея пристъпи тогава един младеж – не ѝ беше никакъв, то се разбра – и цял ѝ се подложи. А дамата стъпи първо върху рамото му, после върху поднесената му длан и така – докато той полека се снижи, за да я отпусне наземи – тя просто залепна о него с всичките си поли, фусти и потна близост, смеейки се из цяло гърло.

Стори ми се, че ще стане нещо страшно: лицето на младежа беше на пет пръста от откритите ѝ гърди, а само на пет крачки пък се занимаваше с коня си нейният съпруг – такова безобразие не минава безнаказано. Но дамата спокойно отпусна поли и все така, заедно с мъжете, се отпрати към замъка.

Джем беше останал при конете като вкопан.

– Саади – каза, – видя ли какво вършат? Що за нрави, а? Що за безсрамие! На тия хора са нужни векове, за да ни достигнат; те още не са

дорасли до най-основното човешко – до приличие.

По-късно Джем, а и аз свикнахме със странностите на Запада. Взехме дори да мислим тъй силно нещо е навикът, – че по отношение на жената тук също се съблюдава някакво приличие, дори сложно, почти обредност. Виждахме как сътрапезниците ни стават на крака, щом влезе дама в залата, как ѝ отстъпват веднага най-видното място и се надпреварват в услугите си. Чувахме ги как обливат с ласкателства често невзрачни жени, кланят им се, водят ги за ръка. Чувахме и песни, които възпяват женската красота – представете си! Тия хора наистина не се свеняха да изнесат на светло най-съкровено-сладкото в своя живот. Чудехме им се само, дето са способни на наслада, след като тъй разхитително са я направили общо достояние – то е все едно да допуснеш стотици погледи в леглото си.

Впрочем у нас се затвърди убеждението, че на трапезата ни присъствуват точно толкова жени, колкото са пожелали – личеше си: никой нарочно не ги подбира или отстранява. Признавахме, че обществото ни навярно не привлича дамите от Савоя и Дофине, гадаехме пак от отделни думи. Те издаваха, че нашите пък нрави – и по-точно представата за нравите ни – буди у тукашния свят същото гнусливо недоумение, каквото усещаме към техните. За нашата обноска към жените ни на Запад се носеха обидни измислици. Не е вярно, нали, че ние презираме или измъчваме жената – просто считаме, че тя е толкова скъпа част от живота на всекиго, та не струва да бъде изнасяна на показ, да бъде предлагана едва ли не.

Мисля, именно превратните представи за Изтока караха повечето тукашни благородници да не въвеждат своите жени и дъщери между нас – бояха се да не ги унизим. Които ни доближаваха, правеха го от чисто любопитство. То се четеше в разширените им очи, във възклицанията, съпровождащи всяко движение на Джем, в усмивките им – надменни или подигравателни. Тези няколко твърде смели жени наблюдаваха рядко източно животно и аз чувствавах, че с мъка сдържат впечатленията си, докато излязат из кръга ни – там навярно започваха приказки, които малко ни ласкаеха.

Бяхме удивени, когато в Боазлами ни посети някой си барон де Сасенаж, съседен благородник, придружен от дъщеря си. Баронът беше държелив, посивял мъжага с явно тежък нрав, мълчалив и рязък. Посвита му личеше, че не е богат. Към дъщеря си – въпросната Елена – той се отнасяше не съвсем по правилата: противоречиво. От една страна, баронът често я сръзваше презрително жестоко наред дума, наред смеха

й. А, от друга страна, веднага след това я гледаше с виновна болка, старееше се, дори се престараваше да я изтъкне в очите на другите. За нас и едното, и другото бе въпрос на лош вкус – излишно е да се натрапват на обществото такива сложни родителски чувства.

Какво да ви кажа за самата Елена? Нашите съждения за жените вероятно се отличават доста от вашите; лично аз не намерих Елена хубава, ние предпочитаме по-ярките жени. Всичко у нея – очи, нос, устни, шия – беше много чисто по очертания, но съвсем не особено. Всъщност нещастieto на Елена бе тялото ѝ, у нас би било трудно да омъжиш дъщеря с такова тяло. Мадмоазел де Сасенаж беше направо плоска, то прозираше дори под коравите ѝ, много надиплени дрехи, личеше по китките и глезените ѝ – прекалено тънки. Което, въпреки това, намирах привлекателно у нея – но не женски привлекателно, а просто любопитно – беше неуловимо. Струваше ти се едва ли не, че тя е човек като тебе, че зад гладкото ѝ чело минават мисли, съмнения, че малката ѝ уста прави усилие, за да мълчи. Някаква именно насилена затвореност я отличаваше от всички жени, които съм срещал, и ме караше да подозирам у Елена тежки спомени или тежки предчувствия – с една дума, преголяма тежест за една така чуплива жена.

А същевременно се виждаше, че тая крехкост не е вярна – Елена имаше погледи и движения, в които напомняше баща си. Не думи; най-често тя мълчеше потиснато и потискащо, като че околните ѝ досаждаха нетърпимо.

Джем отбеляза Елена още при първата ни среща със Сасенаж. През вечерята той я разглеждаше нескрито, но без сянка възхищение; забавляваше го присъствието на млада жена. А мен пък ме забавляваха погледите, с които тя му отвръщаше: много спокойни преди всичко, сякаш Елена всеки ден бе общувала с турски султани – те не изразяваха нито любопитство, нито съчувствие. Другото странно бе това, че Елена не игреше с очи, не им придаваше нищо неизказано-загадъчно, което да те увлече, нищо надменно, което да постави преграда между нея и тебе.

– Саади – заговори ми Джем, когато се прибрахме след вечеря, – що за птица е дъщерята на Сасенаж?

– Некрасива – отговорих. – А освен това, чини ми се, над приличната възраст за една неомъжена благородническа дъщеря.

– Хм – Джем се умисли. – Прав си. Навярно има двайсет и пет.

На следната заран и още няколко зарани поред Елена взе участие в лова ни. Правеше ми впечатление, че обича да язди не всред хайката, а в страни, че язди със стръв, сякаш препускането – а не ловът, към него

оставаше безразлична – ѝ позволява да се разговори и освободи.

– Елена! – подвикваше ѝ тогава баронът вече само загрижено. – По-полека, Елена!

Тя не го чуваше или се правеше, че не чува, а когато отново свърнеше към ловците, изразът ѝ биваше по-отчужден отвсякога.

При третия лов не ми убягна, че Джем търсеше близостта ѝ. Той водеше коня си малко пред или малко след нейния, хвърляше ѝ развеселени погледи – толкова можеше без преводач.

Известно е, че коя да е жена се ласкае от вниманието на кой да е мъж – то още не значи нищо. Елена сякаш не се подчиняваше на това правило. Може би тъкмо гдето намираше Джемовото внимание и естествено, и безразлично – доведе Джем дотам. Един ден, прибирайки се в Боазлами, видях как господарят ми скача от седлото и се упътва към коня на Елена. Той подложи рамото и дланта си, за да я свали. Джем пламтеше от неловкост, а Елена за първи път се усмихна, но криво, не тъй, както жена отбелязва с усмивка своя завоюван успех.

Другите ги зяпаха. Те вече се смееха яката, много доволни, че бяха превили турчина под своите позорни нрави, смееха му се насърчаващо, а на мен се стори – и мръсно. Това върна Джем към достойнството му и през вечерята той беше мълчалив. Тази вечер седяха наблизко с Елена и аз откривах в мълчанието им нещо общо-обида, мисля. Не считайте, че двама влюбени се срещат във всичко: във вкусове, желания, оценки. Всеки човек е толкова различно изграден, та цяло чудо е, ако той намери едничък допир с друг някого. Оная вечер го усещах смътно, а по-късно го и научих – наистина обидата свърза Джем и Елена.

На вечерята барон де Сасенаж беше непривично неспокоен. Той сякаш ловеше погледите на сътрапезниците ни, сякаш се боеше да не чуе пак смеха им от след лова. Не се надценявам, чини ми се, но винаги съм имал усет за чуждите чувства; тогава аз отбелязах, че старият, дребен благородник изпитва ужас от човешки смях. Или присмех – още не бях сигурен.

Следната заран баронът си тръгна, отвеждайки дъщеря си. Това беше редно, обикновено ни посещаваха за толкова – за седмица. Но все си мислех, че нещо е наложило на барона да бърза. Както следва, ние ги изпроводихме на двора. Джем не им проговори. Той кимна в ответ на ниския поклон на Сасенаж и остана съвсем прав, някак глупаво, при реверанса на дъщеря му.

Минаха няколко дни. Животът в Боазлами течеше по старому. Променен намирах Джем. Неговото настроение бе станало неравно, той

отскачаше от унес към изблици и като че ли се стараеше да ме убеди в своята болест. Известна от библейски времена, прастира болест – беше се влюбил.

Пред мен той не заговори за това и аз отгатвах защо. Знае се, че човешката привързаност е кратка. Но никой – когато разлюби – не си признава, че същият закон важи и за отсрещната страна; всеки мисли, че продължават да го обичат както преди, и от това са произлезли много тъжни недоразумения. Така човек се насилва да скрие от другия края на собствената си любов – бои се да не го убие, – докато онзи от своя страна върши същото.

Това преживяваше и Джем; той криеше от мен новата си обич, дошла да замести нашата, от страх да не ме съсипе. Затуй заговорих аз:

– Дали си е вече у дома дамата Сасенаж?

Джем ме изгледа удивено. Колко си вярваме, че сме непроницаеми!

– Защо се сети за нея? – заизмъква се той, но веднага надделя себичното му желание да приказва за Елена. Долавяше се леко разочарование у Джем: аз не бях умрял поради измяната му, доста леко я понасях. – Нима си разбрал всичко, Саади? Не ми се сърдиш, нали? Би имал право, с тебе мислехме еднакво за жените. За нашите жени – (поправи се моят нов женски поданик). – Тук те са други, Саади, нали? Всяка е някак отделна, неповторима...

– Кой знае! – Все пак си отмъщавах. – Може би и нашите са били отделни, неповторими, а ние сме ги схващали твърде общо.

– Не, но Елена... – отмина отговора ми Джем и аз знаех какво ще последва, бил съм довереник на не един влюбен. Джем отсега с часове щеше да ме уверява колко единствена е дамата Сасенаж, това ме чакаше занапред.

Трябва да призная, че Джем не ме отегчи много през останалите месеци в Боазлами. Макар и без усет за действителността, изцяло подвластен на въображението си, той съзнаваше, че неговата внезапна любов към Елена е без всякакво бъдеще. Не му разрешавах дори свои слуги, камо ли – жена.

Плаших се, че ще го преживее много тежко – та и животните не биват лишени от женска; чак сега Джем би бил разнищен – ще го сяде неговият нов, мъжки глад.

То не стана, слава богу! Седмица или две Джем ми говори неотстъпно за дамата Сасенаж, намираще ту твърде много, ту съвсем никаква радост в живота. От това сладко страдание го изведе слухът, че във Франция дошъл пратеник на Матиаш, за да изиска Джем от краля. Тъй

бързо бе заличена тая още ненапъпила любов, без сътресения.

Представете си какво означаваше за нас казаната новина, в какво очакване, страхове и нетърпение ни хвърли тя! Сега или никога щяхме да се измъкнем от плен – боже, дано бъдеше сега, а не никога!

Не можехме повече от това да слухтим, при все че вестите трудно си пробиваха път до Боазлами – Ордентъ правеше всичко необходимо в тази насока. Прекарахме неповторимо трескави месеци, половин година.

През късното лято на 1486 Прюис не беше постигнал нищо или поне не знаехме. Неизвестно как понасяше това той, но ние го понасяхме страшно тежко – Джем направо престана да яде и спи. С увещания го карах да преглътне някой зальк под втрещените погледи на братята; те ни наблюдаваха много отблизо през последните месеци, без да издават безпокойството си.

Когато една заран видяхме в Боазлами да влизат двайсетина конници, загубихме всяко присъствие на духа: нима Прюис е успял! Не, о, не! – повечето бяха иоанити. вече почвах да мисля, че те са половината земно население, тъй навсякъде виждахме черни наметки с бял кръст отляво. Но между иоанитите, пристигнали в Боазлами, имаше други двамина, сякаш бегло познати, в наши дрехи.

– Саади! – улови се Джем за ръкава ми, като че ще баялдиса. – Не вярвам на очите си! Та това... това са Синан и Аяс!

Бяха наистина те. Нашите верни приятели, отвлечени преди три лета от братята. Три години не знаехме дали са живи или мъртви – уверенията на Ордена отдавна не ни минаваха. И ето, доживяхме до среща.

Стоях на място, боях се, че е сън. В това време Джем беше изтичал към своите, вече ги обсипваше с несвързани въпроси, прегръщаше ги, едва ли не хлипаше от щастливо вълнение. Приблжих и аз. Аяс и Синан ме поздравиха съдържано – както ми се видя – и трябваше да призная, че много, много са се променили. Вярно, те бяха по-стари от нас, към четирийсетте, но мъж на четирийсет още не е стар, а срещу мене бяха старци. Еднакво въсьчнобледи, еднакво посивели, от тях лъхаше някакво гузно примирение.

„Не е на добро!“ – жегна ме; не е на добро възкресението на отписан, когото си запомнил като близък и скъп. Промеждутъкът между смърт и възкресение вече е внесъл много непреодолимо и у възкръсналия, и у самия тебе.

Изглежда, Джем не забелязваше онова, което бе ме поразило – той все прегръщаше възторжено Аяс и Синан, водейки ги към покоите си. Спалнята му отведнъж се напълни – нали от години бяхме само

двамина, сега два пъти по двама заприличаха на тълпа.

Гостите ни седнаха по нашенски върху възглавници наземи. Заприказвах за дългия си път – идели от Родос. С това научихме, че нашите били отведени до един (колкото останали живи) на Родос.

Разказваше Аяс бег. На Джемовото лице се утаяваше умилена, щастлива усмивка; Джем се радваше, че слуша наш език не от мен, че съдбата му връща още свои. И ненадейно – не го пропуснах, защото мислите на Джем повтаряха собствените ми мисли – Джем се проборави. Събуждаха се подозренията му; животът ни напоследък беше само подозрения и страх. Джем взе да слуша разсеяно, сякаш се готвеше за една от многобройните си схватки с Ордена.

През това време Аяс ни разправяше за нашите на Родос. Отнасяли се с тях не зле, каза, не им отказвали нищо; брат Д'Обюсон лично следял за това. (Но Аяс не ни гледаше в очите, докато говореше, а Синан бег много задълбочено отупваше праха от полите на халата си.) Джем издържа тъкмо дотук.

– Аяс бег – поде той с труд, който го караше да бледнее и червенеет, – защо нямам чувството, че вие двама сте живели толкова добре на Родос? За три години ти си настигнал баща си, Аяс бег. Може би и това дължиш на Д'Обюсоновите грижи?

Аяс не само не вдигна очи; той се наведе още по-ниско и отговори глухо:

– Уверявам те, султанъм, на Родос нашите живеят добре. Нищо повече не можем да искаме.

– А защо сте още на Родос? Какво пречеше да ви върнат дома?

– По наше желание, султанъм. В Турция Баязид би ни избил.

– Тогава – в Маджарско? Матиаш Корвин ще приеме с радост мои хора.

– Не сме искали в Маджарско, султанъм. Не сме искали! Тук Аяс бег изгледа Джем така отчаяно, с молба („Защо ме мъчиш, султанъм! – говореха очите му. – Какво ти трябва, не е ли ясно?“), че той млъкна. Дълго никой не наруши това мълчание, всяка дума би била жестокост.

– Жестоко е – каза по едно време Джем, събрал някак сили. – Жестоко е, дето ми отнемат и него: доверието в моите хора. Разбери ме добре, Аяс бег! И ти, и аз понесохме достатъчно, за да заговорим като мъже. Аз не мога да ви вярвам и не ще ви повярвам. Допускам какво ви е струвала вашата преданост към мене и не ви виня, дето не издържахте. Ония, които са издържали, аз няма да срещна пак, както не ги и срещнах. Можеш да мълчиш; зная, че са мъртви – не съм го научил от тебе.

– аясбег. Джем приближи състарения, изстискан човек, който някога беше Аяс, и сложи ръце върху раменете му. (Всеопрощение беше това и в същото време – една много виновна молба за прошка.) – Повярвай ми, Аяс бег, аз се радвам дълбоко, че ви виждам. Ще говоря с вас като с пратеници на Д'Обюсон, ще чувствавам зад всяка ваша дума лъжа и принуда. Сменили са езика, може би и мислите ви, приятели; аз вече научих какво е страх и зная докъде води той. Но смея да се надявам, че не са сменили сърцата ви: докато се надлъгваме, вие ще ме обичате така, както ви обичам аз. Не съвсем всичко е във властта на страха, нали, Саади? – обърна се Джем към мене, а аз си мислех, че много отдавна не съм го виждал дотолкова възвърнат към онзи, отдавнашен, светъл Джем от Карамания.

Вълнението сякаш беше го пречистило. Джем се отпусна и усмихнат, и леко развеселен, попита Аяс бег:

– Какво иска от мене брат Д'Обюсон?

Онзи не проговори веднага, беше замаян. Разсъждаваше, изглежда, че господарят му ще да е изтърпял не по-малко от него, за да приеме неговото отстъпничество тъй просто.

– И тебе намирам променен, султанъм – каза ни в клин, ни в ръкав.

– Карай, върши си работата, Аяс бег! – отвърна Джем. И Аяс я свърши. Много безстрастно, нали чрез него говореше друг, той съобщи на Джем, че пратеничеството на Прюис ще пропаднало – срещу Маджарско се обединили всички, дори Папството с Венеция и Медичи, за да попречат на един поход, който би ползвал Балканите. Но и без това Прюис нямало да сполучи; франция не била съгласна да изтърве Джем – само от користни подбуди, подчерта Аяс. – О, да! Папството ме желяе безкористно-вметна Джем.

– Господарю! – Аяс заговори по-живо. – Разбери, днес най-добре за тебе би било в Италия, тъй и тъй маджарите не ще те получат. Западът за нищо на света не ще позволи възраждане на Сърбия, Византия, България, а една Корвинова победа би означавала това. Ти можеш да избереш само между франция и Папството. За разлика от Франция Италия вече е пряко застрашена; тя много скоро ще почне войни с Баязид и тогава ти ще излезеш начело. Тук цял живот биха те пазили като оная кокошка, дето снасяла златни яйца. На мене не вярвай, добре! Послушай Каитбай, майка си!

Аяс подаде на Джем няколко свитька и млъкна, докато Джем жадно, забравил всички ни, четеше. Видя ми се, че четенето му трае твърде дълго. И внезапно, като остави листовете да се изхлузят, той притисна с

две ръце слепоочията си и не изрече, а простена:

– Не мога вече да повярвам и на майка си, Саади! Оставете ме, махнете се по дяволите!

Какво ти по дяволите! Аяс бег беше изпратен, за да свърши работа, от която зависеше главата му. Дали наистина го потресе Джемовото страдание, или бе подгонен от страх пред черните братя, но Аяс бег намери едничката дума, която трябваше:

– Помисли за нас, султанъм! Петнайсетина живи наши са още в ръцете им.

Много, много бавно Джем се събуди. „Боже милостиви!

– рекох си. – Докога ще искаш още и още от Джем? Докога ще го караш да участва в собствената си казън – нямат ли край човешките средства за изтезание на човека!“

„Нямат! – отговорих си. – Ако е наистина човек, би го принудил на всичко, като го заплашиш не със смъртта му, а с мъките на неговите близки. Така той дори ще вземе участие в своето добре обмислено, добре проведено убийство.“

– Какво иска от мене брат Д'Обюсон? – повторно попита Джем. Отпаднало, примирено, отново претръпнал.

– Да отговориш на майка си и на Каитбай, султанъм. Поточно – да ми дадеш още два листа със своя подпис. И после – най-важното: не се противи да те отвлекат!

– Какво? Та братята провалиха четири мои опита – кой ще ме отвлеча? Дук Шарл ли, Корвин ли, кой?

– Не, султанъм. Ще те отвлекат братята. Ти си нямаш хабер; Орденът вече не ти е господар. Кажи, султанъм, не си ли забелязал някаква промяна?

– Не – отговори Джем с празен поглед.

– Не си ли имал необичайни срещи по време на лов, из околните гори, по пътищата?

– Разпит ли е това, Аяс?

– Криво ме разбираш, султанъм. Но не предполагах, че новото положение при Боазлами не се е издало с нищо. Около замъка гъмжи от кралска войска. Тя е настанена и в селото долу, и в по-далечните села, понякога преоблечена. Горите, из които ловуваш, са пълни със засади; силна стража ношува по всяка пътека, мост и проход на дни езда от Боазлами. Кралството не е съгласно ти да бъдеш повече собственост на Ордена, султанъм.

– Собственост! – избухна Джем, рипна и закричи из покоите си. –

Собственост... За първи път някой ми го казва в лицето. Благодарни на бога, че си ти, Аяс, а то бях се заклел, че ще удуша първия, който посее. Глупаво... би било страшно дребно – няма мъст за превръщането на жив човек в собственост!...

– Тъкмо затова ще отмъсти на краля Орденът, ако не му попречиш да те отвлече, султанъм – заговори след доста време Аяс; беше чакал Джем да поизстине. – Ти още не познаваш истинското затворничество, не искам да те плаша. Кралят би те заключил зад катинар, нали не му трябва съдействието ти – само парите на Баязид...

– Мълчи, Аяс, мълчи!... – прекъсна го вяло Джем. Бе настъпил пак отлив у него. – Орденът ще мъсти за мен! Орденът ще ме освобождава! Гавра е цялото човешко битие, Аяс...

– Все пак, султанъм – (студена пот бе обляла Аяс бег), – аз трябва да занеса отговора ти!

– Едничкото, което ни е позволено – (Джем и не чу Аясовата молба) – то е: да не сме съгласни. Зная, нищо не променя несъгласието ми с гаврата над мен, над мама, над съдбата на хиляди хора, но аз ще бъда човек – макар да ме няма в тефтерите на никоя държава – докато не съм се съгласил... Така им и отговори, Аяс бег: вършете, каквото желаете, Джем султан не е съгласен!...

Той вече приказваше, опрял чело о стената, гърбом към нас, гърбом сякаш към цялото битие:

– Не ще се зачудя, ако утре Джем султан оглави не поход на застрашения Югоизток, а просто кръстоносен поход против турците... Чудесно зрелище! Синът на оня, който живя, за да наложи полумесеца над кръста, язди под християнски хорутви и псалми... А може и да носи наметка с кръст над лявата гръд...

Сега се намеси Синан бег, беше все мълчал:

– Бог е един и няма друг! – каза той, загледан встрани. – Щом е така, и ние, и те служим нему. Само под различен знак, нали?

– Дано са обковали с достатъчно дебело олово ковчега на Завоевателя, дано са го закопали достатъчно дълбоко!... – говореше на себе си Джем. – За да не види докъде я докарах.

На следната сутрин Синан и Аяс, предрешени като християни – така ги издокараха братята, – поеха на север. Независимо от отказа на Джем, те щяха да търсят дук де Бурбон – първия кралски враг, – за да му предложат участие на страната на Инокентий VIII в случая Джем.

Показания на филипина Елена де Сасенаж, подстригана под името Мадлена, за случилото се през лятото на 1486 година

Виждам, че моята съдба ме преследва и след столетия. Не е прието една истинска дама да бъде оплитана в съдебни истории, но вие, изглежда, сте узнали: с мене подобни церемонии са излишни. Да, с мен не се церемониха и приживе. Трябва ли да обяснявам защо?

Заради Жерар. Не, не, не се извинявайте, загдето сте ме връщали към спомени, може би мъчителни. Аз толкова пъти бях длъжна да преповтарям, да се оправдавам и разкайвам за Жерар, че дори не ме боли. У всекиго страданието има някаква мярка; отвъд нея то преминава в чиста злоба. Моята мярка не е била голяма, види се.

И така. На двайсет и първата си година аз, дъщерята на барон де Сасенаж, влязох в престъпна връзка с неговия оръженосец. Престъпна връзка – това определение чух толкова много пъти, че в мислите ми то измести първото: любов. Не зная дали – ако предвидех какво ще ми струва тя – бих ѝ се оставила. Но всичко наоколо ме убеждаваше, че не върша нещо изключително. Моето време, моята среда и семейство не бяха твърде целомъдрени.

Моля? Не било редно една жена да излиза с такива твърдения ли? Такава жена съм аз? Жената – така си мислех през дългите години, които ми бяха оставени само за размисъл – е същество съвсем като мъжа, от което обаче всички изискват да изпълнява някаква роля. И жените я изпълняват срещу висока цена. Е добре – за мен такава необходимост отпадна; аз бях сбъркала ролята си още в нейното начало и с нищо не можех да загледа лошото впечатление.

Повтарям: нашият живот не блестеше с целомъдрие. Господарите на дома – бащи, съпрузи, братя – се губеха с месеци, ако не с години по своите мъжки работи, тяхното място не беше у дома. В къщи оставаха жените, заобиколени, за да бъдат пазени и обслужвани, от тълпа момчета, недорасли (не толкова по възраст, колкото по произход) за делата, които се казаха.

Негласно се подразбираше, че благороднишките жени не се занимават само с везба върху кадифе, докато мъжете им липсваха. Животът ни ни предлагаше твърде разнообразна съблазън, твърде сигурни удобства през тия месеци самота. Дамите се грижеха единствено за тайната. Не беше трудно, в домашния свят съществуваше някакъв неизговорен съюз

срещу ония, които обикаляха света. Той вероятно се основаваше върху завист и зависимост, но беше непоклатим.

Нашият дом бе небогат и малобройна – прислугата му. Баща ми, втори син на рода де Сасенаж, е трябвало да се примири със замъка на жена си, моята майка, да търпи цял живот брат ѝ, неговата жена и децата му. Той ги избягваше – рядко виждахме барон де Сасенаж между нас и нищо чудно, че синовете му, двамата ми братя, поеха на свой ред по света. Единият загина млад във войната на Неапол против Папството, а според последните вести от другия – бил се наел при крал Матиаш. Така аз оставах единствена наследница на замъка. Изтъквам го, понеже то донякъде обяснява защо именно моят грях остана непростен между хиляди равни по тежест грехове.

За онова, което е било с Жерар, бих искала да не говоря – то няма отношение към случая Джем, а аз държа поне малко нещо от живота ми да бъде само мое. Жерар беше оръженосец. И досега не съм наясно дали го желях тъкмо с любов, защото той стоеше неизмеримо по-ниско от мен, но беше млад и хубав, а трите наши месеца са се запазили в паметта ми просто сетивно.

После нас ни уловиха. Вуйчо-баща ми пак беше някъде далеко. Тогава още не разбирах защо вуйчо вдига такъв шум около историята, защото я обявява високо за позор на цялото ни семейство. Това, че той уби Жерар, аз приемам, то се полагаше, но неговото убийство можеше да бъде обяснено по сто начина, ако изобщо е необходимо да обясняваш смъртта на свой слуга. А вуйчо ми сякаш търсеше да изплаче пред все повече хора дълбокия си срам, докато доведе майка ми до изстъпление. Денонощно ми повтаряше, че трябва да се подстрижа за монахиня преди завръщането на татко, ако не искам да се случи нещо по-страшно. Тъй като не виждах кое ще бъде по-страшно от страданията, в които живеех, аз настоявах с мен да разполага само баща ми. Отказах манастира, с една дума. Впрочем и съгласието ми не би означавало повече. Никоя благородница не постъпваше в манастир просто така; бяха нужни пари, много – зестра за Христовата невеста. Откъде тия пари?

Преживях ужасни седмици. Всички в Сасенаж – семейството ми, прислугата, съседите, чак селяните – ме гледаха като чудовище. Едните, знаех, ме коряха, че съм опетнила благородничеството, а другите – че заради мен е загинал един техен. Тази двойна вина ме изгаряше тъй жестоко, та нощем не смеех да угася свещта – из тъмнините веднага излизаше Жерар, какврто го бях запомнила от последния ни път: разгорещен и сит, горд със своето мъжество. Така бе изглеждал едва час преди вуйчо

ми да го свърши. Беше го извел на двора, не му разреши оръжие – как ще се бие наравно със слугата си! – и го прониза. В слабините, за да умира по-дълго. Жерар наистина ви часове, влачейки се по плочника на пустия двор (всички се бяха изпокрили), като че чертаеше с кръвта си кошмарна рисунка. А в моите видения смъртната му рана зееше навсякъде – целият Жерар се превърна в някаква рана върху съвестта ми. И по-добре. Иначе бих умряла от самосъжаление.

Вече не плачех. Границата на болката беше прехвърлена, чувствавах хладно озлобление. Не заплаках и когато трябваше да застана пред баща си, да му разкажа дума по дума с кого, кога и как. Вуйчо ми седеше до мен, за да не излъжа. Баща ми, блед, стиснал челюсти, наистина приличаше на убиец, та аз очаквах най-страшното, нали в него ме уверяваха всички от седмици насам. Но едва започнала, като призовах светите на помощ, барон де Сасенаж изрева: – Стига! Мога да си го въобразя и без вас! Той скочи. Четях последната си молитва и – макар напоследък да живеех с усилие – почувствувах мъка, че повече не ще живея. Но баща ми мина покрай мен, а зад гърба си чух – преди да се извърна – ударите на тежкия му пестник. Баронът бххташе своя шурей с ожесточение, което изпитват всички търпеливи хора в края на търпението си. Оня беше съвсем не готов, а не мисля и иначе да би се противил – не беше от храбрите. „Хиена! – чувах как хрипти баща ми. – Пълзяща гад! Да те няма!“

Когато вуйчо се измъкна, за да не го видя никога, останахме двама. Баща ми изведнъж грохна, скри лице в длани, а аз (едва тогава съзнала доколко всичко у мен е изпепелено, защото не чувствувах жалост, нито разкаяние) се питах вярно ли плаче. Не плачеше.

– Елена – каза той след малко, – ти сама усещаш какво ми причини. Сасенаж е нямал богатство или власт, един непрокопсал войник и зет на къща, това е бил Сасенаж. Вярвах, че поне съм опазил чисто името си...

Но не изрече: „Ти го омърси.“

– ... Ти може би ще ми отговориш, че не си първа и единствена. Познавам хората, сред които живеем, и зная, че за тях престъпник е само заловеният престъпник трябваше да се съобразиш. Трябваше да помниш, че из дома ни пълзи някой, комуто е изгодно Сасенаж да бъде без наследници. А аз не ще позволя! Не щете изпратя в манастир, Елена. Двама ние ще поправим това, което сме допуснали двама!

Такъв човек беше баща ми – бог да го прости! – дано вие го оцените, защото в Дофине му се смееха. Според всички той би трябвало да накаже дъщеря си и се отрече от нея, за да запази донякъде поне своето

име. Баща ми направи обратното; взе да ме води по всички ловове, турнири и тържества из Дофине.

Не бях сляпа – страданието ме изостри, – за да не се досетя, че барон де Сасенаж ме натрапва на благородничеството, излага на показ прелестите ми, дано ми намери мъж. Чувствувах се бездънно унижена. Заради него – вярвайте, аз отдавна бях претръпнала. Виждах как пред хората той търси някакво много тънко поведение – и да покаже, че осъжда дъщеря си, и да не им позволи волност спрямо мен. Усещах как трепва при всеки хорски смях, сякаш се бои, че се отнася до нас двама. Топях се от съжаление към татко – извън всичко той живееше в непрекъснат страх: ами ако ме завари някоя заран обесена? Стараех се да го убедя, че се забавлявам умерено (бих го озверила, щом изпитах истинска радост), че съм признателна за прошката му. Един господ видя колко ми беше леко.

Въпреки всички напъни на баща ми (а може би и поради тях), той не ми намери жених. Мъжете биваха особено мили с мен, толкова мили, колкото не е прието, но насаме. Не се лъжех – имаха ме за достъпна. А в обществото чувствувах наоколо си празнота и хлад. Никой не искаше да се пише третият смешен покрай барон де Сасенаж и дъщеря му.

Така изминаха четири години – бих ги разменила срещу четиригодишна каторга. С всяка от тях баща ми губеше търпение, ставаше подозрителен, избухлив, зъл. Вече бе късно за манастир – как ще го обясни? Та нали ми прости пред хората, нали показа, че не се срамува от мен. Друг изход нямаше: ние обикаляхме съседните замъци, къде поканени, къде – не, аз излагах новите си рокли и уменията да яздя като някоя дама от Дофине.

Когато научихме, че в Боазлами е преместен турският султан, за когото много се говореше, баща ми видя в това голяма възможност: Боазлами за известно време ще се превърне в средище на благородничеството от Дофине и Савоя, тук ще се стекат чужденци. Вероятно някому от тях – чужденците, които не знаеха коя съм – смяташе да ме поднесе баща ми; виждах, че вече би ме прежалил и за певец. В Боазлами пристигнахме заедно с други дребни благородници от областта. Замъкът беше натъпкан до покрива от братя иоанити, трубадури и гости. На следната заран те се застыгаха за лова.

Султана видях именно през онази заран. Бяхме вече на коне, когато той излезе, придружен от друг турчин. Бях толкова слушала за него, че го разгледах внимателно.

Джем султан беше почти млад, към трийсетте, неочаквано светъл за

един сарацин. Не бих го нарекла хубав, нестройни и малко едри бяха чертите му, като у човек от ниско потекло. Съвсем различен намерих неговия приближен. Доста по-дребен, не мургав, но много черноок и чернокос, с нещо тънко, изящно не само в лице, а и в израз, в обноски. Когато човек ги гледаше един до друг, неволно заключаваше, че принцът е Саади, а Джем – негов оръженосец.

Не се осланяйте твърде на тази моя преценка, аз дотолкова бях се натърпяла на мъжка грубост цялото онова размахване на юмурици, висок глас, коравина и насилие, – че навярно и губех вкус към всеобщата представа за мъжество. Едно е сигурно: Джем се държеше неблагородно. Той говореше излишно гръмко, гърлено, при всяка дума си помагаше с ръце, сякаш не приказва, а гребе – накратко, бе чужд на достолепието. Моята първа присъда над Джем султан беше неласкава.

Трябвах няколко дни, за да я променя. Съзирах нещо трогателно и подкупващо у този човек и то бе естественост. Не мислете, че нашите благородници от Дофине бяха прекалено изискани, съвсем лек пласт добри обноски криеше у тях вчерашният войник, а седнеха ли на пиене и се разпуснеха, ставаха нетърпими. Да, сбърках. Неестествеността бе чарът на Джем, а че – бидейки естествен – той не разкриваше нищо пошло. Точно пиян, Джем рязко се издигаше над нашите, държеше се като човек, за когото пиянството е обичайно състояние на духа.

Колкото и осакатена жена, веднага по женски отбелязах, че занимавам Джем. Не беше повече от любопитство, лишено от мръсната двусмисленост, с която ме разглеждаха другите; за Джем аз бях необикновена не затуй, че съм спала с оръженосец. На третата вечер в любопитството му се намеси още нещо – възторг. Желание не забелязах.

Не съм си давала сметка, че очите ми му отговарят (нали така твърди Саади?) – бях вече мъртва за всичко, което е женска същина. Навярно ми е било просто хубаво, че някой не знае коя съм, че няма и как да узнае, щом не говори езика ни.

Когато излизахме на лов, обичах да страня от хайката – няколко минути свобода от погледи и усмивки. При езда ме водеше чувството, че (ако препускам все тъй) ще стигна страна непозната и аз ще бъда непозната в онази страна. И се зарадвах, щом Джем започна да ме следи в моето самотно препускане – бих взела и него там, и двамата не принадлежахме към Дофине.

В Боазлами не бяхме разменили нито дума, та за мен беше ненадейно, когато след един лов Джем ми предложи рамото си. Направи го неловко и трябваше здраво да се уловя за него, за да не залитна. За малко

усетих горещината му, видях очите му съвсем близо до своите. Това вече беше желание, признавам: то дойде от две страни много силно – вероятно затова, че и той, и аз бяхме събудени за любов, а дълго живели без нея.

Сякаш отдалеко чух (нали двама бяхме застанали за миг върху онази земя, за която ви говорих) как се смееше благородничеството от Дофине. Стигаше ми, за да се върна към своя страх: какво ще рече баща ми?

Наистина той беше мрачен онази вечер, усещах, че приближава една от бурите, чести напоследък. И точно затова аз вече приемах усмивката на Джем, сама му се усмихвах. В края на краищата, щом човек заплаща толкова високо, нека поне има защо. Така мислех тогава, мислех и по-късно.

– Елена – започна баща ми след оная вечеря, – повече не мога. Четири години се правя, че не забелязвам с какви очи те гледат, но бяха хора, които имат право на това; ти си прегрешила по техния закон, по нашия, и ще те съди нашият бог. А това, което стана днес, не е по силите ми, Елена! Едно животно, от ония, които държат по няколко жени, посмя да пожелае дъщеря ми! Нещо по-страшно: не виждам ти да си разстроена, не си оскъרבена. Нима дотолкова загуби човешка мярка, Елена!

Знаете, когато навремето бяха ме оплювали, а аз трябваше всекиму да обяснявам какво и как е било с Жерар тогава търпях. Защо сега ме нападна буйство, стремеж да отстоя? Дали загдето вече се чувствавах не съвсем сама – зад гърба ми стоеше Джем. Какво говоря! – една дума не бяхме разменили с него. Представете си как са ме били стъпкали, та дори мигновеното съчувствие на един непознат вече ми даваше смелост.

– И аз не мога повече! – изкрещях. – Защо си мислиш, че страдаш само ти? Ако все още се влача по земята, то е за тебе, татко, мен адът ми се струва обетована земя.

– Кой ми говори за някакво животно? – продължавах неистово, сякаш виках четиригодишната си мъка. – Кой тук няма няколко жени и тия жени – по няколко мъже? Защо само Джем и аз да сме петно върху добрите нрави? Нали за мига, в който бихме се събрал и, той ще е единичният ми мъж, а аз – негова единствена жена. Какво важи преди и след?

Като го повтарям сега, не се срамувам, но забелязвам, че е смешно: докде докарва човека една много потискана мъка. А баща ми не се разсмя. Той пак стисна слепоочията си и изглеждаше, че плаче.

– Господи – каза, – прибери ме, за да не виждам и чувам! Не си мислете, че отстъпи. Следната заран ние напуснахме Боазлами. На раздяла султанът ме гледаше втрещено. Не мъка прочетох в погледа му, а въпрос: „Защо?“ – питаше той. Да, наистина защо. Но отговориха ли на мен, за да отговоря пък нему?

Забравих го бързо; всяко ново преживяване потъваше в безизходната на дните ми.

Брат Бланшфор ни посети през пролетта на следната година.

В Сасенаж не бяхме приучени на почетни посещения, а и семейството ни нямаше никого в Ордена „Свети Йоан“, чийто авиньонски командор беше братът. Въпреки това татко го прие с възможното приличие, според силите ни. След обяда Бланшфор се оттегли на разговор с него и това ни озадачи – барон де Сасенаж не беше личност, с която да се водят разговори.

„Джем!“ – мина ми изведнъж през ум, докато гадаехме. Нали Джем беше пленник на иоанитите, трябва да имаше нещо ново около Джем. Помислих го със страх. Ще рече, съдбата на Джем ми е била близка ли? Не. Просто си спомних с благодарност, че някъде има един, дете не ме е обидил.

Привечер – до привечер баща ми и брат Бланшфор бяха все разговаряли – извикаха и мен.

Намерих баща си възбуден – радостно възбуден, стори ми се. Той подкрепяше думите на брата с възклицания на одобрение, той направи всичко, за да се съглася с една игра, която трябваше да отърве него – баща ми – от непрекъсващото унижение и по-точно от мен. Всичко има край на този свят, защо не – и родителската обич?

– Когато вашата задача бъде изпълнена, мадам – завърши онази вечер Бланшфор, – вие ще получите дълбоката признателност на църквата, личната признателност на Светия отец. И подкрепата му. Ще си изберете най-изискания манастир във Франция или в Италия, но то не е най-важното. Ще имате всеопрощение, Елена на пръсти се броят хората, получили всеопрощение от самия папа.

– Сънувала ли си това, дъще? – прегърна ме баща ми и сега наистина плачеше.

– Не – казах. Вече бях не само изтръпнала, бях като от дърво. – Не съм го сънувала...

Тринайсети показания на поета Саади за пролетта на 1487 година

За нас тя беше много тъжна пролет. Чрез братята – държаха се вече едва ли не като наши съзаклятници – научихме, че папските легати са сполучили повече от Прюис. Кралският съвет бил им дал да разберат, че ще отстъпи Джем само срещу купища злато и още едно кардиналство за Франция. Инокентий не разполагал с първото и много се боял от второто. Впрочем и този опит да бъде Джем преведен по-близо до застрашените от брат му земи очакваше провал.

Джем прие вестта с нескрито удоволствие, той, който още преживяваше неуспеха на Прюис – какво ни влизаше в работа пазарлъкът между Франция и папата!

Нека призная: може би бяхме неправи, но Джем никога не разсъди разумно над предимствата, които му предлагаше Рим. Не желаел – казваше – участие в нищо, свързано с калугери и попове: видял им бил образа, познавал похватите им. Така мисията на Синан и Аяс, изпратени, за да ни склонят към единодействие с Папството, не само не постигна целта си, а напротив: Джем видя в нея ново доказателство за двуличието на братята.

Впрочем Джем все по-задълбаваше в ненавистта си към Ордена или Светия отец. Нали знаете, когато ти отнемат много (нека още не твърдим – всичко), остава да се крепи някаква любов: любов към делото ти, към насладите и в краен случай – към някой човек. Джем ги загуби една след друга, тия любови, като ги замести с нещо равносилно – омразата. Сега той мразеше до сладострастие всички, облечени в черно, от Инокентий VIII (макар той, бидейки папа, да носеше бяло) до редниците ионанити, които почерняхя ежедневието ни. Джем посвещаваше часове в израз на тази омраза; със същото удоволствие, с което някога бе търсил все по-изящни думи, за да излее своята обич към красотата, той напоследък издирваше най-низки, гнусни, обидни прозвища за братята. Чудех се откъде взима сила да ги ругае всеки ден по-настървено. Не му противоречех; знаей, че ненавистта, както обичта, трябва да се излеят.

С една реч, щом узна, че Папството желае в него съюзник против Франция, Джем отприщи неизявена дотогава омраза спрямо нашите хазаи. А никога преди те не бяха били тъй внимателни към нас; братята, меко казано, ни се подмазваха. Те ни съобщаваха новини, за които не бяхме питали; уверяваха ни, че нашата скука (ама чак сега ли я

забелязаха!) ще свърши, ако папата надвиел Кралския съвет; изброявах ни съвсем не по монашески прелестите на Вечния град.

„Хм!“ – отговаряше неизменно Джем на такива, съшити с бели конци изказвания, а братята се терзаеха от безразличието му.

Не ще изброявам опитите за отвличането ни, които междувременно направиха Шарл Савойски или Папството. Тия вести научавахме от братята, та може и да бяха неверни. Или много окастрени, или прекалено надути. Ще спомена един такъв опит, защото той промени битието на Боазлами – нали нашият свят се заключаваше в Боазлами.

Лотарингският дук, съюзник на Бурбон и враг на дамата Божьо, следователно особено предан на Папството, се свързал с Шарл Савойски (предполагам, заговорът е бил разкрит още при тази стъпка) и го помолил за хора, на които да разчита пълно. Шарл го снабдил с двамина – Жофроя де Басомпиер и Жакоб де Жермини – познати като крайно ловки в подобни начинания. Помощта на Лотарингския дук се ограничила в изпращане на трийсет отчаяни мъже. Те трябвало да стигнат Са воя и оттам, заедно със споменатите двама благородници и Шарлови войници, да нападнат Боазлами и отвлекат Джем. Не мога да си представя как са си го представяли пък те – известно е, че по същото време замъците устояваха на обсади от по хиляди души цели месеци. Но Шарл навярно си е въобразил нещо особено рицарски героично. Що се касае до дука, убедени бяхме, че той само се е отчел пред по-силните си съюзници – папата и Бурбон – чрез една пол у помощ.

Трийсетината главорези от Лотарингия били задържани някъде из Бургундия от кралска стража и без всякакви мъки признали на Съвета (завлекли ги вкуиом пред Съвета) целта на предпролетното си пътешествие.

Предполагам, че тази новина е била много по-тежка за Шарл, отколкото за нас. Вече свикнахме с почти еднообразните несполучливи, половинчати опити за освобождението ни. И после, тия несполуки особено засягаха братята. „Ах, че хубаво. Саади! – казваше ми Джем. – Седиш си на трапезата, яздиш по лов и знаеш, че сега губи друг някой, не ти. Чудесно!“ Не можеше да ме излъже – съвсем не приличаше на човек, дето му е чудесно.

А около Боазлами пролетта вилнееше. Мокро зелените хълмове изглеждаха осветени изотвътре, защото над тях припадеше топло-сиво, безслънчево небе. Впрочем може и да имаше слънце – на север аз просто не различавах дали то грее или не – там всичко почива в сивкава светлина от различни оттенъци. Там пролетта не се запомня с по-ярки

бои, ослепително светла. Северната пролет за мен беше само много сочна, много крехка и млада в своята зеленина. Съжалявах – простете за изрази, – че не съм крава, някоя от множеството бели или златисти крави, които наблюдавахме от Боазлами. Защото пролетното чудо, струва ми се, там вкусват предимно кравите.

Да, шегите са неуместни, когато ще ви съобщя нещо важно, нова промяна в случая Джем. Тя настъпи точно през април 1487 година: в замъка Боазлами пристигна кралска стража. Падаше им се! На братята, искам да кажа. Сега те навярно разбираха какво сме изпитвали, когато броят им около нас непрекъснато растеше, когато си викахме: още тъмничари!

Кралските рицари изкачиха хълма в тържествена тишина, ако не смятаме дрънченето на железария. Отгоре ги гледаха братята, неми от изненада, сякаш попарени. Ония имаха делови вид. Вече на двора, те се изтърсиха от конете с още по-радостно дрънчене, строиха се по шестима със знамето напред и едва тогава гръмнаха барабаните им. Боазлами кънтеше като каменна камбана, докато братята се смъкваха от стените.

Битка ли? Не, не се стигна до битка – Боазлами бе островче на Ордена в сред обширната френска земя. Просто из тълпата иоанити излезе брат Бланшфор (той ни бе последвал и в Дофинската командерия) и попита кралските, без всякакви почести, какво ги води.

Можех да му отвърна и аз (отдавна очаквах намесата на краля в случая Джем да придобие видимост), но отговори началникът на войниците – до края не научих чина му.

Много студено той обясни на Бланшфор, че последният опит за нападение над Боазлами принудил краля да се замисли върху сигурността ни. Ордентът не би отстоял Джем сам, със слабите си възможности. Накратко – кралската стража идела да подсили нашата отбрана. Сега вече Джем с пълно основание би рекъл: „Чудесно! Нали от седем години ме кандърдисвате, че вървите по петите ми заради моята застрашена сигурност? Ето ви сега! Нека малко закрилят и вас; нека усетите колко е сладко някой да бди над съня и пианството ти!“

Дни наред изразът, с който братята понасяха това чуждо натрапничество, явният страх и смущение, изрисувани върху брадатите им лица, бяха предмет на разговорите ни.

Още едно доказателство, че не сме животни: за човека злорадството е по-дълбока наслада от собствената му (на човека) сполука. Разбира се, и то скоро ни втръсна, още повече че войниците стъстиха и без туй неведрия надзор над нас. При лов сега ни съпровождаха две стражи – на

Ордена и на краля; когато се хранехме, сътрапезниците ни се делиха на две – монаси и кралски. Именно делиха се, понеже винаги се държаха поотделно, като оставяха дори празно място помежду си и се стреляха с погледи, които не бих нарекъл любезни. Струваше ми се, че Боазлами цял изпуска свитки, тъй нажежен бе въздухът около него. И всичкото би било много смешно, ако не беше потискащо до лудост.

Донякъде ни помагаше да понасяме тъй напрежение пролетта. Освободен поне от стражата на студа (Джем докрай не му свикна, оплакваше се денонощно от вятъра и влагата), господарят ми се прибираще в замъка чак надвечер с нови предложения за разходки, лов и гости. Нито веднъж през онази пролет той не попита за барон де Сасенаж или дъщеря му, не пожела да ги покани в Боазлами.

Познавах го прекалено добре, за да повярвам, че ги е забравил. Покоро допусках, че споменът за Елена е от най-скъпите за него и се бои да не го разбие при нова среща. Докато еди н ден за наше велико удивление не се явиха без покана двамата Сасенаж.

Дойдоха направо на обяда, непредставени преди това. Когато Джем влезе – той влизаше последен, като господар, – видях как се вцепени, и съвсем не беше трудно да отгатна, че през дългите месеци мълчание и привидна забрава Елена е заемала мисълта му.

Дошъл на себе си, Джем стремително се отправи към, трапезата, цял сияещ, сякаш освен него и Елена наоколо нямаше жива душа. Той й се поклони по тамошному, а тя – още по-ниско, разстилайки десет ката поли и фусти.

Стараех се – понеже тази сцена ми беше твърде ясна – междувременно да не изпусна из очи нашите сътрапезници, хазаи или стражи, както щете. Вече отдавна около нас не ставаше нищо, без то да значи едно или друго. Искях да позная кое именно е наложило появата на Сасенажови, кой от двамата ни тъмничари ги е призовал.

Старанията ми бяха напразни, французите рицари стояха прави, с най-почтителен израз върху коравите си лица, а иоантите, както винаги, изглеждаха от камък. Само брат Бланшфор, племенникът на ДОбюсон, разглеждаше присъстващите толкова зорко, колкото и аз, макар да го правеше по-умело от мене. Аз заключих: работата или е наредена от Бланшфор, или се върши против него. Тоест, нищо не заключих.

Довършихме дивеча, започваше неумереното пиене. Засега между Джем и Елена бе имало само погледи и полуусмивки. Направи ми впечатление, че този път ролите между баща и дъщеря са разменени. Попотиснатата, по-мрачно съсредоточена беше Елена, докато у стария

избиваше ново самочувствие, важност и определено внимание към хубавата му дъщеря. Тя го отминаваше разсеяно, често отговаряше чак на повторния въпрос на баща си, и то-някак с презрение. и сякаш не го насочваше само към баща си – разливаше го над цялата маса и правеше разговорите принудени.

Нищо от цялата тази плетеница отношения не проникваше до Джем. Той гледаше Елена със светнали очи, прибутваше към нея чаши и блюда – ставаше открито смешен, с една дума. А аз се радвах, че в живота му ще настъпят няколко дни пролука всред винаги същите мисли и страхове.

След обяда бяхме вече сами, но аз си мълчах, за да оставя Джем на приятните му преживявания – той ме заговори:

– Саади, ще те моля да бъдеш около нас, когато сме с Елена.

– Преводач ли ти трябва? – Успях да не се разсмея. – Разчитай на мен!

И все пак – макар че се стараех да бъда непрекъснато с него, макар и следобеда, и на другия, и на третия ден Елена не само не го отбягваше, но го и насърчаваше с неотклонното си присъствие – Джем продължаваше да и говори с очи, сякаш думите го плашеха.

Едва на третата вечер, когато обществото беше порядъчно пийнало, а Елена изглеждаше дори не и отегчено трезвена, ами направо болна от досада, Джем ме улови за лакътя и – проточил през масата лице към нея – и отправи въпроса, за който очевидно му бяха нужни цели три дни:

– С какво мога да пропъдя суката ви, мадам?

Нещо като насмешка се плъзна по челото на дамата, но не го разведри. Малко неуместно, стори ми се, на Джемовия въпрос тя отвърна с въпрос:

– Как сте със здравето. Ваше височество?

– Добре – недоумяваше Джем. – Добре... Защо?

– Защото нашият въздух навярно ви вреди. Все мисля, че страдате от студовете ни.

Нищо не означаваха тия думи. Елена явно целеше не да разположи Джем, а да докаже някому, че е излязла от своята затвореност. Много чувствителен, Джем го долови; той съжаляваше, че е проговорил и нарушил една близост, вече отишла отвъд думите. После, като гмуркач, той пое дъх и каза:

– Позволете да ви предложи един съвсем малък лов утре заран, мадам. Ще бъдем само трима. Не ми отказвайте, моля ви!

Елена упорито разглеждаше пръстена си. В израза ѝ имаше обиден

гняв. Но тук се намеси старият Сасенаж, напразно го взехме за пиян:

– Това е чест за дъщеря ми, Ваше височество. Утре заран тя ще ви чака.

Елена го стрелна косо, поклони се и излезе. Брат Бланшфор я изпроводи със загрижен поглед.

– Саади, аз я обидих! – прошепна ми Джем, съвсем разстроен. – Може би не познавам техните нрави. Какво да направя, Саади?

– Поднеси ѝ стиховете си – казах. – Или някой накит... Знам ли? Не зная кое от двете по подхожда за дама, при нас те са просто жени.

– Да... – провлече Джем, а през остатъка от вечерята усещах, че обмисля утрешното си поведение.

На заранта го заобли ч ах, сякаш се отнасяше не за лов, ами за представяне пред владетел. Джем ме караше да сменям тази или онази негова дреха, намираше всичко неподходящо – не бях го виждал толкова чувствителен към външността си. Когато най-сетне се приготви, беше невероятен – така ще е блестял Харунал Рашид на първата си сватба.

Преценката ми май се изплъзна в усмивка, защото Джем се разядоса, смъкна всичките тия парцали (според собствените му думи) и облече своята ежедневна ловна дреха. Тя беше не по нашенски тясна – полека и дрехите ни бяха съобразени с тукашния обичай, – та красноречиво подчертаваше и стройните Джемови крака, и тесните му хълбоци, стегнатия корем, оставяйки свобода в плещите – Джем имаше много хубави плещи, като плувец.

Кой от нашите отдавна или отскоро мъртви, затворени в Баязидовите тъмници или на Родос – би познал господаря си в този рус франк? Та що за наш бе всъщност Джем, трагична сплав от Изток и Запад, кръвосмешение между християнство и ислям, недоразумение между епикурейство и стоицизъм – красива смес от русота и мургавост? Не беше ли целият му живот доказателство, че мелезът си остава ничий – той сам не успява да оглади рѣба, дето се срещат двете му половини; защо иска да го приемат цялостно нашите или чуждите?

Джем вече слизаше; прескачаше стъпалата по две; от цялото му същество лъхаше небрежна устременост, каквато си позволяват само много младите, много красивите мъже. Заварихме дамата на двора, още невъзседнала. Полите ѝ бяха затъкнати в колана, изплетен от златни халки; долните ѝ фусти – бели, корави, обшити – бяха малко по-къси и оставяха на показ прасците ѝ, стегнати в мекия ботуш. Беше хубава въпреки мършавостта си. Тъкмо тя правеше Елена някак не плътска, затова пък много действаща на въображението. Джем ѝ помогна да яхне, тя

се опря о рамото му само с пръсти, сякаш мекото на дланта ѝ се чинеше прекалено близко и оголено. Джем непрекъснато се мъчеше да улови погледа ѝ, но тя нарочно отвещаше очи.

Поехме през пролетните ливади. Стражата ни следваше отдалеко. Колкото и да намирах Дофине неприветлива, пролетта я бе разхубавила; тревите цъфтяха със стотици цветове, дори издаваха нещо като лек, тръпчив мирис; по небето на Дофине се гонеха прозирни облаци.

Двамата язدهа пред мен. Стараех се да бъда настрана, за да не пре-ча на мълчаливия им разговор, но на Джем пак потрябвах думи.

– Саади – извика ме той. – Защо ни оставяш? Попитай мадам дали е спала добре!

Попитах я. Както снощи. Елена отмина въпроса му. У жените има наистина майчинска жал: те доброволно поемат върху себе си първите трудности в един решаващ разговор.

– Аз мислех често за вас, принце – (нарече го така, а не „Ваше височество“), – през цялата изтекла зима...

– Аз навярно – по-често, мадам отекна той и добави: – В моята страшна самота.

Прието е да се счита, че един мъж, в стремежа си да впечатли предмета на своята любов, извършва подвизи върху полето, където се чувства призован. Че излага силата на прасците и раменете си, ако е атлет; че разстила килим от хубави думи, ако е поет; че разсипва дебел пласт елмази и бисер, ако е властник. То е по-късно, казвам ви – с него ние се мъчим не да спечелим, ами да задържим една жена. А първият удар, който ѝ нанасяме – сигурен, безотказен, – е да пробудим нейното съжаление; нищо не поваля жена, както съжалението.

Впрочем в това се прицели и Джем; едва проговорил, той спомена самотата си, макар по онова време да не бих го нарекъл самотен.

Елена се извърна, вече не криеше очите си. Те разбираха Джем.

– Как понасяте самотата, принце?

– Можете да си представите. – (И тук Джем се остави на своя усет; не записва нещо, което Елена, без думите му, би си представила много по-страшно.) – Случвало ли ви се е да изгаряте в самота, отхвърлена, забравена, обиждана?

Жената замълча, сякаш се бореше със себе си. Усещах как нейната затвореност, позволила и да понесе именно самотата, именно обидата, се бореше с предвечната нужда у човека да се разкрие, дано получи съчувствие. Знаех, ще победи последното; Джем залагаше на сигурно.

– Случвало ми се е – отговори Елена с глас, който идеше

издълбоко; за първи път чувах нейния глас. – Струва ми се, всичко, което изживявате, ми е отдавна познато... Може би в по-жесток и безнадежден вид.

– Елена!... – Джем сви коня и с едно от ония движения, които го правеха по-млад от годините му, положи длан върху нейните пръсти.

Гледах ръцете им, две ръце – на мъж и на жена – върху влажната конска шия. Джемовата галеше нейната едва доловимо; Еленината бе съвсем неподвижна, но не като мъртва, а вцепенена. Забелязал съм го у много поривистите, страстни хора, които – веднъж отпуснат ли се – трудно спират на сред път.

– Вярвайте ми!... – започна Джем с най-честото заклинание на влюбените и очевидно без да знае как ще продължи.

Но Елена много рязко изтегли ръката си, отметна глава и изглежда Джем отчаяно настойчиво, като че искаше да проникне през него.

– А вие не ми вярвайте, принце, не ми вярвайте!

И скрито се озърна, сякаш я преследваха и биха я чули. Джем беше смаян.

– Елена – каза, – не ми искайте невъзможното! За мен вие сте едно друго аз, по-добро, навярно и по-изстрадало. Нищо, което вършите, не би могло да е лошо, иначе ще се наруши световната хармония. Аз ви вярвам като на себе си, Елена.

Дамата Сасенаж разплиташе юздите на коня си, а между веждите ѝ се събра раздразнение. Така изглеждат децата, когато им откажеш нещо.

– Аз ви предупредих, принце – каза тя.

Сега си спомням онзи техен разговор, преминал през мене. Радвам се, че го помня, защото той оправдава Елена.

Знаете, често твърдят, че в любовта някой бил измамен коварно и хладно. Чиста лъжа! В любовта човек винаги, упорито, без оглед на истината – не само на намеците ѝ, а дори на нейното открито признание сам мами себе си. И то е навярно най-хубавото в любовта: че ти позволява напълно да забравиш истината.

По-нататъшния разговор между двамата не ви предавам – той изцяло приличаше на всички подобни обяснения, в които любовта е просто повод да говориш подробно за себе си пред желан слушател. Забелязали ли сте? – рядко хората те чуват, когато им описваш себе си; то става поначало само в любовните обяснения.

Аз поемах думите им и ги прехвърлях. Двамата вече не ме усещаха като отделен, аз бях тяхното живо ехо. Бе забавно как Елена или Джем стояха за миг със застинала усмивка, докато единият произнасяше

своите горещи вопли – в този миг другият още не знаеше значението им. Едва след намесата ми неговото лице светваше, думите го достигаха. Чудо беше този съкровен любовен разговор между трима!

На връщане прегледаха тъй, че трудно ги догонвах, а май вече не им и липсвах. Виждах ги пред мене, млади и леки на седлата, понесени от един и същи вятър предчувствието за сладост и мъка, надежда, доверие, страх. Следвах ги и си мислех, че трябва да си много неизкушен, за да завиждаш на влюбените – на мене ми беше жал за тях.

През следващите дни Джем стинеше от ужас, че ще му я отнемат. Не, този път бдителността на братята бе заспала, докато под очите им Джем печелеше близък човек, плът от своята плът, както говори Библията. Това беше подозрително.

– Не те ли изненадва, султанъм, дето братята най-внезапно се писаха сводници?

– Не искам такива думи около нея! – викна ми Джем и с това доказа, че бягството му от истината е в пълен ход.

– Плаши се не от думите, а от онова, което определят! – настоях. – Вече шест години не помня братята да са изпуснали жив нито един, дето те е доближил.

– Твърдиш, че тя е застрашена, така ли?

– Не! – отрязах. – Защо ще ти поднасят Елена, ако не им е била по угодата? Боже мой, Джем! – вече виках и аз. Бяхме навън, та се осмелих. – Не си малоумен, разсъди сам! Кому братята позволиха да ти съчувствува, да бъде без надзор с тебе? Тук има нещо, Джем!

– Има, има!... – тръсна нетърпеливо глава той. – И нека, чуваш ли! Ти си ми приятел, Саади – Джем прие гласа на галено дете, с който съм го запомнил от Карамания. – Как приятелят ми не разбира, че аз бягам, че тия седмици са едничкото мое всред години на недоверие, отчужденост и страх? Защо ме будиш, Саади?

Много странно... Джем грешеше почти винаги, когато следваше разсъдъка си; Джем почти винаги бе прав, когато му се противеше. Наистина нямаха отговор въпроси като тоя: – „Защо ме будиш?“

И така, моите съмнения млъкнаха, без да умрат. Аз престанах да предупреждавам. Пред себе си бях оправдан: едничкото, което отнасяме от този свят, са няколко сладки седмици самоизмама.

Като трето, но неизбежно лице, аз участвах във всички по-сетнешни разговори между двамата. Давах си сметка с всеки изминал ден, че тия двама вървят към мига, в който не ще им трябва преводач. Сам го очаквах с нетърпение, сякаш страстта им. на минаване през мен, беше

ме увлякла. А Джем и Елена много говореха тогава, като че разбили килията от мълчание и притворство, която ги бе потискала, всекиго поотделно, дълги години. Сега си отземаха.

Пред Елена Джем изля шестгодишните си страдания, своето преграждане от идол на една войска и надежда на един народ в собственост на Иоанитския орден; пред Елена Джем изплака отчаянието и безсилния си гняв. своите съмнения в човека. С никого преди и след това Джем не е говорил тъй много.

Не считайте, че това стана поради някакви изключителни Еленини качества. В любовта не е важен (що се отнася до степента, силата ѝ) нейният предмет. Важи само часът, твоята собствена зрелост или упадък, безизходица или вяра. С една дума – важи само твоето аз. През ония дни Джем стоеше върху ръб – ръба на човешката душевна издръжливост. Шест години той се противи на нещо неизбежно – превръщането му от човек в празно име. Джем се бори храбро, но всичко бе срещу него в тази борба. Тя щеше да завърши в мига, в който Джем ще се предаде на безбройните, безкрайно по-могъщи външни сили. Но между двете – между борбата му и Джемовото поражение – трябваше да има граница; той не би могъл плавно да отстъпи от своята шестгодишна съпротива.

Всичко туй аз обсъждах не тогава – то се превърна в заключение много по-късно. Много по-късно отчетох, че Джем бе се хвърлил слепешката в онази любов не поради прелестите на Елена, не и поради доверието, което тя му бе внушила (още от първата дума Елена не остави място за доверие между двамата). Но по онова време Джем навярно е усещал, че силите му отпадат, та сам се стремеше към един огромен трус. който ще му позволи да изплува или ще го удави. Джем си търсеше оправдание, загдето ще бъде победен. А какво по-силно оправдание от една измамена, поругана любов?

Не ви казвам – пазил бог! – че Джем бе замислил тази любов като нещастна. То беше подсъзнателно. Винаги съм се чудил колко тънко водеше Джем своя втори, невидим за останалите и съвсем без значение за световните дела живот. В него всичко бе майсторски разрешено, а аз съм свидетел, че Джем не обмисляше дори следната си стъпка, камо ли онези – далече напред. Защото притежаваше нещо, дадено само на жезните и поетите: усет.

През дните, за които ви говоря, ние няхаме причина за оплакване. Братята бяха примирителни, сговорчиви и стражата им. която ни съпровождаше в разходките с Елена, сякаш само трябваше да уравни

другата – кралската. Знаех, че с голяма охота биха се счепкали помежду си. макар да не знаех чие би било надмощието. Лично аз смятах рицарските перушини, панделки и златоковано оръжие за по-слаб израз на мъжество от тежката, заплашваща чернота на родоските бойци.

II

така. ние яяхме под майското небе на Дофине, северното слънце засили загара на Джем и той взе да ми напомня дните ни в Карамания с цялата им безпричинна веселост, със съвсем плътското удоволствие, с което на заспиване си мислех за утрешния ден.

А Елена сякаш оставаше настрана от нашето щастие. Всяка заран тя слизаше в двора, където я чакахме за лов или разходка, все със същия израз на затворена обида – види се. носеше го винаги. Едва след час тя се променяше – Джем я повличаше подире си. Гризеше ме остатък от ревност, гледах ли гида препускат: бяха пълни с диво желание към него ни води кръвта, разиграна при някое телесно усилие, ездата в случая. Струваше ми се че точно след такъв бяг, задъхани, отмалели, те ще стигнат мига, за който споменах.

Изпитвах и малко завист. Знаете, всред Джемовия двор ние не само не намирахме нередни своите мъжки връзки – гордеехме се с тях, те ни издигаха над плебейската зависимост от жената. Сега чак проглеждах, че Джем се извява именно в тая непривична за нас обич. Вероятно защото Елена бе така различна от него, та той трябваше дълго и подробно да ѝ обрисова себе си, своя мир.

Но вие сте на прав път, щом не давате твърде ухо на Еленината оценка за Джем: пред една жена мъжът стои не какъвто е, а какъвто би желал да бъде – страшно много я налъга Джем през ония сладки седмици. Ако го извинявате за това, че бил поет, не сте справедливи; чувал съм да го правят и хамалите.

Не зная дали Елена му вярваше; не наблюдавах у нея възторга на малкия Шарл. Това ме накара да заключа, че не е девица: първия път жените вярват. И друго ме наведе на същото заключение – у Елена личеше жадност. Човек не би я подозрял зад туй гладко, хладно открито чело, но аз пресичах понякога погледа на Елена. Той пълзеше като топла ръка. без любопитство или страх, тъкмо с познаване, от златно-мургавия Джемов тил, по плещите му; после плътно обгръщаше кръста. Тъй жените гледат мъж само в гръб. затова мъжете и не знаят, че има такъв поглед.

Забелязвах и още нещо – то може би принадлежи към тукашните

нрави: Елена не отбягваше усамотение с Джем. Вечер тя често се отбиваше в стаите ни. Тогава аз работех до късно през нощта, Джем не млъкваше. Дали единствено на приказки бе разчитала дамата Сасенаж, не можех да разбера; не изглеждаше нито запленена от Джемовото красноречие, нито разочарована, че той си остава с него. Джем отдаваше посещенията ѝ на нежно съчувствие, а аз знаех жаждата, която бях изненадал в очите ѝ. И едното, и другото налагаха отговор.

Така една вечер, докато седях срещу моите влюбени, усетих, че те искат да се махна. Джем бе разсеян онази вечер, а цялата му стая беше сякаш затлачена от напрегнато нетърпение – то огъваше дори пламъка на свещите. Светлината им се гърчеше върху двете лица насреща ми. Унесени, потънали всеки в себе си, съвсем отчуждени ми се видяха Джем и Елена, както човек бива пред дълъг и неизвестен път.

А аз се колебаех дали да се махна притисна ме чувството, че ще допусна зло, че то не трябва да стане и в моя власт е да го спра. Тогава Джем ме измери почти с ненавист; предусетих – само след миг би бил безогледен, би ми казал думи, които ще помня до смърт.

Не потърсих даже предлог, запътих се към вратата. Не ме задържа.

Из ходниците – за да изляза на стената – се разминах с двама ионанити и един кралски баронет. Стори ми се, че се усмихват; всички имаха вид на сводници тази нощ.

Излязох на крепостната стена и прекарах там часове. Зъзнях в нощната влага, мерех времето в стъпки. Стараех се да мисля за друго. Когато след полунощ се прибрах, Джем вече спеше дълбоко, заметнат как да е. Беше гол като християнски мъченик.

Отпосле аз често прекарвах нощите си върху стената. Повече не зъзнях, вземах си дреха. Джем почна да минава без мен не само ноще, но и денем той предпочиташе езда и лов само с дамата Сасенаж, сигурен, че ѝ говори достатъчно убедително и без преводач. Но дамата беше на друго мнение. „Дали са ѝ тъй необходими езиковите тънкости?“ – попитах се, когато една заран тя ме помоли да ги придружа.

Из пътя се чувствавах толкова излишен, че повече нямаше къде. Яхах далеко от тях, дано бъда възможното по-малко смешен. После те спряха на малка полянка – изглежда, не първи път спираха там Джем разтла наметката си, а Елена с чисто женска сръчност подреди за ядене.

– Заповядайте, Саади! – покани ме тя. Прекалено много внимание беше то към един слуга.

Седнахме. През рядката гора виждахме стражата да разстъпва

конете си. Не близко, пазеше разстояние.

Както винаги при лов, Джем беше гологлав и разгърден. Той се облягаше на Елениното коляно с много ведрото и много жалко чувство на собственост, което носят мъжете, започнали да спят отскоро с някоя жена. Въпреки присъствието ми, Елена не се дръпна. Не бе ли изобщо не само явна, а дори показна близостта ѝ с Джем? И защо – по дяволите! – тая близост не тревожеше никого в Боазлами? Дори баща ѝ, който преди месеци отведе Елена за това, че Джем я бил докоснал с върха на пръстите си? Защо самият Джем не се усъмни, не ме накара да разпитам коя е Елена и какво търси при нас?

Това си мислех аз, когато Елена се обърна към мен:

– Саади, трябва да говоря нещо важно с господаря ви. Както бе облегат върху коляното ѝ. полулегнал, Джем я изгледа изотдолу.

– Принце – започна тя, като бърчеше чело и дишаше неравно, – не мога повече да понеса мъките ви! Не мога повече да яздя с вас под десетки погледи на тъмничари, не мога нощем да срещам пред вратата ви въоръжена стража!

Тук тя спря, сякаш се свършиха нагласените отнапред думи.

– Елена отговори Джем, без да се повдигне, само ръката му премина по косите ѝ леко, – защо ми говориш на вие?

– Не искам повече да се мъчиш, Джем! – отчаяно каза тя (а това отчаяние май не беше едничко поради Джемовите мъки). – Трябва да се свърши!

От всички човешки чувства най-добре стоеше на Джем недоумението. Сега той го изрази в пълна сила. Впрочем имаше и пълна причина за него: нищо в отношенията им не бе подготвило такъв разговор.

– Джем, заклевам те! – продължи Елена бързо. – Заклевам те да се махнем!

Потрябва му време, за да смели думите ѝ. После Джем се засмя, снизходително и горчиво наведнъж.

– Само че аз не искам! – отговори той. – Ужасно ми харесва да клеча в Боазлами под кръстосаните погледи на иоанити и баронети.

– Как намираш сили за шегата! Какво чакаш, на какво се надяваш?

– На небето, – отговори Джем. Видях, много би искал тя да млъкне.

– Аз те питам наистина, Джем, нима съм ти тъй малко близка, та се криеш от мен? Кой, ако не аз, би желал свободата ти?

Тук аз си спомних за Френка; спомних си как той – когато забележеше опасност за Джем – му превеждаше твърде обстойно нечии думи,

размесваше ги със свои предупреждения. Но бил ли е на мое място Сюлейман, кажете!

Преведох стона на Елена. Бях цял изтръпнал. Не от страх (слава богу! – Джем нямаше тайни за признаване). От предчувствия.

– Кълна ти се, Елена – Джем взе ръката ѝ, – ако аз бих знаел нещо, ти би го научила до вечерта! Аз наистина никому не се надявам. Умряха надеждите ми да се изкубна от плен... И по-добре, иначе нямаше да срещна тебе, Елена. Защо ми говориш всичко това – нима ни е зле в Бозлази? На това място бе редно Елена да се съгласи, беше дори задължително. Нищо подобно! „Или е най-долно оръдие в нечий ръце – помислих, – или го обича.“ Вярвайте, едва тогава допуснах туй последното.

– Джем – продължи тя. – Аз дълго чаках да заговориш, да ми поискаш помощ. А ти мълча четири седмици; ти поверяваш другиму грижи те за своята свобода. Или си се отказал от нея, Джем?

– О, боже! Моята свобода! – той го рече с такъв глас, сякаш не беше се стремил към нея шест години; сякаш не би напуснал мястото си до Елениното коляно заради някаква там свобода.

– Нищо, нека! – заяви тържествено Елена. – Въпреки тебе, ще направя, каквото мога, немалко може една жена, Джем. Моля те само: вярвай ми!

– Каква странна молба, Елена! – отговори той. – Бих ли ти, още преди година, предложил рамото си да слезеш от коня, ако не ти вярвах?

Честна дума! Джем каза това, именно това, и го мислеше, освен де то го каза. Той, който бе се чувствувал дотам опустошен, че изрече: „Не вярвам вече и на майка си.“

Втори показания на филипина Елена де Сасенаж за същото време

След показанията на Саади навярно ме считате за чудовище; това е обикновено определението за жена, която използва чаровете си преднамерено.

Не ще се оправдавам – прекалено много съм се оправдавала приживе; аз бях цялата покаяние и изкупление, докато и едното, и другото ми стана тъй нетърпимо, та се оставих да ме въвлекат в случая Джем. Участието ми в него бе цената, срещу която щях най-сетне да получа покой.

Намирате ролята ми низка, а аз ви се кълна, че бих изиграла и двойно по-низка, за да изляза от един живот, който бе за мен всекидневна кръсна мъка.

Зная, че не ще повярвате, ако аз – подложената жена – взема да твърдя, че в предначертаната ми игра участвах не като актьор, с повърхността си. Аз наистина се вживях в своята роля; за мен тя скоро се превърна в част, най-съществената, от моето битие. И толкова по-ужасно беше, че насила ме връщаха именно към ролята ми; онези, обещали ми мир срещу низост, не виждаха в мен повече от оръдие.

Моята задача бе ми се сторила трудна още когато ми я обяснявах. Аз трябваше да съблазня (каква дума! – но брат Бланшфор употреби точно нея) турчина, да спечеля доверието му и узная неговите тайни връзки със света навън, а след това – да го убедя, че ще спомогна за бягството му. Това бягство щяха да устроят по всички правила братята, за да измъкнат Джем из ръцете на френската охрана и да го предадат на Папството. Орденът вече бе разбрал, че му остава само тоя път. А тъй като Джем не желаше в никой случай да премине у папата, той не биваше да узнае, че въпросното бягство е дело на Ордена.

Трудна задача, нали? Преди всичко: беше ли Джем така доверчив, както ме убеждаваха? И ако спечелех доверието му: ще намеря ли сили да го измамя?

„Ще намеря! – мислех си. – Какъв е моят избор? Те разполагат с баща ми; могат да уредят или откажат моето подстригване за монахиня. Какво ще правя, ако го откажат? Ще се влека още не четири, а десет години с баща ми под присмеха на благородничеството ни, за да търся жених: ще търпя укора на близките си и проклятията им. Или ще бъда продадена на някой съвсем закъсал рицар и ще слушам до гроб. колко много е преглътнал той. за да ме удостои с името си. Господи, по-добре смърт!“ – мислех.

И така, решила с последно усилие над себе си да извоювам право на отказ от света, аз заминах с татко за Боазлами.

Не ще повтарям, което Саади каза за нашите първи срещи с Джем: Саади до голяма степен е забелязал какво ставаше с мене: аз се борех между противоположни чувства. Ту се домогнах до близостта на Джем и до доверието му с ясната мисъл, че трябва да изпълня задачата си, ту за цели дни се оставях да бъда наистина обичана, наистина обожавана и желана.

Братята бяха събъркали в избора си – често бъркат най-опитните, най-хладните познавачи на човека. Защо бяха сметнали, че Елена де

Сасенаж е най-подходящата жена за случая? „Елена е опозорена – мислили са те, – та няма какво да губи; тя е притисната отвсякъде и лишена от своя воля.“ А не е ли близко до ума, че тъкмо човек, комуто не е останало за губене, е дотам отчаян, та може да си позволи и съвсем непозволеното? А не е ли ясно, че тъкмо жена, познала любовта, но отритната и усамотена, ще се остави да я съблазни дори една саката любов?

Не, не искам да намека, че любовта на Джем беше саката. Не вярвам никоя от чистите дами на Савоя и Дофине да е получавала за един кратък месец тъй незаслужено много, като мен. „Все пак – мислех си по-късно, когато ме оставиха на мира, – може би съществува надземна справедливост: срещу всичко, което съм понесла като жена, аз имах и най-високото женско възмездие.“

А през ония седмици ми беше страшно. Бях успяла повече, отколкото братята се надяваха – Джем ми се остави без съпротива, сякаш отдавна бе чакал именно мен; той ме допусна до своите надежди. Саади не беше прав – не с У безразличие изслуша Джем молбата ми да му помогна; той, просто я намери ненадейна. Тъй извън всекидневието беше неговата любов, та Джем не би я примесил даже с горещата си воля за свобода. Но от мига, в който аз сама му натрапих тази мисъл, забелязах, че му ставам двойно по-скъпа; той щеше да избяга не само чрез мен, а и – с мен.

Трябваше да му обещава, че не ще се разделим, когато бъдем навън. Никога. Знаех, между влюбените няма по-задължителна лъжа от това „никога“, и все пак изгарях от мъка. Не можех да му кажа, че ще бъдем разлъчени още при първата смяна на конете, че аз ще се върна в Сасенаж, за да отпътувам към някой манастир за благородни дами, докато той – Джем – продължи към Рим.

И така ето как протичаха дните на моя двоен живот.

Заран аз излизах извън Боазлами с Джем. прекарвах часове на никога неизпитана радост. Не чувствавах, както преди, с Жерар, че върша престъпление – всички околни подпомагаха моята близост с Джем. Ние препускахме през ливадите на Дофине: аз пропъждах всеки страх и гузност; оставях се на щастието, че за няколко часа сме двама и се обичаме, и вятърът ни къпе, и слънцето ни плакне, и цялата пролет сякаш е постлана под нас. Бледи са думите за радостта на двама изгървани за малко затворници – не бих я сравнила с нищо.

За мен. непонятно защо, ония дни са се запазили в цветове. Нежнобледи или ярко наситени.

Бледа беше пролетта над Дофине със сивкавото си небе и крехка

зеленина, всред която се провираше бялата кобила на Джем, ръждивата дреха на ездача ѝ и тъмнозлатистата му коса. А ярка бе Джемовата стая вечер – при Джем научих езика на източните багри. Никога пурпурът не ми се е струвал така кървав, както атлазените постилки на леглото, никога индигото не е било тъй ношно-дълбоко, както възглавниците, разхвърляни върху лудостта на тигрови и леопардови кожи. Светлините от свещта потъваха в абаноса на креслата и отскачаха от изумруда на Джемовата наметка, от златната везба, която се обаждаше тук и там из полумрака, докато кадифето тихо напомняше за себе си с опалови гънки.

Вечер Джем не носеше своята ръждива ловна дреха. Той ме чакаше в някой от халатите си, който би стъписал и най-прочутия лионски майстор, пищен, като приказка от хиляда и една нощ. А веднъж, помолих го да се облече така, както един път в годината – в деня, когато иде пратеникът на Баязид хан, за да провери дали Джем е жив. Бях чувала, че братята тогава показвали Джем в целия му блясък – тъй оправдавали огромните разходи по неговата издръжка.

„Мразя тия дрехи – отговори ми Джем. – Повече от всичко те ми напомнят, че съм кукла.“

А аз настоявах. Трябва да призная, у Джем ме увличаше не само неговата горещина, откровената му страст; Джем ласкаеше въображението ми: при Джем аз отстъпвах пред целия чар на Изтока – приказно великолепиe и загадъчна сила.

Та, настоях. И следната вечер заварих Джем така преобразен, че извиках уплашено. Надминаваше всичките ми представи. Цял в бяло и сърма, срещу мен се изправи един сякаш двойно по-едър и двойно по-възрастен от Джем сарацински султан. Той бе толкова непознат на любовта ми, та ми се счини, че вече са ни разделили, че Джем ми е отнет – много страшна беше тази мисъл. Тя ме накара да си дам сметка за ужаса, който ми предстои: краят. Колко скъп беше всеки още наш миг!

„Моля, сними ги!“ – казах му с движение. Засмя се – пак Джем. Привлече ме и мимоходом духна свещта.

В зеленикавата нощ, нахлула през процепа, заживя едничко златото-то грееше от пода, от свлечените султански одежди, сякаш със собствена светлина. После всички цветове угаснаха, остана само една много голяма, много моя топлина.

Отивах си преди утринта. Само веднъж дочаках слънцето при Джем – неповторимо слънце беше то! Съвсем глупава свързват любовта с нощите; няма в нея нищо по-сладко от това. да се пробудиш посред утро до любимия и да излезете двама под слънцето. Исках да го

преживея с Джем и заплатих скъпо – оная заран брат Бланшфор ме заплаши, че Ордена̀т бил в състояние вече и сам да води работите от мое име, ако аз не изпълнявам точно указанията му.

Впрочем към всички не конци, а вериги, с които ме теглеха, се прибави още една неразрешената, непредвидена моя привързаност към Джем. Сега ме изнудваха и с една близка раздяла.

След всеки лов, след всяка наша нощ, за да се прибера в стаята си, минавах през параклиса; като старши иоанит в замъка, Бланшфор прекарваше голяма част от своето време там. Представях си какви мерки бе взел, за да провери стените му, на тоя параклис, защото говореше съвсем без страх. Моите посещения минаваха за изповед – нали бях съгрешила и покаяна, полагаха ми се духовни грижи.

Отначало разговорите ни вървяха леко – все още няхах нищо за признаване. Но с всеки изминал ден те ми ставаха все по-нетърпими. Бланшфор не обичаше недомлъвките. Бланшфор ме разпитваше дори за израза, който било взело Джемовото лице при някоя моя дума. „Бихте ли се заклела, че той не ви лъже, дъще?“ – питаше ме, когато го убеждавах, че Джем не разчита на бягство, устроено от майка му, Корвин или Шарл Савойски. Бих, разбира се! Кълнях се във всички светии и Богородица и тогава ги намразих всички светии и Богородица! Как позволяваше тя низостта, в която живеех? Какъв задгробен покой ми обещаваше командорът! – та, ако има ад, той би бил тесен за мене. Възможно ли е, мислех си. един десеторно по-тежък грях да изкупи по-лека?

След такива мисли започвах да лъжа под клетва лъжех съзнателно, все по-умело. Всяка моя лъжа искаше да спести миг страдание на Джем. Бланшфор ме изобличаваше, без да изрича, че не ми вярва; намекваше, дето се оставям да ме заблуждават; говореше ми за крайната поквара на Джем в женските работи – бил имал триста жени в Турция, това ми казваше, но аз не трепвах. Знаех, че в Боазлами аз съм жената на Джем и не ме засягаха никакви козни. Четири години лицето ми беше корава маска, но едва при моите изповеди пред Бланшфор я почувствувах непроницаема.

Забеляза го и командорът. Затова една нощ, призори, Бланшфор внезапно стана, изправи се гърбом към мене, сякаш да скрие доколко съм го вбесила, и произнесе натъртено:

– Много хитра ли се мислите, мадам?

Изстинах, макар никога да не бях повярвала напълно, че ще измамя човек като Бланшфор. „Сега ще ме изгонят от Боазлами, ще струпат куп нещастия върху Сасенаж; сега не ми остава нищо, освен смъртта!“ –

това мина през мислите ми.

– Благоволете да съобразите, мадам – продължи Бланшфор безстрастно, – че вашето увъртане с нищо не помага на турчина. Надявам се, достатъчно трезва сте, за да си въобразите, че вие (тук Бланшфор се обърна и ме изгледа с неописуем присмех) ще отвлечете Джем за своя сметка, за собствено удоволствие – да бъдем точни. Тогава какво? Той или ще си остане тук, под стражата на краля, който вероятно ще го препродаде на брат му, или в крайна сметка Баязид ще успее да го отрови чрез някой закъсал за пари баронет. Това ли пожелавате на Джем?

Бланшфор замълча, а аз не намирах сили да се противопоставя на неговата безжалостна правота.

– Вие можехте, мадам – продължи той, – да ни предупредите, че вашата задача ви е противна. Вие я приехте – нима сте лъгала светата църква още тогава? Помислете за последиците, които вашето недостойно съчувствие ще навлече върху дома ви и турчина! Оставям ви на молитвите ви, мадам. Утре по обяд – без да излизате из стаята си – ще ми съобщите своите намерения. Този път – без увъртане! До края на месеца ние или ще успеем, или всичко е загубено. Романът ви с турчина свърши, мадам.

Беше първата заран, през която-откак бях в Боазлами – не отидох на лов с Джем. Навън греше вече почти лятно слънце, виждах от прозореца си дъбравите, хълмовете, полята, където много утрини бяхме яздили с Джем. Свършено... Наистина идеше краят на моя топъл сън.

По обяд ме посети Бланшфор. Казах му, че съм съгласна да доведе нещата до успех. Нищо не би ми помогнало упорството, а аз бях готова на всичко заради една последна среща с Джем. За едно сбогом, което ще произнесе в себе си, не гласно – Джем нямаше да узнае, че тая среща е последна.

Бланшфор ми съобщи сухо, че отвличането било поверено на дук де Бурбон (дукът с удоволствие се месеше навсякъде, където би уязвил дамата Божьо, адмирала и кралчето). Значителна част негови рицари щели да причакат Джем при лова ни в петък заран. Боят бил сигурен, но бурбонските вероятно щели да вземат връх, поради числото си. Естествено стражата иоанити щяла да помага уж на кралската, защото Орденът държал да изглежда непричастен.

След това Бланшфор ми обясни моето участие в отвличането: да убедя Джем, че то е в наша (на двама ни) полза, че ще избягаме заедно в Савоя. при Шарл. Трябваше да осигуря не само Джемовата несъпротива, но и съдействието му: битката би могла да се затегне или пък да

бъдат надвити бурбонските. Затова, докато тя още трае, ние с Джем, Саади и двама от хората на дука трябваше да откъснем и да запрашим по най-късия път към Вилфранш. Там ще ни чакал папски кораб под чуждо знаме.

Още същата вечер дума по дума повторих пред Джем Бланшфоровите заръки. Забелязах, че ме слуша по-скоро Саади: Джем беше неспокоен. Това, че бях липсвала цяла заран, че за първи път от седмици той бе яздил без мен, го разстройваше напълно обяснимо. Джем също бе почувствувал заплахата над нас и преживял нашата раздяла.

– Защо ми говориш всичко туй. Елена? – питаше ме той умолително, сякаш само мисълта за едно ново усилие го уморяваше. – Важното е, че си още тук, вече мислех, не ще те видя.

– Нека се махнем, преди да са ни разделили, Джем! – убеждавах го неубедително. – Днес е сряда, а в петък ще ни чакат при разклона в гората. Още докато онези се бият, ние ще се отправим на юг, за да ги заблудим. Щом стигнем Ла Ротонд, ще ни пресрещнат други посветени; те ще ни отведат при Шарл в Савоя.

Говорех го като урок, а видът на Джем ми казваше, че работата е решена, ще го направим, разбира се, но сега нека не разчитаме много на сполука, нека мислим за себе си и за онова, което притежаваме в Боазлами.

Тогава се обади Саади: до тоя час не бе ме заговарял от свое име. Надявах се, че съм спечелила и него – Саади беше неповторим като приближен, истинско ехо на Джем. Сега Саади внезапно стана отделна воля:

– Мадам, нима Шарл не ни изпраща знак? При всички свои опити го е правил.

Бях изненадана, защото Джем никога не би поискал от мен доказателства.

– Нужно ли е, Саади? – отговорих не без смущение. – С Шарл аз се свързах чрез верига хора; може би се е боял от улики, от измама...

– Боя се и аз, мадам – каза Саади, втрещен в мене. – След всяко несполучливо бягство нашите свободи (ако мога да ги нарека така) намаляват. Аз ви моля, заклинам ви в господаря си, мадам: откажете се, ако не сте съвсем, съвсем сигурна, че ще успеем!

Ето, това бе връхната точка в мъките ми при Джем! Нямах очи да срещна погледа на Саади, осъдил се на доброволно заключение, за да бъде с Джем; чинеше ми се, че ще извикам с все сила (да става, каквото ще!) „Повече не мога, не искам!...“ Мълчах под тихия укор на Саади,

разбрала, че той навярно отдавна знае и коя съм, и какво търся в леглото на господаря му – разбрала, че Саади не е опитал да ме спре по-рано, дано Джем открадне няколко седмици радост. Сега Саади ме спираше – нали романът (както се изрази Бланшфор) беше свършил?

– Жал ми е за вас, мадам – каза той съвсем тихо. Усещах, че ще се разрева. Цялото покаяние, в което бяха ме натикали вече години, всички ония укори и проповеди не ме засягаха. От мене се гнусяха хора, не по-добри от мене. За същите тях ориенталецът не бе човек – сарацин, мавър, турчин или грък, ние ги покривахме с еднакво име и презрение; те бяха торът, върху който цъфтеше нашата сила, търговия, култура – цялото ни самочувствие. А аз срещнах двама човечи през живота си моля, впишете това. аз държа! Единият ме обикна, без да попита коя съм, а вторият ми прости без упрек най-голямата низост, на която е способна жена.

В оня миг ми се стори, че у мен се надига неизвестна сила – така навярно се чувствуват робите, когато тръгват на смърт; така навярно един път се бунтува всеки унижен. Бях готова, кълна ви се! – да разкрия цялото си падение. „Стига! – мислех, близо до несвяст. – Стига!“

Попречи ми Джем. вярвайте! Той заговори, а Саади преведе:

– Господарят ми е недоволен, че си приказваме без него. Той е съгласен с вас, мадам.

Каза го, стана и си излезе. Джем го изпрати с недоумение – нищо не подозираше той.

Онази нощ съжалих, че бях се борила с Бланшфор за една последна среща. Беше ми непоносимо тежко. Докато лежах до Джем, сложила глава върху рамото му и чувах плътните като камбана удари на Джемовото сърце, размислях колко хубаво би било, ако човек сам избираше мига на смъртта си – бих избрала тоя миг. Нищо не съществуваше отвъд него.

Вероятно – ако имахме общ език – през нея нощ Джем би научил всичко за мене. без остатък. Защото аз наистина много говорих; пръстите ми минаваха по кожата на Джем – те търсеха не да задържат, а да запомнят; сълзите ми се събираха в добре познатата впадина между ключицата и рамото му. Беше едно истинско сбогом. От една страна.

Той го приемаше просто като голям пристъп на нежност и галеше косите ми. докато не ги усукна на кичури. От време на време проговаряше на своя неразбран, варварски език. Май ме успокояваше, галеха ме думите му. Всъщност защо съм уверена, ме не се сбогуваше и Джем?

Отидох си преди зората, не исках слънцето да ме изненада с това

лице. Трябваше някак да сложа ред в чертите му и да ги удържа така до петък заран. След това... нищо нямаше след това.

Разделихме се като всеки път. Не посмях да оставя по-дълго ръцете си около шията му – нека бъде като всеки друг път. Излязох тихо в тъмното. Затова се стреснах, когато в края на ходника се блъснах о някого.

– Мълчете! – каза ми той с шепот, но и по шепота познах Бланшфор. – Следвайте ме!

Не отидохме в параклиса, а в стаята на командора(никога не бе проявил такава непредпазливост). Там горяха всички свещи, личеше си, че Бланшфор изобщо не е лягал.

– Мадам – обърна се към мене той, без да ме покани или да седне сам, – ние сме разкрити! Не зная как ще застана пред брат Д'Обюсон, не виждам и на какво вече ще разчита Светият отец сега Кралството има всички основания да ни постави под тройна стража или ще прибере турчина в някоя крепост на короната. Ние провалихме последната наша възможност, мадам!

– Кълна ви се, отче! – опитвах се да преброя всичко, което нахлу в мене при думите му; ужас най-вече. – Кълна ви се, че работих по силите си!

– Вярвам ви! – прекъсна ме той. – Ако не ви вярвах, би било твърде зле за вас, мадам. Но доносът беше насочен именно против вас, вие бъркате нечии сметки. Ще рече, свършили сте своето. Господи, кой да предположи!

Не ми влизаше в работа какво и защо. Мислех само, че сега Джем сигурно знае всичко. Представях си недоумението му, това недоумение се изостряше в отврата. а тя – в отчаяна ненавист. „Не, Джем не е Саади, Джем не ще прости, защото някога ме обичаше. Някога... Преди час.“

– Не желая да дочакам заранта в Боазлами, отче! – казах. – Моля ви, разпоредете се!

Седмица по-късно ме прие манастирът „Света Мария“ в Арл. Последният мирянин, когото видях, беше барон де Сасенаж. Татко гледаше подире ми. докато ме отвеждаха под дългата колонада. Дълбоко разочуван и щастлив. Без смъртта ми бе измит позорът от дома Сасенаж.

Четиринайсети показания на поета Саади за месеците юни – септември 1487 година

Нали нищо в моите дотукашни разкази не ви е подсказвало, че

някага аз, Саади. ръка и уста на свои господар, ще се намесе със собствената си воля в случая Джем? Не е прието поетите да действуват, вярно.

Аз се реших, защото открай време сме свикнали да мислим, че най-страшното иде все пак от жената. От деня, в който Елена се появи при нас, изпитвах непрекъснато безпокойство. Колкото и безоръжен срещу света. Джем досега бе проявявал поне трохи здрав разум, а щом в живота му навлезе дамата Сасенаж, той ослепя и оглуша. Затова пък изцяло се чувствувах отговорен за неговата участ.

Още при първия разговор, в който Елена изостави въпросите за времето, здравето, лова и зариди върху страданията на Джем, настръгнах: Елена вървеше към някаква цел! Съпоставен с благосклонната ненамеса на братята в любовната история, която се раздипляше под погледа им, този разговор ме убеди, че Елена е подставена тъкмо от тях. После разсъдих – прекалено просто бе обяснението ми. Не би ли могло братята само да знаят, че Елена е подставена (може би дори да подозират или да са сигурни и кой я е подставил) – и затуй я наблюдават, оставяйки да стигне до края си нейната игра, та чак тогава да изловят съучастниците ѝ? Такова тълкуване ме задоволи със своята сложност – започвах да проумявам Запада!

Вече споменах, че бях се отказал да будя Джем от съня му. „Спи си, момченце! – мислех си аз, по-старият, по-опитният. – Не ще позволя да те вържат заспал.“

И ето че вечерта, за която Елена току-що говори така покъртително (казвам го без присмех, наистина се измъчи горката!), видях с очите си как тя се готви именно да върже Джем насън. Той дотолкова бе разстроен от вероятността да го разделят с нея, че приемаше всичките ѝ увещания, готов на всевъзможно безумие заради още няколко дни любов. Знаех, че никога не бе придал тежест на нейните мечти за свободата му, но навярно през любовните им нощи той се е виждал с нея навън, под звездите, без отвратителната хайка братя и рицари в гръб.

Онази вечер забелязах, че е разстроена и Елена, та заключих: дръпнали са ѝ юздите, тя отиде твърде далеко в своето съчувствие към Джем. С жените е тъй, знаете – те едновременно и искрено изпитват чувства, които разумът взаимно изключва. Не намирах нищо чудовищно в това, че Елена плете въжето за Джем, когато обича всеотдайно-историята и книгите ни дават достатъчно примери в тази насока.

Наблюдавах не само двамата влюбени, а и третото лице между тях наблюдавах отстрани себе си. Защо ли пишете в заглавието и на тия мои

показания „поета Саади“? Вижте какво: аз вече не бях поетът. Твърде дълго изпълнявах при Джем службите везир, ковчезник, затворник, дойка, бавачка и сводник. Вече наполовина се преобразих във френка и наполовина в Д'Обюсон. Иначе откъде ми идеше този безжалостен поглед върху живи хора. тези подозрения, черни почти колкото действителността? Почти, казвам, защото все пак представите ми за живота никога не се покриха докрай със самия живот – у мене не гореше, но все още мъждееше великодушието на Изтока, неговата любов към красотата: въпросната любов ти пречи да проумееш до дъно света, ноти помага да го понесеш. И в крайна сметка ми се струва, че между двама ни – Д'Обюсон и мене – за оплакване беше великият магистър: ако аз прозирах живота като него – тъй точно и сигурно, – бих се удавил в синьото море край Родос.

Извинете, отклоних се, но трябваше да ви изтъкна своите наблюдения над третото лице от играта, над бившия известен поет Саади.

Впрочем онази вечер ми стана ясно, че Елена е притисната да свърши своята работа в къс срок. Някой бе намерил, че тя влага излишна убедителност в любовната ѝ част. И така, Елена щеше да е безогледна. Защо ли? Допусках два отговора. Първо-от поквара, покварата обяснява много необясними действия: второ – защото с нещо я държат, и то изкъсо. Лично аз предпочитах последното тълкуване по причината, която споменах: от любов към красотата. А също и поради туй, че Елена просто боледуваше пред очите ми от угризения. Низостта, изглежда, не бе нейна вродена черта и като куршум в заздравляла рана ѝ причиняваше поне неудобство. Още не знаех кой използва Елена в случая Джем, но го псувах наум и я жалех (тя много точно предаде моето чувство към нея). На нищо не приличаше, дето я принуждаваха да се бъхти между страха и любовта си – и едното бе съвсем достатъчно за такова яребиче като нея.

Оставих ги на тяхната сърцераздираща нощ и застанах върху крепостната стена. Спомнях си Хайдар, който бе пропаднал някъде по пътищата към Маджарско, без да знае дума тукашна; спомнях си френка, които лежеше заровен под Румили – горчивият, ничий Френк, скептикът, умрял от преданост; спомнях си Касим бег, убит от Баязид, предпочел мъстта му пред изгнаническата съдба на Джем; спомнях си Синан и Аяс бег, преработени в родоските тъмници и разпращани след това по света като глашатаи на Родос... Не, вече не изпитвах никаква жал към онова яребиче, подложено ни от не знам кого – много по-достойни от Елена де Сасенаж бяха паднали жертва в случая Джем.

„Простете, мадам! – казах гласно и дори на френски. – Вашата няма да я бъде!“

С това бе отбелязано моето решение. Оставаше да го осъществя. Как? Не си задавах въпроса за първи път – докато ония там се любеха, аз си бях измислял отговори.

Струваше ми се неуместно да известя братята, че Елена уговаря Джем към бягство: не бях уверен дали именно братята не са в дъното му. Не по-сполучлива намирах подобна постъпка пред кралските рицари: много възможно бе тъкмо кралят да подготвя ход, който ще го отърве от досадната, на макар и призрачна собственост на Ордена над Джем. Е, какво – да се обърна към Матиаш Корвин ли? Ами че в Боазлами всеки, който не беше иоанит, бе кралски рицар!

Готово! – светна ми изведнъж. Така се зарадвах, че тичах из тъмните ходници на замъка като ухапан. Богато нещо е решението! Предвкушах как една дума на някой си Саади ще сбърка сметките на папи, крале и разни други.

Пред вратата на началника ме спря стража. „Събудете го! – креснах (трябваше да вдигна колкото може повече шум, иначе ще ме очистят ти-хомълком). – Попаднах на страшно разкритие!“

Ония се позамислиха, единият влезе, докато другият ме вардеше. След малко се показа началникът по риза. Не бе смогнал да се запаше и носеше сабята си в ръка.

– Ваша милост – казах пак ненужно високо. – моля ви да дойдете с мене при негова светост Бланшфор! Ще чуете нещо нечувано.

Началникът се затътри подире ми, спеше прав. Повторих суматохата пред вратите на Бланшфор, но той не беше си лягал, изхвъркна при първите ми викове.

– Искам да направя разкритие! – рекох, без да се изсмея.

– Сега? Посред нош? – много студено, но пребледнял ме попита братът и веднага ме увери кой е дърпал конците на Елена. Той, милият!

С лекота, която не помнех от Карамания насам, аз минах покрай брата и неканен се намъкнах в стаята му. Началникът ме следваше. Стояха прави и ме зяпаха в устата, но имаха твърде различен израз: кралският се мъчеше да надвие съня си, дано се отличи чрез моето важно разкритие, а Бланшфор напразно се бореше да овладее страховете си.

Бях кратък:

– Изпратена от неизвестно кого, дамата Сасенаж тази вечер убеждаваше господаря ми да избяга, Ваша светост, Ваша милост – казах. – Тя употреби в своята низка игра всички средства, не пожали усилия.

Радвам се, че разкрих попълзновенията ѝ пред вас, законните стражи на моя господар.

Това беше.

Началникът се разсъни напълно. Дотолкова, чесеугости с израза на Бланшфор – кралският го гледаше тържествуващ, забелязал заедно с мене, че новината ми смаза брата.

– Благодарим ви, Саади! – каза. – Ние – (подчерта това „ние“) – с брат Бланшфор ще се погрижим за сигурността на госта ни.

Връщах се към крепостната стена не съвсем спокоен – дали братята не ще опитат нещо? Надявах се на кралските пък, те трябваше да им попречат. Из ходника си мислех, че съм направил едно добро на Елена: бях я описал по-усърдна, отколкото се показва в своята работа. „Нищо – рекох си. – Защо да не оставят жив поне одного. замесен в случая Джем?“

Казвате, че съм ви предал нощните събития от нощта срещу 29 май 1487 твърде весело – нямало нищо весело в тях. Знаете, някога аз бях съчинител, и то умел: страшният разказ никога не бива да се издържа на един гласстрашен. Само когато човешкото настроение играе, то възприема събитията в пълната им мяра. Освен това – та през нея нощ ми беше наистина весело! С години вече живеехме между врагове, а чак тогава аз установих добрата страна на нашата драма: каквото и да вършиш, вършиш го във вреда на врага си, няма начин да навредиш на приятел. Защото приятели нямаш.

За това пък по онова, което последва, при всичкото си разказваческо майсторство не бих успял да наглася своя разказ – то беше крайната точка от превръщането на Джем в пленник.

За вас вероятно тази точка е отдавна очевидна: вие смятате Джем пленник от Родос нататък. Не така чувствуваше нещата той; в ежедневието му имаше чести промени – братята ту затягаха Джемовите белезници със смъртта на един или друг негов приближен, с принудителните ни пътешествия от крепост в крепост, ту създаваха около него почти ведър въздух. Обърнете листовете назад и ще забележите: до лятото на 1487 година ние бяхме почти гости на френска земя, нас ни чествуваха, забавляваха, охраняваха от Баязид. Последното – охраната – взимаше облик, който би могъл да се тълкува и като престараване, и като насилие; не бяхме уверени доколко Орденът отбива истинска опасност и доколко сам я измисля.

Впрочем въпреки безсилната ярост на Джем, че го държат под надзор и не му се разрешава да отпътува за Маджарско, въпреки всичките

ни подозрения и страхове, до лятото на 1487 година ние поминавахме сносно. Тогава не си давах сметка, че за туй сме имали заслуга и ние. Джем още не издаваше с нищо, че се отказва от своята борба, опитваше се да влияе върху всяка стъпка на съдбата си. Така братята бяха принудени да се съобразяват с нас.

Но аз бях твърде близо до Джем, за да забележа – вече ви го съобщих, – че неговите сили, надеждите му, цялата му жизненост приближават някаква граница. Боях се да мисля какво ще бъде отвъд; Джем е бил винаги неочакван и човек не можеше да предвиди как би изглеждал той в своето пълно отречение. Затова неволно се радвах на Елена, на всичко ново, което отлагаше тоя миг.

Но Елена изчезна. Тъкмо изчезна ние не узнахме кога е напуснала Боазлами. Заранта след моята решителна намеса Джем по привичка слезе да я чака на двора и не беше много обезпокоен, когато тя не се яви – нали вчера заран също я нямаше. „Започват да разиграват и нея“ – каза той.

Излязохме на лов двама. Джем повечето мълча, но не долавях у него напрегнатост, както пред първите ни опити за бягство – този път Джем не вярваше в свободата си. Защото не особено я желаше.

По обяд видях как тревогата на Джем изведнъж отскочи – Елена не се яви и за обяд. Братята и кралските бяха по-предупредителни отвсякога. Джем не се докосна до яденето, бързаше да се приберем. Под внимателните погледи на нашите сътрапезници ние се извинихме и оттеглихме.

Из стълбата Джем тичаше. „Саади! Отвлекли са я!“ – прошепна той ужасен, когато стигнахме горе, и подпря отвътре вратата, сякаш се боеше от нападение. – О, аз си мислех, предвиждах го! Каква ли страшна участ я чака, Саади? Те са способни на всичко. Саади, как да спасим поне живота ѝ? Не я искам за себе си, разбери! Аз нося само нещастие, а желая Елена да живее честита. Елена! Едничкото, което съм притежавал в тази жестока, чужда земя!...

Джем ридаеше като че в стихове – такъв отпечатък оставя занаятът у човека. А забелязали ли сте – щом някъде усетиш сянка на занаятчийство, веднага изключваш искреността. Това важеше дори за мен, който знаех как често певецът не само не измисля, ами предава четвъртината от своето искрено страдание.

Или може би тогава аз си търсех оправдание за удара, който щях да нанеса:

– Джем, не се терзай напусто! Не любов доведе Елена при тебе, а

порька: Елена трябваше да те отвлече за Папството. Не успя, разкриха я и я захвърлиха, както всяко изхабено оръдие. И слава богу! – нищо не промени в живота ти Елена, нито за добро, нито за лошо.

Изговорих това на един дъх, защото предвиждах страшна буря; Джем не търпеше обяснения за действителността, различни от неговите собствени. Но тъй, докато говорех, забелязвах, че не ще има никаква буря. Подпрял вратата с рамо, Джем все повече свеждаше глава, сякаш нещо грамадно го затисна с тежестта си. Не изгуби власт над себе си, както при много по-дребни несполуки, не изпадна и в онова вцепенение, с което бе започнала болестта му.

Разбрах: думите ми просто бяха потвърдили съмнение, носено от Джем през цялата му любов с Елена. Ще рече, че само поетът Саади беше прояден, щом поетът Джем бе обичал с утайка съмнение в сърцето си.

– Казваш, дошла била не от любов... – обади се по едно време Джем. Бе се махнал от вратата и сега седеше върху постелята си, подпрял чело така, че криеше очи от мене. – Навярно си прав, мислил съм го и аз... Но си отиде с любов, Саади, никой не ще ме разубеди. Чувствувам го! И туй, че тя не успя, че нима бягство, не е случайно: Елена сама се е отказала.

– Не смогнаха! – Джем стана отривисто, заговори с трескаво вдъхновение като някакъв жрец на човешката обич. – Не смогнаха да окалят съвсем всичко. Извън волята им остана нещо толкова слабо, податливо и подплашено, колкото може да бъде една жена. Саади, много ми бе отнето, но бог ми и въздаде много: истинска любов.

Той говори още дълго в този смисъл. Не го слушах. Така ненадейно бях получил помощ от providението, че замрях в благодарност: Джем сам бе намерил утеха в нещастиято, от което не вярвах да излезе читав. Джем не пожела да узнае как се е провалила Елена и тъй ме избави от лъжа или тягостно признание. Джем сякаш и този път бе останал отсам границата на надеждите си. „Боже милостиви, дано да бъде така!“ – виках си.

Но през нощта го чух да плаче. Тихо, сподадено – види се, беше забил нос във възглавниците. Дали само за пред мене изигра утеха? Или отсъствието на Елена щеше да го заболи постепенно?

Наистина отбелязал съм, че първите дни след раздяла са леки, почти радостни: оставен си да чувствуваш пълно любовта си, без спънката на нейния зрим, понякога избличаващ мечтите ти образ. Мъките идат после – с жаждата на кръвта и кожата ти. с хлада на широкото легло, с

тишината на стаята. С цялата онази съвсем телесна самота, защото духом човек си е сам и през най-горещата обич.

Затуй чувах Джем да плаче не една нощ; тъгуваше не по мъжки, приличаше ми на животно и дете. Той не проклинаше виновниците за неговата раздяла, сякаш отнапред е бил сигурен, че тя е неотменима; Джем не я схващаше като раздяла с една жена – бяха го отделили от човешката близост, бяха го окрали докрай.

Странно е, че той не ми проговори за това, а всяка вечер усещах как бърза да се стъмни и да напусне трапезата – бързаше на свиждане със спомените си. То вече не бе болестта му от Рошешинар. макар и тя да се върна по-късно с редица пристъпи – беше примирено, сладостно страдание. Ужасно се боях, че той ще го обикне и ще му се предаде – човек свършва в мига, когато обикне страданието си.

Мъчех се да развличам Джем. През ония дни аз измислях разни възможности за бягство и непредвидено щастливи събития. Джем не губеше търпение пред неловките ми измислици. Някаква тиха благодарност проявяват я безнадеждно болните към своя гледач – и нищо повече. А нощем чувах отново неравния му дъх. Джем плачеше.

Страшно тежка за мен бе тази кротка мъка. Спомнях си времето, когато Джем беше се тръшкарал и стенал, кълнеше, заплашваше и се противеше – защо е така, че буйството се самоизтощава и изстива просто в печал? Печален човек може да бъде цял живот – то не уморява, свикваш. Бих дал какво ли не, за да намеря цар за Джем.

Един ден той си го намери сам.

– Саади – каза ми, без да ме гледа, – нямаш ли хашиш, Саади?

Имахме, разбира се. Някога, в Карамания, мнозина наши пушеха хашиш, бях опитвал и аз. Не успяхме да убедим Джем – той вярваше, че хашишът вредял много на мъжа, дето държи още дълго да бъде мъж; размеквал хашишът, казваше, отпускарал, разяждал. Някои наши се опитваха да го съблазнят с красотата на сънищата си след хашиша, а Джем отговаряше: „Има ли по-хубав сън от живота, приятели? Живейте, наместо да сънувате!“

Не беше съвсем точен – всеки има нужда от сънища. Ако за Джем хашишът бе излишен, то е. защото умееше да сънува наяве. Затуй ме заболя сърцето, щом той боязливо изрече молбата си. Джем вече не успяваше да сънува без помощ, нещо навярно завинаги бе убито у Джем. – Ще потърся, приятелю – казах.

Намерих му. Малко, останало между вещите наотведените през 14Х4 година наши. Познах кесията – на караманеия Лятиф. „Останки,

останки!...“ – мислех си. А навремето и ние. както всеки наш връстник, сме имали сегашно, бъдещи дни. десетилетия. Като неживи блуждаехме сега всред спомени за Карамания. Ликия Ница. изсъхналите цветя от Елена (Джем не ми позволи да ги изхвърля), кесията на Лятиф. книгите на Хапдар. Донесох хашиша.

– Знаеш ли как се прави, Саади? – попита ме Джем. Продължаваше да отвеща поглед

Знаех. Отсичах сивкавия пращец, натъпках лулата. Работех бавно. Сякаш отлагах нещо.

– Джем – казах колебливо. – трябва да се запазиш. Джем; чувал си какво е хашишт... Пред тебе е борбата ти. навлез в нея силен!...

– Човек се пази за бъдещето. ако успее да понесе днешния ден без хашиш. Саади! – отговори той. – А аз чувствавам, че всеки час живяв съзнателно, ме убива. Прехвърлена е границата на силите ми. Саади.

Има нещо неотразимо в протегнатата, отворена човешка длан. Джем я протягаше към мене. седях пред леглото му; просеше Джем: „Помогнете ми да понеса още много дни живот! Не ми отказвайте сънищата! Пуснете ме да се върна с тях в моята земя, в моята младост – да се върна при себе си!... Моля ви, нека се прибера преди границата...“

Бих положил върху дланта му не хашиша; бих искал да я напълня с живота си. Нямах да помогне; на Джем бе нужно повече от него. от стотиците живота, прекъснали заради Джемовия бунт – забрава.

– Ще пушиш, когато пепелта застине! – казах. – Тогава е по-силен.

– Благодаря, Саади! Нали ще ме оставиш сам?

След часовете му на хашиш го заварвах унесен – то си е в реда. В неговата унесеност се прокрадваше срам: като мъж, който бе позволил да го обезоръжат жив. После кесията на Лятиф се изпразни и бях заставен да моля за хашиш братята. „Хашиш ли? – попита ме Антоан Д'Обюсон (Бланшфор бе сменен само три дни след провала на Елена). – Ще наредя да доставят, в Марсилия го продават по улиците. Ние сме длъжни да задоволим госта си във всичко. Във всичко!“ – повтори той.

„Ако викате всичко на хашиша!“ – отговори му наум, а той го отгатна.

– Ето – каза. – завършен е строежът на нарочна турска баня. която Орденът приготвя за господаря ви. Уведомете принца!

– Къде? – недоразбрах. – Не сме видели да строят.

– В Бурганьоф. Строиша я сарацини, у нас банята е непозната, а негово височество май страда без баня.

– Да. представете си. ние се къпем. Може би затова у нас имат

въшки само дервишите.

Хлопнах силно вратата. Учтивостта на братята винаги ме е изправяла нащрек. Това, че милостиво разрешиха на Джем хашиш, бе ясно до-немайкъде – няма по-сигурен враг на човешкото действие и воля от хашиша. Джем сам предлагаше на братята свои страж, какъвто не са сънували. Дали? Случайно ли Джем стигна до мисълта за упойка?

Връщах се назад, търсех: защо на няколко мъти, още преди Елена, бях заварвал сътрапезниците ни и Джем много странно, щастливо сънливи? Защо си спомних, че в първия хашиш по правило имаш дружина – нали човек не пожелава стръвно непозната храна?

„По дяволите – заключих. – Вече сам не зная кое е зло и кое – добро. Ако трезвостта те докара до лудост, къде е ползата да бъдеш трезвен?“

Оставаше второто: турската баня. Какво искаше да каже пък с нея брат ДОбюсон, макар и не Пиер? Вече години Джем се дразнеше от принудителната си мръсотия, докато Западът без стеснение се чешеше там, където го хапеха въшки. Трудно търпеше туй един наш, запомнил баня от първите си дни. До Ница имахме поне морето, но на север водите са студени, тинести. Откак бяхме само двама, обяснявах на всеки отделен брат, че ни трябва топла вода, много, цяла каца, и всяка седмица, а съответният брат се чудеше. „Къпем се“ – обяснявах всекиму и тия наши смешни бани в огромната, засводена Джемова стая скоро станаха мълва из Дофине.

Впрочем с години преживяхме някак мръсни – какво караше братята да ни угаждат толкова чак?

Беше юли, краят на юли. В Боазлами нищо не бе се изменило извън липсата на Бланшфор и все по-честото оттегляне на Джем в страната на хашиша. През такива часове аз се размаивах сам из замъка, без задача, без стража дори. Някаква тежка скука притисна Боазлами – тя ми напомняше нещо вече добре улегнало и което тепърва ще доуляга. Не долавях предишното напрежение между монаси и рицари, сякаш двете половини Джемови тъмничари разбраха, че ще я карат все така, и мирясаха. Виждах ги понякога да играят общо зар в кухните. Не беше на добро туй тяхно спокойствие.

Тъкмо в края на септември Антоан ДОбюсон ни предупреди, че заминаваме за речния Бурганьоф.

Поведоха ни като пленници, без наша свита, без тържества. Надявах се, че Джем ще поиска да си вземе сбогом от местата, където бе препускал с Елена, където бе лежал върху коленете ѝ. защо да трупам още

спомени, „Саади? – отговори ми. – И без това са твърде много...“

Пътувахме седмица, все на северозапад.

Някога това влудяваше Джем – отдалечаваха го от Румелия, от борбата. Сега той беше тих, много разсеян. Понеже напоследък излизаше рядко, въпреки лятото бе блед като след болест. С безразличие оглеждаше крайпътните горички и пасища – какво общо можеше да има Джем султан с Дофине, с Оверн?

– Ще сменим поне изгледа – помъчих се да го разбудя аз. – До гуша ми дойде от трите крастави хълма на Боазлами.

– Хм – отговори Джем.

– Каквото и да е, ние сме граждани на света, ще рече и на Оверн. Защо в Оверн да ни е по-зле от Боазлами? – продължавах скородумно.

– Няма граждани на света! – оживи се внезапно Джем, не се оживи, раздразни се; беше станал сприхав.

– Има: поетите.

– Наистина ли твоите мисли не са порасли за тия години, Саади? Ако поетът би бил без родина, защо не изпя нищо тук? Ти говориш ези-ка им, нали? А да пееш на него, не може. Защото не ти е майчин, гражданино на света!

– Но в Ница ти написа много, Джем. Ще рече...

– Написах!... За кого? Кому, питам те? Не може поет без слушател-ли, не може султан без войска. Когато се разделих с нашите – било слу-шател-ли, било войници, – аз престанах да бъда и поет, и султан, Саади.

– Чуй! – Джем сви коня съвсем до мен, а не зашепна, почти викаше, като в треска. – Запомни какво ти говоря, защото след месеци или годи-на вече не ще го говоря, а може и да не го мисля, да не мисля изобщо нищо: аз вече не съм Джем султан, вдъхновителят на поетите от Кара-мания, спахийският водач! Къде го моя двор поети, къде са спахиите на Мехмед хан? Няма ги – няма!... Тогава го няма и Джем, Джем е мъртъв...

– Знаеш ли какво е човекът. Саади? – попита ме все така високо, ся-каш произнасяше реч пред незримо множество. – Красота, дарба, сила, десетки качества – то още е само възможност. Тя става човек чак когато нечия любов се радва на туй, че е хубав; когато има тъппа да плаче при песните му, войска – да осъществи завоеванията му. Трябват много хора – те превръщат възможността човек в самия човек. Няма ги, Саади. мои-те хора! И Джем султан ще остане в историята като едно несбъднато обещание...

Стреснат от възбудата на Джем, от необяснимия му изблик, аз се

озърнах – какво ще помислят братята? Изглеждаха безстрастни, макар да ни следяха под око. Вероятно са заключили, че турчинът е получил своя пореден пристъп на гняв, мъка – на бяс, с една дума. Но исках да си го обясня и аз – от дните, когато се появи Елена, Джем не бе ми говорил така. Чинеше ми се, че той неотклонно замества с хашиша целия свят, част по част и час по час. А тази възбудена, неуместна реч сякаш бе гърч на умиращ, ярко просветление, кратко връщане към себе си пред прага на мрака.

– Защо ми казваш това, Джем?

– Защото имам лоши предчувствия, гражданино на света, и се боя да не умра без завещание.

– Що за глупости! – не изтраях. – Кое наричаш завещание?

– Моля те, Саади – отговори той, – много те моля, пиши! Най-първо запиши онова, което ти говорих сега. Нека се знае, че Джем е знаел и животът му не е бил гола самоизмама. Беше само донякъде, дотук. После вече пиши за другото...

– За кое, Джем?

– За туй, което ще стане без мене.

– Та пред тебе е повече от половината живот, Джем! Слава богу, здрав си. млад...

– Не казвам, че ще умра. приятелю. Но което стане отгук нататък, вече ще бъде скучно.

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА

Това са извадки от дневника на поета Саади за времето от есента на 1487 до есента на 1494 година, писан съвсем не с оглед на настоящото следствие, но твърде полезен за него

1487

Пътешествието ни завърши преди две седмици, боя се – нашето последно пътешествие. Новото ни – боя се, нашето последно – убежище се нарича Бурганьоф.

И така ние сме в Бурганьоф. Този път ще го опиша, защото тук и ще останем: Бурганьоф не е просто спирка из неведомото ни странствуване.

Най-напред, когато идеш към замъка, преминаваш градските порти, за да влезеш в селището, дори градчето, част от домена на брат Бланшфор. Неговите жители са подчинени на командора светски и духовно, считат за първи след бога нашия Бланшфор. личност във всяко отношение тягостна. Това е важно за нас – като твърде ревностни поданици, те са допълнителните ни, неплатени тъмничари; не ще намерим съчувствие у тях.

Бурганьоф брой сто и петдесет къщи, почти еднакви, много спретнати, с по един дюкян всяка. Чудя се кой купува в Бурганьоф, щом всички до един продават. Улиците му са тесни, постлани, чисти като под на стая. Пустни, трябва да добавя – тук цялото население работи от утрин до мрак, не се чува човешки глас. само звуците на труда. Вечер те млъкват и във всяка къща светва по един прозорец – семейството вечеря. После спи. Една дълбоко заспала нощ след пет-шестнайсет часа работа, навечерие на още толкова работни часове.

Всред старите стени на Бурганьоф се издига хълм – къщите са притиснати между него и стената. В подножието му някога е имало ров. днес той е блатясал – добре че нарушават тишината поне жабите. Хълмът е гол. а на върха му стърчи замък, така наричат пръстена високи постройки, чиито външни зидове са недостъпна крепост. Вътре в тоя пръстен е църквата, строена преди два века. прясно подновена, без зографии. Замества ги глинено изваяние на Иоан Кръстител, заметнато с

конопена дреха.

Когато се изкачвахме към своето ново убежище, видях, че то има две кули – твърде големи. Донякъде ме зачуди – тук замъците са с по една. Забелязах и друго: по-голямата беше съвсем нова, белееше, сякаш дялян вчера камъкът и. По-късно прочетох надпис над нейната врата: той гласи: „През 14Х4 година бе започната голямата кула и подновена църквата в замък Бурганьоф на разноси на духовната общност –3500 златни дуката – чрез брат Ги дьо Бланшфор. велик молител наОверн. командор на Кипър и Бурганьоф. племенник на много почитания и могъш сеньор, великия магистър на Родос, Пиер ДОбюсон.“

Ще рече. още преди три години, докато сме преминавали от замък в замък под песните на трубадури, светият Орден се е загрижил да ни построи нарочен затвор: докато Матиаш или Каитбай се бореха за Джем, а самият Джем вярваше, че всеки ден го приближава до победния му поход, в Бурганьоф камък върху камък се е издигала кулата, известна като „Кула на Зизим“ – един затвор, съобразен с всички изисквания на времето си.

Жестока истина! Нашите придружители ни оставиха да я смелим в мълчание. Аз преведох надписа на Джем, а Джем не ме удостои с отговор. Той бе спрял коня си между църквата и въпросната кула, изглеждаше отегчен.

Беше почти вечер. Един монах тръгна с факла пред нас. Витата стълба миришеше на свежо дърво и скърцаше досадно под стъпките на брата. Ние пристъпвахме след него, грабнати веднага от влага – хоросанът не бе изсъхнал.

Най-напред изкачихме старата кула, от нея минахме по крепостната стена и слязохме четири ката надолу в новата. Сводовете – ниски. Тъмнина. Монахът освети неголямо помещение с тухлени пейки и казан. „Банята на негово височество“ – прошепна, сякаш ни предаваше тайна. Ах, да! Нали уж за тая баня бихме седмица път.

После вече се заизкачвахме. На първия кат водачът ни показва зида: „Там е приземието. Конюшната“ – обясни пак шепнешком. Дали и ние трябваше да шепнем в тази тайнствена обител? На втория кат – голяма кръгла стая: „Кухнята.“ На третия – няколко по-малки и много прости, с нерендосан под и с оджаци: „Стаите за кралската стража.“ От тях именно излиза врата към крепостните стени, друг изход кулата няма. като изключим тоя на конюшните, несвързан нагоре. Следният – четвъртият – кат трябваше да ни смае с великолепието си. Беше разделен на две – голяма и малка стая. Голямата имаше камина, общита с пъстър камък. До

нея – легло с балдахин, тежка маса, два стола, килим, няколко сандъка. Светлината проникваше в тая стая през нещо като фуния. Тя прибираше свода нагоре-нагоре, за да завърши с кръгъл прозорец: „Когато вали или е зима, затваряме го. Това е стаята на негово височество.“ (Сега ми стана ясно, че монахът шушне от известно неудобство.) Малка вратичка водеше към съседната стая – моята. Само легло и сандък. Тесен процеп наместо прозорец.

Към петия, шести и седми кат вървахме с мъка. Схванати бяха нозете ни, глътката, гласът. „Затвор, затвор!“ – говореше всеки удар на сърцето ми. Най-сетне нещата опряха, където не можеха да не опрат! Не погледнах килийките, предназначени за свитата на Джем – иоанити и рицари, това бе свитата му.

Излязохме на покрива – кръгла площадка с назъбен перваз. „Тук ще стои стражата, тук и пред вратите на третия кат – обясни монахът. – Най-сетне в Бурганьоф ще бъдете сигурен за живота си, Ваше височество!“

Джем вече слизаше тичешком скърцащите стъпала, тичаше и се блъскаше в още мокрите стени. Чувах стъпките му надолу – неравни, задъхани, препъващи се – така човек бяга пред нещо повече от смърт.

Последвах го опипом; оня с факлата продължаваше да стои горе.

Потърсих Джем в уж покоите му-бяха празни. Още един кат по-долу – стената. Джем беше там. Пропъхнал се през една бойница, увиснал над двора, изглеждаше в несвяст. Докоснах го само и той се извърна като ужилен.

– Саади, затвориха ли ни? – не виждах очите му в тъмнината, но си ги представях добре.

– Спокойно, Джем! Нищо ново не се е случило, ние сме затворници още от Родос, Джем...

Поведох го като болник. В покоите му вече гореше огън, без да затопли гробовната влага на кулата. Джем се простря върху леглото си облечен и заби нос в стената. Така остана дни, с хашиш или без хашиш.

А дните отмервам по мръсната светлина, която пробива през тавана на стаята. Трябва да застанеш под оная фуния, за да забележиш над главата си кръгъл къс небе – облачно или звездно. Свети ни най-вече камината – държат я запалена денонощно. Седя пред нея, вторачен в пламъците, смълчан. Само въздишките или блънуването на Джем тревожат тишината. Хашишът често го кара да говори несвързано, а по отделни думи разбирам и какви сънища навещават приятеля ми. Карамания, естествено, червената планинска пустиня на Ликия, ослепително белият

Родос, обрaмчен в яркосиньо, цветното буйство на савойския бряг...

„Боже – мисля си. – добре, че си ни дал хашиша!...“

4.XI.1487

Тук, в Бурганьоф, аз съм по-свободен от Джем; на Джем разрешават най-много крепостната стена, където той се разстъпва понякога. „Никакви разходки извън кулата!“ Монасите твърдят, че Баязид опитвал покушение след покушение над брат си. Когато Джем е по стената, над него бдят стражи в единия и другия ѝ край, а отвисоко го наглеждат други – от покрива на кулата. В Бурганьоф Джем е непрестанно под очи; иска ли да ги избегне, той прекарва дните в стаята си, върху леглото. Понякога търпи присъствието ми, а понякога ме моли да изляза. Предпочитам второто – безкрайно ме притеснява бдението при човек, който не проговаря с часове, отсъствува.

Аз излизам не само извън Кулата на Зизим, но и извън крепостта. Слизам бавно хълма – много бавно, за да трае повече. Тръгвам из улиците на Бурганьоф; пет-шест улички от по триста крачки. Познавам вече всяка тяхна плоча, всяка саксия герани по прозорците. Зная по лице работните хора от Бурганьоф. Те ме разглеждат внимателно иззад тезгяха, измежду разните си торби и буркани; погледите им ме предават от дюкян на дюкян, следват ме из целия ми кратък път до градската стена, където ме връща – пак с очи – кралската стража. Тогава отново минавам назад, под същите погледи на работни хора.

Отначало дръзвах разговори – та мога ли живя така, мълчейки по двацет и четири часа всяко денонощие! Спирах пред някой дюкян, започвах въпроси за поминъка. Отговаряха ми едносложно – тук хората имат винаги припрян, делови вид и те гледат като вреден празноскиращ. Техните отговори казват, че на мен ми е лесно, нали съм кралски храненик. Повече от укор – в думите им има вражда: аз съм сарацин. Личност подозрителна.

Изкачвам отново хълма на замъка, още по-бавно, за да трае. Обикалям два и три пъти църквата, навремени влизам в нея. През пъстрите ѝ стъкла светлината на севера изглежда не така мътна, почти грее слънце в тесния кораб. Съзерцавам глиненото изваяние на Кръстителя, боядисано в три цвята, с оцъклени, мразещи очи. Един път улових, че му се плезя – това е всичко, с което мога да уязвя покривителя на брат Д'Обюсон.

Излизам на двора, кръжа около църквата. Навярно приличам на прилеп със своето тихо, безцелно лутане. Отлагам мига, в който ще ме

нагълта Кулата на Зизим. Но той иде неминуемо и аз поемам стъпалата. Те скърцат все по-силно – дървото още съхне и се разсъхва. Влизам при Джем. Джем лежи, вперил очи нагоре, сякаш изостреният таван всмуква вниманието и мислите му. Той пак сънува буден и аз зная, че е излишно да му говоря. Вече не се нуждае от н и кого, скъсан е мостът помежду ни.

Седя, гледам пламъците в камината – огънят и морето съдържат неизчерпаемо разнообразие, могат да приковат погледа ти дълги часове. Гледам пламъците и понеже не пуша хашиш, длъжен съм да мисля. И мисля: „Боже, защо си направил времето така дълго!“

10.XI.1487

Днес получихме мил подарък от брат ДОбюсон. Маймуна и папагал. Джем изглежда подозрително монаха, който ги внесе. „В стремежа си да достави развлечение на негово височество брат Д'Обюсон му предлага тоя скромнен дар“ – прошепна монахът. Остави двата кафеза и се измъкна.

След половин час съзерцание на новостта, нарушила самотата ни, Джем се навдигна. Обиколи разсеяно кафезите, после седна наземи срещу маймунския. Забавлявах се – Джем търсеше език с животината, правеше смешни движения с лице и пръсти, издаваше смешни звуци. А тя го разглеждаше подробно, своя бъдеш съжител. Стори ми се, че дойде до някакво заключение, когато провря лапа през пръчките и улови пръста на Джем.

Джем се смееше гласно с тоя нов, не много смислен смях, който има след хашиша; отвори кафеза и взе животното на ръце. То му се остави, заигра с Джемовите копчета. После внезапно скочи на леглото и ни устрои истинско маймунство.

– Саади – попита ме още засмян Джем, – дали ще я науча да играе шах?

– Защо не? – отговорих. Радвах се, че сега Джем съвсем ще ме освободи от своето мълчаливо, тежко присъствие.

– Папагалът нека е за тебе заяви той великодушно. – Не търпя мизантропията на птица.

О, аз се сдобих с папагал, тъкмо папагал ми липсваше отдавна! Помъкнах кафеза в стаичката си, където имаше място колкото за него и мене. Тръснах го на пода и си мислех как ще оставя папагала да умре от глад – може би това би разярило брат ДОбюсон, а? После, вече на изливане, се сетих: „Бог е един и няма друг!“ – креснах му.

Дали ако всеки ден му повтарям тия думи, ще ги научи?

3. XII. 1487

„Бог е един и няма друг!“ – моят папагал всяка заран, щом започна да се въртя в постелята си, ме поздравява с нашето верую. „Бог е един и няма друг!“ – отговарям. Едничкото същество във Франция, което говори моя език и вярва в моя бог. Щеше да бъде глупаво, ако го оставех да умре гладен.

Джемовият другар е по-добър и от моя. Заварвам ги често, седнали пред дъската за шах. Те местват войници, коне и кули с почти равно умение; държат се почти еднакво, защото от време на време един от двамата става, обикаля стаята с еднакво безсмислени движения и отново се връща към играта. Смешно е: животното уж върши всичко, което върши господарят му, уж го повтаря напълно, а у него виждам нещо по-човешко, вероятно – стремеж към човешината. Докато Джем все повече се мъчи да я разруши, той се държи всеки ден все по без мярка, без да съблюдава правила или приличие, сякаш доволен от туй, че изпада и губи качествата, които някога са правели от него блестящ мъж, идол на мислители и войска в цяла една империя.

Да, всъщност това навярно е основата на Джем – Джем, когото винаги съм считал за актьор, еднакво добър във всички роли – неговата основа е някаква крайна душевна глезеност. Джем беше хубав и чаровен, даровит, великодушен, щедър, увличащ и въздействащ, когато намираще удоволствие в това. Шестте години, през които той се бори срещу напредващото отчаяние, бяха също леки години – всички и всичко хранеха Джем с надежди, та Джем не се отказваше от красивите си качества, защото вярваше, че скоро те отново ще лъщят пред гълпите. В първия миг, в който Джем трябваше да се бори за своята личност, вече сама за себе си, не като средство, а като цел – Джем я предостави на разруха. И в туй разрушение той намира болна наслада – насладата, че измъчваш някого, комуто или си скъп, или си нужен.

Първият съм аз, който виждах в Джем божество; как бих могъл да не се изтезвавам от падението на кумира си, как не ще заложа всичко, за да го спася? Вторият е светът като цяло. Каква по-жестоката мъст за Д'Обюсон или Инокентий от развалата на техния скъпоценен коз?

Така навярно разсъждава Джем, доколкото още разсъждава.

Крива му е сметката на моя приятел: не ще спласи тъмничарите си със своето душевно самоунищожение, нито ще им отмъсти. Докато живее тялом.

Може би тогава ще сполучи мъстта му спрямо мен, стига да ми поднася упорито разбития образ на моя кумир? И това е въпрос. Защо – по дяволите! – всеки надценява любовта, която внушава някому? Защо най-вече надценява нейната трайност и ненакърнимост?

Вярно е – някога аз обичах Джем над всичко, бих потвърдил това и в смъртния си час. Но аз обичах оня Джем, когото носех във въображението си и дотолкова, доколкото живият Джем не воюваше против изградения от мене образ. Когато задачите на нашия бит вече ми пречеха да принадлежа изцяло на въображението си, Саади се приземи и се сблъска на земята с невъображаемия Джем. Тогава не остана място за измама; човекът Джем будеше вече жалост. Тя ме блазни и облъчвава себелюбието ми: ти си по-добрият, по-силният, по-действиен, който жали. Ти помагаш.

Каква трайност може да има пък това чувство? Съжалението, искам да кажа. Все още не зная отговора, засега моето съжаление, службата и помощта ми са принудителни. Аз също съм затворник.

25.XII.1487

Снощи беше празник, тяхното Рождество. Долу, в Бурганьоф, бе по-оживено от друга нощ. Биеха камбаните на градската църква и на параклиса в замъка биха дълго, тъпо, защото ударите им се попиват от снега, валеше гъст сняг. Долу в Бурганьоф прозорците светиха до късно – всички прозорци. Чувах песен, тъжна, при все че напомня най-голямата човешка радост рождението. Чувствавах, докато клечах върху стената, навлякъл кожух, че тази нощ работните хора от Бурганьоф не са така тъжно отчуждени, както биват всеки ден. Събираше ги вярата в един бог, надеждата в една и съща за всички работни хора година, плодородна или сушава.

Само аз – кой знае защо, вече не броя Джем – съм извън тая обща радост, свит в купения с кралски пари кожух върху стената на затвора ми. Аз съм друговедец, чуждо тяло, попаднало сред христианията. Нося френски кожух и тесни френски гащи, от чалмата се отучих още в Бозлами. Дори да сменят и кожата ми, като я дерат къс по къс, все пак ще бъда чужд.

Мразя ги! Мразя еснафите от Бурганьоф с всичките им герани и буркани южни подправки. А как бих желал да ме обичат те! Да не ме чувствуват подозрителен чужденец; да ме приберат поне тая вечер отвъдзавесите на своите осветени прозорци. Та сигурно би могло да поседя някой час край трапезата им и пийна заедно с тях рядко френско винце.

Да пиеш с някого, да ти говорят и отговарят, да бъдеш заедно... Мислил ли съм някога, когато възпявах щастието си на световен гражданин, че около такъв един гражданин на света владее смразяващ и непреодолим хлад? „Хора! Студено ми е!“ – исках да крещя снощи.

„Бог е един и няма друг!“ – посрещна ме папагалът, моят еднорец във Франция.

4. II. 1488

Пиша рядко, защото всички дни са всъщност същи. Чудя се защо Джем ме замоли в своето последно просветление да записвам неговата история; какво би искал да записвам? Нашите значими разговори ли? Та ние с дни не разменяме дума, ако изключим всекидневното: „Къде ми е халатът. Саади?“, „Подай ми лула!“, „Прехвърли още дърва, мръзна, Саади!“ Аз вървя между камината и сандъците ни, понякога посягам за лист хартия. Отначало Джем ме гледаше тревожно в такъв миг – щях да пиша. Докато той лежи по гръб или играе шах с маймуна. Как ще представя Джем султан пред потомството? Сега не забелязвам подобна тревога – Джем плюе на потомството, както на всичко останало.

О. не! Аз така не мога! В края на краищата аз живея без хашиш, няма кой да ми замени целия свят неговите безброй хора, градове, разговори и пътища, затова все по-често запrikaзвам стражата. Зная, че тя ми отвърща с прецедени думи. може би дори предварително ги заустява по писмата на брат Д'Обюсон. но разчитам на туй, че и стражите скучаят в Бурганьоф.

Те не са мълчаливи; вероятно Д'Обюсон се надява да задържи Джем в свят, ако му подхвърля новини. Така научавам, че войната между Турция и Египет е в разгара си. По тоя случай на Запад отново плъзнали пратеници; Корвин и Каитбай вече били съгласни Джем да отпътува за Египет или Маджарско, все едно. Само да бъдел по-близо до Баязид, иначе Баязид ще се отпусне.

„Последният египетски пратеник е предложил срещу Джем милион дукати“ – казват ми.

Хиляда и една нощ! Не само Джем е вече легенда – легендарна става и цената му. Виждал ли е светът по-скъпо струващ човек? Същият оня, дето седи сега върху смачканата си постеля, мести коне, войници и кули върху разчертана дъска.

Не се стърпях, влязох при него; знаех си как ще го заваря – немит от вчера заран, подпухнал, сиво-жълт. В халата, който не е съблякъл вече седмица. Дебел.

О, да! Това е новото по нас: Джем дебелее. Освен хашиша, сега много го занимава яденето. Нашите единствени що-годе смислени разговори имат този предмет. Джем нашироко описва какво би желал да яде днес: готвачът, извикван

нарочно всяка заран и подир обяд, слуша какво му превеждам и ки-ма. Понякога дълго търся френската дума за някоя наша подправка тук те са различни, та трябва да се подменя една с друга. В такива случаи Джем се мръщи, когато яде, и тогава именно чувам най-цветистите му ругатни спрямо хазаите ни: свини, всеядна паплач, песоглавци и прочие. А аз предавам на готвача нови заповеди, разбира се, без обобщенията на Джем.

8.IV.1488

Вчера го къпах, беше отказвал баня цели пет месеца – мръзnel, твърди. Пет месеца не бях го виждал съблечен, бога на поетите от Карамания.

Всред парите вчера седеше средна възраст мъж. Единственото, с което той ми напомни Джем, бяха краката му – все още стегнати, но и те загубили жилавост. Порядъчен слой сланина покриваше гърба и гърдите, отпускаше в няколко дипли корема. И цялата тая рижа козина! – глиган. Не започва ли да прилича на Завоевателя, с неговата обезобразяваща тлъстина? Не, у Завоевателя живееше всяка черта, необуздани пориви тресяха късото му, обло тяло. Тоя е по-едър, а без жилка, задрямал. Животно, което излиза из зимния си сън неохотно, отпуснато. М защо единият му клепач пада по-тежко, задържа се по-дълго? Колко работа свърши тази зима на хашиш, неумерено ядене, липса на езда и на лов!

А стражите ми натрапват новини. Корвин и Каитбай не постигнали нищо, узнавам, затова пък пораснали изгледите за Папството. В Кралския съвет настроенята в полза на Рим печелили почва. „Как не!“ – мисля си аз, защото си представям какви обещания раздават легатите, какви кардиналства и епископства печели франция. Нали сметката плаща работният народ.

30.IV.1488

Употребих много увещания, за да го представя в приличен вид пред тазгодишния пратеник – Джем упорствува тъпо в своята отпуснатост. Говорех му, че щом Баязид научи как брат му вътрешно се е отказал от съпротива, веднага ще намали цената му и с нас вече ще се държат другояче, по-зле.

От месеци не бяхме говорили тъй много. Тоест – аз. Джем ме стрелкаше с ненавист изпод единия си клепач; яд го е, че нарушавам спокойствието му. „Всичко е вятър!“ – повтори неведнъж той.

Право. Разбрах, че се напъвам само за да не позволя на Баязид злорадство – не искам никой да подозира в какво се е превърнал Джем! Намекнах му го. „Колко важно!“ – процеди. И след малко, когато му нахлувах празничната шуба:

– Нека пък, нека! Нека Баязид научи всичко, тогава ще им смачка мутрите!

– Победите на Баязид ли ти омиляха? – попитах язвително, цял по-тен от усилието да се боря с това тежко, отпуснато тяло.

– Победите на Д'Обюсон и цялата измет убийци. Първият разумен отговор, който чувах от месеци насам.

Пратеникът ни чакаше в църквата – тук нямат приемна зала. Стоеше гърбом към Кръстителя, сякаш омърсен от присъствието му. Възрастен, сух мъж навярно издигнал се из войската (напомняше ми войник неговото обветрено лице).

„Тоя е яздил с години през победени земи, носил е рани и плячка; връщал се е дома, за да завари по някое новородено дете; трупал е, сплетничил е, пълзлял или крачил, преминал е през подкупи и убийства, за да стигне до някъде...“ – мислех си, докато през ума ми течаха представи. Общата представа за едно чисто мъжко битие. Колко далечно от моето!

Не можех ли сега да бъда на негово място аз, с моята съобразителност, познания, пъргавина? Кой дявол ме натика в служба на вдъхновението, всред двора полумъже в Карамания – поет, гражданин на света! Защо сам не стесних тоя свят до една империя и един господар, та да зная днес, че някому принадлежа и той ще ме защити, за да служа още? Защо не избрах един град за свой, една къща в тоя град, една – коя да е – между хилядите жени?...

Тогава... Днес някой спяхия от Айнтаб би казал: „Тоя Саади е от нашия алай.“ Една жена би казвала: „Тоя Саади е мой мъж; аз чакам Саади да се върне от война, за да принесе на децата ни, за да ме облече в нова дреха и ми купи ливанто. И ще чакам Саади не година, не шест, а двайсет, защото съм негова жена и негови са децата ми.“

Ако... ако! Някъде – в някой алай, в някой дом – би останало празно място, щом умреше спяхията, бащата Саади. А как ли ще посрещнат смъртта ми еснафите от Бурганьоф? Стражата ще ме зарови извън градските стени, за да не омърси неверният ми труп тяхната свещена земя. В

туй време градът ще живее с делничните си шумове, а папагалът след три дни ще млъкне и забрави нашето общо верую: „Бог е един...“ Друг някой ще прехвърля дърва в камината, ще къпе лоените пластове, под които почива пък Джем, и изпод тия пластове Джем дори не ще прозре, че се е сменило лицето на неговия слуга...

Бяха въвели господаря ми в църквата. Бяло и златно – прокълнати цветове! Джем стоеше, втрещен над пратеника. Май ми се стори: изпъна плещи, прибра корем. Опита в последния миг владетелска стойка.

Онзи го гледаше изпитателно – мога да си представя с какъв куп въпроси всеки път засипва Баязид хан пратеника си. Как настоява да му опишат всяка промяна у Джем. Мъка беше за Джем тоя поглед (светът отдавна не бе надниквал в падението му и Джем сигурно е вярвал, че то остава скрито, неизвестно). Издържа го някак, а раменете му бяха вяло огънати на връща нес все по-голяма мъка понася той всяко усилие над себе си.

Давам си сметка – понеже не пуша хашиш, аз изобщо твърде често си давам сметка, – че напоследък изпитвам към своя господар по-скоро ожесточение, отколкото жал. Зная, у мен напоследък се пробужда нещо забравено: себичността ми. Нашето общо с Джем дело е провалено, угаснала е и обичта ми към Джем няма ги вече тия две човешки цели на живота ми и аз полека се вживотинявам. Като всяко животно сега искам своето животинско право на волности наслада – само за мен. Вече съм гол духом – давам си сметка, без да чувствавам угризения; не моя е вината. Пеещият, възвишен поет просто си вървеше по улиците на света, отнякъде налетяха обирници, затиснаха му устата и го оставиха гол. „Дръжте обирниците! – искам да крещя. – Дръжте виновника, който ми отне лъжата, че не съм животно!“

И така, усещам как започва моята животинска борба. Тя ме намира през пустите ми часове прекалено много пусти часове имам аз. Тя ми напомня, че тия часове могат да бъдат и пълни: пълни с действие, с удоволствия, с успехи. Да, трябва да отхвърля последния смокинов лист върху голотата си – чувството на дълг към оня, който се дави. Джем се дави, всеки следващ ден той потъва по-дълбоко. Зная, че моето присъствие не спира този упадък никой не помага никому в света, в който живея. Прекрачи още една лъжа – дългът за помощ – и ще си тръгнеш съвсем гол, съвсем свободен и сам под звездите.

Свободен! Наистина мен не ме пазят. Ония мръсници (с изрази на Джем) разчитат, че ме държи здрава юзда – съзнанието, дето някому съм нужен – и не се боят от бягството ми. Мене не пазят... И защо ще

ме пазят? Та Саади не е султански син никога не е имал преимуществата на народен владетел, защо ще носи тогава проклятието над всеки роден владетел?

Носил съм го от съчувствие, вярно. Бях обвързан с човека, с когото имахме еднакви мисли, еднакъв вкус и воля. Него вече го няма, той човек. Длъжен ли съм да служа на един спомен?

18. VII.

Изглежда, длъжен съм. Новините са лоши. Ако бих избягал при убийственото еднообразие на дните ни, щях да бъда оправдан – все едно аз или всеки друг до Джем.

В последно време стражите ме отрупват с вестии, дори ме вика сам брат Бланшфор, командорът. „Саади – казва ми, – разчитам на вас при сегашното състояние на принца. Бъдете готов за всичко, Саади!“

Доколкото съм чувал, така подготвят за края близките на умираещ. Все пак наложих яснота:

– Какво имате предвид, Ваша светост?

– Както ви известихме, Папството се надяваше да получи най-сетне Джем султан. До преди две седмици траяха тия изгледи. А в началото на месеца кралят е приел Баязидов пратеник, който напомнил на Съвета, че господарят му ще спазва договора относно Джем само ако Джем не напусне Франция. В противен случай Баязид щял да сключи мир с Каитбай и да обяви война на цялото християнство.

– Тази песен е стара, Ваша светост! – помъчих се да омаловажа новината.

– Не съвсем – поправи ме. – Баязид хан е предложил на краля помощ срещу всеки негов враг, който и да бъде той, стига Джем никога да не излезе от Франция. А Шарл VIII от години търси могъщ съюзник, за да си възвърне своето законно наследство – Неапол. Как ви се струва един съюз между Франция и Турция, ако не му попречим, като изземем Джем за Рим?

– Не виждам в какво то ще промени досегашното ни положение, монсеньор. Ние и така сме именно във Франция, нали? И така непрекъснато слушам, че нашето място е в Рим.

Бланшфор не остана доволен от разговора ни. Всъщност какво ли друго е очаквал? О, ами ако чрез мен искаше да пробуди мъртвите надежди на господаря ми?

– Джем – заговорих го, докато вечеряше. – изглежда, ни предстои ново пътешествие.

– Хм – неизменният отговор.

– Ще ни местят в Рим.-(Нарочно пресилвах новините, за да разбера дали бих възвърнал Джем към някаква човешка проява.)

– Нека ни преместят на майната си! Баязид рано или късно ще им натрие мутрата. За слава на Завоевателя.

(Какви изрази! Нали?)

Очите му – едното полупритворено – пълзят от печения бут към чашата; приемат свиреп израз, защото някакъв хрущял попада между зъбите; нетърпеливите пръсти, заедно с нетърпеливо ръмжене (колко често Джем вече дава път на такива звуци!) изхвърлят хрущяла в камината, след това шарят по халата, докато престанат да са хлъзгави, за да държат по-сигурно кокала; Джем преглъща шумно, излива пълна чаша в гърлото си и отрива уста с ръкав. После посяга – безцелно, той не знае какво търси сега, но тия ръце вече умеят само да посягат и примъкват; те улавят кора хляб и я правят на трохи; отриват се небрежно в покривката. Джем щраква с пръсти – един от новите му, нетърпими навици. Ще рече, и да иска. не може повече. Той стои още малко така, оглеждайки сякаш със съжаление трапезата – свършил е своята единствена работа. Отмества се ведно със стола – непоносимо тътрене и пъшкане на преял лентяй; вперва едно отворено и едно примижало око в огъня – какво ли мисли сега Джем? Защо имам чувството, че е по-малко безразличен от обикновено?

Уригна се, да прощаваш. Чеше рижите косми, които запълват пространството от носа до гърдите му, нали напъди бръснаря. За миг ръката му ми напомня Джем – че как не се промени и тя? Що търси Джемовата ръка у тоя нечистопълтен чужденец?

– Рим... – шепне дрезгаво той. – Какво пък! Нека Рим! Само преди зимата, чуваш ли? Мразя студа. Чуваш ли? – Вика по мен, защото аз не отговарям.

Това е другото ново по нас – вика. Когато не мълчи, разбира се. Първите пъти ме влудяваше, не обичам кръсък; ако човек иска да те слуша, дори му шепни, а ако не – безсилен е всеки кръсък. Не бях запомнил – през близо десетгодишната си служба при Джем – да се е отнесъл така с мене. Сега вика за най-малкото, дразнят го моите движения, отсъствието или присъствието ми, моите къси забележки за времето и храната.

„Защо не признае, че ме мрази?“ – запитах се днес. Защо! А защо аз не си призная, че го мразя, тоя пън, стоварен върху пътя ми, причина за всички мои нещастия? Съжалително презрение, съчувствена досада, духовно отчуждение – какви не сложни думи сме измислили за нещо

толкова просто: ненавистта.

Да, признавам: без Джем бих бил другояче, другаде. Излишно е да изброявам кой и къде, неизброими възможности предлага всеки човешки живот, ако ти сам – сам! – не ги поднесеш жертва на някакъв въображаем бог. Наречи го изкуство, единомислие, любов – все едно! Обединяващото между божествата, на които служим, остава туй, че са въображаеми.

Аз съм на трийсет и две години. Все още не е късно може би.

27.XII.1488

От няколко дни при нас е някой Антоан деЖимел, младо момче, дребен благородник. „Дали не подсилват кралската стража?“ – мисля си. Впрочем въпросният Антоан се присъедини не към нея, а към братята – виждам го често с тях. Братята са твърде предупредителни с въпросния. Какво може да означава това?

Туй – кое какво означавало – се превръща за мен в нужда, каквато е маймунският шах за Джем. Всяка нищожна промяна в Бурганьоф храни моите разсъждения със седмици.

Ето, що за загадка: снощи, след църковна служба, всички, освен стражите, се събраха в църква, монаси и рицари. Брат Бланшфор мина след това покрай мен. като да бях на гроб камък. „Имат си кахъри“ – досям се.

Всъщност защо съм така спокоен, че не ни предстои краят? Нали няма накъде да се измени битието ни – затворничеството е само стъпка преди смъртта. Коя от тия вечери ще бъде решено да ни убият? И трябва ли някакво всеобщо решениетакиваработи ги върши най-добре един човек. Ще ни убие навярно без угризения – страшно омръзнахме и на тъмничарите си.

Да си напиша завещанието тази вечер ли? Бих, разбира се. стига да знаех какво имам за завещание. Единственото, на което съм богат, са моите пропуснати възможности.

Чудесно!

Аз, Саади от Исфahan. завещавам (кому? – там е мъчнотията) възможността да съм станел първият поет на Изтока; или – корсар, който пет десетилетия е обикалял морята и накрая сее прибрал с два товара злато на Кипър, където има горещи гъркини и гъсто вино; или – алайбег на Пени Шехир. който е завършил живота си в битката за Виена например, а душата му ще отлети без спънки в рая; или (нека вземем най-простото!) устабакърджия от Едрине, дочакал смъртта си в своя град и

дом, под плача на три съпруги, осем снажни синове и още толкова красиви като луната дъщери.

И така, завещавам на човечеството (нали, щото гражданин на света) своите безвъзвратно проиграни възможности. Амин!

29. XII. 1488

О, не! Жив съм. И тази нощ се прибави към неизчислимите празни нощи, през които нито съм гулял, нито съчинявал стихове, нито любил. Утрото проникна късно през цепнатината при мен, аз го чаках буден, не ми се мреше насън. Още едно празно утро.

8. II. 1489

Невероятно: ние сме във Вилфранш! Невероятна подигравка: след седем години затворничество напускаме Франция през пристанището, където я зърнахме за първи път – тогава бяхме убедени, че идем тук за късо, пълно с тържества и исторически важно посещение.

Не вярвам на себе си – не сме вече в Бурганьоф! Имало, значи, свят извън Бурганьоф, живот – извън маймунския шах, скръбната затвореност върху монашески лица, трицветната статуя на ненавиждащия ме Кръстител, обиденото безразличие на еснафите от градчето и всеки ден трикратният поздрав: „Бог е един и няма друг“...

Заминаването ни приличаше на бягство (впрочем аз го взех за такова и едва днес узнах, че било по ред и закон.) Но тъй като Кралският съвет издал разрешение за нашето отплаване преди месец, а седмица по-късното било последвано от забрана за същото отплаване, брат Бланшфор – суетността го принуди да ни се открие – подвел кралската стража чрез първото писмо, като направил необходимото, за да не стигне второто таково до началника на рицарите.

Ясно, някой следващ Антоан е напълнил хендека преди Бурганьоф: Бланшфор е свикал рицарите, за да им изчете кралското разрешение и се е отдал на трескава подготовка. Както научавам сега – сега е безопасно да се приказва, нали Вилфранш е корсарска крепост, а корсарите и папките са сякаш братя – в отвлечането ни са взели участие редица небезизвестни лица, като започнеш с двама лионски банкери, преминеш през дук де Бурбон и свършиш с членовете на Съвета, към които Рим се е показал щедър до разорение. И все пак Шарл VIII седмица по-късно си е взел думите назад, но късно, късно!

Дали за Бланшфор пък не е рано да се радва? Защото е зима – морето бие бясно Кан фера, грохотът му отеква в отвесните скали над

пристанището; небе, планинска мъгла, студена влага на пръски, вой – всичко се е сключило непрогледно над Вилфранш, сякаш Франция не ни отпуска да се изхлумим тихомълком из нейната гостоприемна преградка.

Настаниха ни в някаква богатска къща. Джем веднага откри камината, сви се зиморничаво пред нея. „Казах ли ти? – оплака се. – Знаех си аз, че ще ме повлекат зиме...“ Този път не крещеше, като че с излизането си в света отново почувствува колко съм му нужен. „Саади, кажи им да сварят грог! С повечко пипер и захар. Болят ме всички стави.“

И как да не го болят. Почти година и половина не беше се показвал от стаята си, нали крепостната стена го влудяваше със своите трийсет крачки насам и нататък. Беше лежал на душно, окъсан, спарен – сега пътувахме цяла седмица из фъртуната.

Гледах го, докато смучеше на дълги глътки греяно вино с пипер. Тил и плещи на възрастен, съсипан мъж. вкопчил се в чашата с онази безсмислена сила, която проявяват само старците и пеленачетата. Поех я, чашата, а Джем внезапно се вкопчи в ръката ми. „Саади, дали поне ще ми затоплят хубаво леглото? Виж, нареди ги!“

Отдавна не беше ме докосвал, избягвах това. Пушачите на хашиш са неприятно влажни, лепкави от студена пот. Изтеглих ръката си, едновременно отвратен и гузен – така бърза ме да излезем из стаята на умиращ. Вложих повече старание по постелята на Джем, отколкото бе необходимо, защото дузината папски войници, които ни чакаха с каравелата на Ватикана във Вилфранш, шетаха припряно около скъпоценния си гост.

Скъпоценният им гост не пожела да се съблече за лягане – боял се бил, че чаршафите му са хлъзгави.

„А какви ще бъдат?“ – щях да му викна, но добре, че се сдържах, иначе бихме се запрепирали.

Най-сетне го натиках да спи, дано остана сам. След глада на съзнанието ми в Бурганьоф сега се чувствувах като след преяждане купища впечатления, предчувствие. Боже, нима не ще умра затворник, нима ще ми дадеш слуга да избягам!

Промъквах се между раменете на стражата. Пропускаха ме – от Вилфранш не би изхвъркнало пиле. Озовах се на крайбрежната улица. Искях да слушам вълните, грохота им, който небето предаваше на скалите, скалите – на небето. Подир сънливата тишина на Бурганьоф бях пиян от този тътен: нещо шуми, нещо се блъска, живее! Ти отново се вливаш в живота, Саади!

Стъпките не чух – навярно са се губели всред зимната буря; стресна ме едва една ръка върху рамото ми.

– Саади! – каза непознат глас.

Какви ли не ще срещнеш в корсарското пристанище!

– Саади! – повтори оня. – Не ме ли познавате?

Свали шапка. В полусветлината от крайбрежните прозорци стоеше Рение. Трубадурът, който устрои нашето първо бягство. От Рошешинар, май че.

– Брате! – хвърлих се на гърдите му като вдовица. Види се, и моите чаркове вече не са в ред. Защото плачех.

– Саади, по дяволите! – Рение объркано триеше с шапката си сълзи и сополи от моето лице. – Добре ли сте със здравето, Саади?

Струва ми се, казах да. И бавно дойдох на себе си.

– Все пак Рим е по-добре от Бурганьоф, нали, приятелю?

– По-добре е, Рение.

Мълчахме дълго между тия къси думи, и двама засрамени от изблика си.

– Саади – каза внезапно Рение, сякаш набрал смелост, – преди месец ми попаднаха ваши стихове. На италиански Погледнах го като втрещен. Мои стихове ли?... Какви мои стихове?

– Не, не! Зная, че един превод е толкова далеко от първообраза, колкото папата от султан Баязид – продължи поривисто Рение (все едно, че аз бях нещо възразил). – И въпреки това, Саади, поразен съм. Вижте... онуй, което с все сили се стремя да постигна... което е образец за... за новите цели, поставени пред нашата поезия – всичко то у вас е доведено до майсторство, Саади. Не като новост, носеща още белезите на опита, неговите несъвършенства, а – обработено, огладено, прозрачно чисто... Завидях ви, Саади. Навярно не ви обиждам – вие познавате благородната завист на майстор към по майстора.

Не можех да продумам, бях покъртен. Моите стихове, майсторство, новост или улегнало развитие... Как отдавна тия представи бяха изчезнали в някой много дълбок, много тъмен завой на съзнанието ми! Нима аз някога бях творил, нима аз съм Саади, чиито песни се лееха по пристанища, пазари и войнишки станове? Аз ли?...

Вилфранш. Мокра улица – лижеха я езиците на безброй зимни вълни. Ниска мъгла и студ, в който мръзнеха няколко самотни светлини – светеше къщата, където кралски, папски и родоски се тълпяха около моя тлъст господар... А двама поети стояха нелепо сред тоя малък свят, който не искаше да ги знае и когото не искаха да знаят – стояха

премръзнали и обсъждаха законите на стиха.

Да, невъзможно няма – всичко е възможно, а може би и разумно. Някакъв разумен промисъл пожела миналата нощ да срещна Рение.

– Саади – продължи той, – моля, разберете ме добре: махайте се оттук, Саади! Нека Джем султан струва не един – триста милиона дукати, но той не струва вашата жертва, Саади! Векове, след като името му бъде забравено, хората ще четат стиховете ви; не той – вие заслужавате служене. Джем султан трябва да мие нозете ви и ви поднася чаша вино! Той трябва да бъде щастлив, че знае писмо, за да записва стиховете, които изговаряте пиян, Саади!

– Аз от години не съм изговорил стих, Рение... – казах плахо.

– Ето, в това е грехът на света! – Рение сякаш произнасяше присъда. – Кой ще възмезди човечеството за туй, че поетът Саади (нещо много по-рядко на земята от всички султани, действителни или самозвани) е мълчал седем години? Саади, махайте се оттук! Вървете си у дома. там, където всяко дърво и камък ви внушават песен, където тая песен чакат хиляди уши! Заклевам ви, Саади!

– Мислил съм по това, Рение... Как да напусна Джем? Той е безпощен, не знаете колко. Всеки ден – повече.

– Жертвувате нещо. което не ви принадлежи, Саади! Вие сте просто съсъд на божи дар; нямате право да умрете, докато не сте изчерпан до дъно. Песните ви са човешка собственост – раздайте ги на техните собственици, за да имате лека смърт. Саади! Иначе на умирање те ще ви мчат, както би страдала умираща бременна жена.

– Вярвате ли, че у мен е останало нещо, Рение? Вече седем години аз боледувам, пресаден в чужда почва...

– О, Саади! – каза Рение крайно многозначително. Трябваше да се връщам, ще ме търсят. Сбогувах се с Рение, без дори да попитам какво го е довело във Вилфранш – бях още замаян. А Рение задържа ръката ми:

– Саади – каза, – вчера се помина Шарл Савойски. малкият Шарл, както го наричахте.

– Малкият! – извиках. – Защо? Кой? Та Шарл бе единкият ни истински приятел тук, Рение...

– Казват, Шарл устроил отвличането на Джем из пътя ви към Вилфранш, всичко било готово. Осемдесет закълнати рицари трябвало да потеглят вчера заран от Шамбери към брега, смятали да нападнат охраната ви под Авиньон... А заранта Шарл не се събудил. Отровен, казват...

– Орденът или Кралството? – трях Рение за плещите, сякаш е

присъствувал при пазарлъка между духовния и телесния убиец на онова чудно, белолико момче с възторжени очи.

– Не е ли все едно, Саади – отговори трубадурът. – Който и да бъде, принадлежал е към могъщия заговор на мрака. Шарл... Осиротяха трубадурите на Франция, брате мой по песен, Саади!

– Не мога повече, не искам повече. Рение! – стенех в непрогледната виелица. – Прекалено много хора умряха вече за Джем. кой от кого подостойни... Ако бихте ги познавали, както ги зная аз! И после зашепнах, сякаш предавам тайна, а мракът би имал уши, – преди години намирах жертвата им смислена: в името на едно дело падат стотици, защо ще пестим човешки съществувания, когато се касае да победи някакъв непознат до днес владетел – жрец на поетите и напредничавата мисъл? А днес... – Рение, вие не сте видели Джем днес, нали?

– Не – каза Рение.

– Сега ви завиждам пък аз. Отпътувайте още тая нощ, Рение. защото утре навярно ще натоварят Джем за Италия и ще го покажат на светло. Заминете си. без да го видите, приятелю! Така ще ви бъде по-леко, заради Шарл Савойски, заради всички нас, които вярвахме, че не страдаме, а служим.

– Да!...-каза само Рение. И след малко: – Толкова повече вие трябва да се махнете, Саади!

„Благодаря ти, Рение! – мислех, докато той се разтапяше в талазите мъгла. – Благодаря ти, че ми даваш право да се махна...“

28. III. 1489

Тоя последен месец ме завъртяха такива събития, че не намерих миг свободен. Накратко: ние излязохме в света, ние сме в средището на всички световни дела. Живеем във Ватикана – сърцето на Запада, в покоите, предназначени за крале. Лош сън са провинциалните замъци на Дофине и Оверн; сън е килията ми, мъртвилото на Бурганьоф.

От месец насам присъствувам при събдването на някогашните Джемови мечти. Инокентий VIII се трепе върху подготовката на големия поход; негови вестители с писма, подписани от Джем, обикалят европейските дворове; Джем присъствува почти всеки ден на решаващи разговори с представителя на тоя крал или оня херцог; те му предлагат съдействие, обещават в замяна. Ние врим в големия котел на политиката.

Възможно ли е? Та нали бяхме дълбоко закопана собственост на Ордена „Свети Йоан“ или на френския крал – не разбрахме докрай чия точно. Днес аз се разсипвам да уреждам височайши срещи, да

превеждам и преговарям – от името на господаря си, дори често без негово знание. Какъв вихър ни понесе и докога ще ни носи?

През първите дни усещах безкрайна изнемога. Отвикнал . бях от гласове, шум, напрежение. Целият Рим (всъщност още не съм го разгледал, така денонощен е трудът ми), целият Ватикан с неговите мрамори, гоблени, позлата и статуи се сливаха пред очите ми в светло до болка, крещящо петно. После всичко отиде на мястото си и аз намерих своето място всред него – аз, Саади, едничкият велможа на Джем султан, почетен гостенин във Ватикана.

Ако искам да предам що-годе свързано разказа за нашето посрещане и настаняване в Рим, следва да започна от Ч и вита Векиа, където триремата ни хвърли котва. Това стана на 13 март, след седмици морска буря. Братята бяха прибързали с отплуването ни от Франция, защото-узнах по-късно – щом кралят научил, че Бурганьоф е опразнен, изпратил по следите ни двехилядна войска. Тя навярно е плеснала ръце и застинала с глупав поглед, когато е нахълтала във Вилфранш – ние вече сме били по море. А морето ни го върна: бурята ни подмяташе насам и нататък, отдели нашата трирема от съпровождащите кораби и ние доплувахме до Чивита Векиа сами, като разкаяни корсари, дошли да търсят завет.

От Чивита Векиа корабът ни отведе до Остия и навлезе по Тибър. Така ние стъпихме върху италианска земя чак пред прага на Рим – при Porta Portese. Бях тъй замаян от многоцветния и многошумен блисък наоколо ни, че не намирам думи за нашето посрещане. Помня само, срещу нас тръгна празнична тълпа. Множество тържествени конници в пищни облекла. После научих: били кардиналска и папска гвардия, водели ги сенатори, чужди хералди, церемониалмайсторите на Ватикана – куп титли с непознато значение. Цял бях зрение и слух – едва сега чувствавах, че се сблъскам със Запада. Всичко дотук бяха провинциални замъци, дребни благородници, селската сиромашия на Южна Франция. Лесно ми беше да я съдя от висотата на Константинопол, Никея. Бруса измир. Тук, в Италия, е другояче: това е връх на западното строителство, а аз още нямам мярка за него.

Докато бях стоял, объркан пред толкова неочаквано великолепие, дълбоко убеден, че след малко ще се събудя от съня си, в тълпата посрещачи настана смут. Някой пеши се блъскаше между конниците, те го възпираха доста грубо – италианският изобщо ми звучи като непрекъснатата караница.

Тогава един велможа – лъскав до възможния предел (сетне ми

казаха, че бил франческо Цибо, незаконен син на Инокентий VIII), се намеси и даде някому път. Каква изненада: наши! Всред римската аристокрация стояха, смутени и обидени, без тържествени доспехи, десет души правоверни.

– Не, няма да говорите с Джем султан! – предаде им заповедта на Цибо тълмачът.

А ония сякаш не чуха. Те гледаха Джем – очите им го пиеха удивени, заслепени; виждаха у него сина на великия Завоевател, цял в бяло и злато – те не познаваха Джем от преди седем години и новият му образ не ги угнетяваше.

Чак сега се сетих за него. Дори тази картина на унижението на десетина наши всред римския разкош – не промени образа на Джем. Тъпоуморено съзерцаваше той едноверците си, като че тяхната възторжена мъка не го засягаше. И все така, докато единият непознат мохамеданин приближи, простирайки се три пъти по очи и целувайки римския калдъръм, стигна коня на господаря ни, притисна лице о дясното конско копито, а после – и о ботуша на Джем. Не бяха съвсем наши тия обичаи – чии?

– Стани! – изхъхри Джем. Това бе едничката дума, която отправи към пратеника на Каитбай султан.

После пратеникът увисна на моето рамо. Разбит от обидата и тревога, той ми изливаше своите тримесечни мъки – напразните си постъпки пред Светия престол да получи Джем срещу богатство, което би разорило Халифата, но може би щеше да го опази от турската заплаха. Три месеца бе прекарал в Рим този нещастник и три месеца разни кардинали и са го залъгвали с полуобещания и държавнически премъдрости. Сега беше в края на силите си. „Трябва да получи Джем султан! – говореше ми трескаво из целия ни път до Ватикана (затова и не забелязах кога сме го изминали, всичко се въртеше пред очите ми). – Баязидовите кораби са в Средиземно море, застрашен е Родос, италианският бряг. Папата навярно прехвърля Джем тук, за да запази чрез него Италия, само Италия – Баязид ще внимава с италианците, щом знае, че брат му е в Рим. А ние? А Корвин? Как Западът не разбира, че не става дума да бъде ограден от завоевание един или друг къс земя! Необходимо е настъпление срещу османците, война на смърт! Един поход на Джем би разложил Мехмедовата империя изотвътре – иначе всичко е загубено!“

Гъстата тъпла стърчеше покрай пътя ни, цял Рим се натискаше да види легендата Джем. Тая легенда климаше върху седлото с безразличие, което ме вбеси – нима Джем вече е неспособен и на най-малкото

усилие над себе си! Сега, когато сме в средището на събития, от които зависи тъй много, когато наш дълг е да призовем воля, мисъл, сили, да-но излезем от задънената улица, гдето се бяхтим седем години!

„Джем! – иде ми да го сдрусам, за да изхвърля хашиша из кръвта му, за да го избия от неговата унесеност. – Джем! Дойде нашият ден, за него изтърпахме толкова, в него бе цялата ни надежда! Ето го, Джем!“ С равен успех бих говорил на труп, знам го вече.

Така, седмици след пристигането ни, след като ни нагодиха в най-разкошните покои на папския град, след като приема посланици и вестители, Джем не променя с нищо своето поведение от Бурганьоф. Той лежи заран до много късно и с неприлични прозвища гони всекиго, който се опита да го облече за пред хора (сега го обслужвам не само аз – войска от слуги се върти край Джем). – Най-сетне, с похвати като спрямо безумец, детински уловки, заглавикване, прозрачна лъжа – някак го натъкмявам. Тогава вече Джем млъква досущ, тогава започва моето ежедневно изтезание.

Иде някой си – венециански пратеник, да речем. Той за нещо известява господаря ми, иска неговото съгласие или поръка. Добре, и аз зная, че всичко туй е представление, не по-истинно от ония, на които съм присъствувал по площадите на Измир или Ница; и аз зная, че ни правят на глупци и че събитията ще се решават съвсем без Джемовото съгласие, че светът следва своя ход, свои закони. Добре! Но играта си има правила. Още преди години ние се изтикахме в тая игра и трябва да я играем, иначе нека се отровим непосредствено. Що за поведение ми поднася Джем тъкмо сега!

Вече разбирам – той твърдо заявява с кръсците или с млчанието си, с унесената си леност или буйство, че е излязъл от играта и ние всички можем да се разчекнем от напъни, той, Джем, вече не ще участва!

Ами че да! – та той ми го съобщи още на път към Бурганьоф: „Каквото стане оттук натам, ще бъде вече Спомен!“ Но първоначалният тласък от Джемовите постъпки през целите тия години се е предавал от колелце на колелце, докато задвижи нещо си там много тежко, сложно и едва днес ние присъствуваме насетнините от оня забравен, първоначален тласък. Каква история! Късмет ли бе да остана с акъла си, за да сърбам кашата, надробена от моя обожаем Джем! Защото аз наистина стоя като завеса между целия световен кипежи Джемовото безумие (защо го наричам тъй, може би има смисъл, дори дълбок – отказът на Джем от играта?). Завеса, която още за кратко ще издържи дивия напор отсам и

отгатак. А как напират от всички страни!

Разни папски сановници всеки час искат да узнаят дали Джем султан би подписал някакво писмо до Каитбай или до някакъв подкупен еничарски началник в Бруса; венецианският посланик с най-тънки намеци желае да предаде на Джем султан, че предателството на Неапол ще бъде съдбоносно за предстоящия поход; френският хералд се явява пред Джем султан, за да изрази дълбоко съжаление, гдето сме напуснали Франция без лична среща с краля (малко му бяха седем години на тоя крал да се накани!). Хора, хора и думи! А аз, Саади, призван – както наскоро ми обясни Рение – да разнеса божи дар всред своя народ, се въртя, сякаш развинтен царедворец, между всичките тия господа, предавам им уж мнението на господаря си, уверявам ги, че писмата ще бъдат подписани ей сега, любезничка и мра от досада.

Аман! Вечер, когато казаните припрени държавници се приберат из палатите си и – със съзнанието, че днес са свършили решаваща за световната съдба работа – се отдадат на пирове, разсипия и блудство, аз сядам в стаята си. През една врата – лак и позлата – спи Джем, заспал е още по светло. Чувам го да хърка – това е от хашиша, а може и от тлъстините. Най-сетне завесата е спокойно спусната – до утре заран, утре започва ново действие от комедията, наречена „случаят Джем“.

През първото такова междудействие, моята първа вечер във Ватикана мислех, че ще ревна; не е по силите ми всичко туй. На втората се смеех. Точно така: облегнах гръб о вратата и се смях като шантав. „Колко си прав, Джем! – говорех си аз. – Сам не подозираш, че вършиш едничкото, което заслужава светът: да му плюеш!“ А тази вечер тя е петнайсетата – не ме избива на плач. нито на смях. Изглежда, свикнах.

20. IV. 1489

Едва вчера видяхме папата. За нас животът дотолкова се е превърнал в непрекъснати тържества, дотолкова или някого приемаме, или някого посещаваме, че не бих се зачудил, ако някоя заран ми съобщят: „Саади, днес ще бъдете представен на господа бога!“

Вървя след Джем из ватиканските ходници струва ми се тъкмо ту к трябваше да живее Минотавър вървя и си мисля разни мои работи. Вече съм убеден, че умът ми не ще побере сложността на тия отношения, съотношения, ходове и противоходове, които земните господари плетат около онова, дето някога беше Джем. Същото туй онова, пак в бяло и златно, пристъпва пред мен с пианско достойнство – само пианица се държи така, смешно и величествено. Отиваме при папата.

Разбира се – великолепиe (приемам го вече с такава пресита, сякаш е хляб и сол. В края на краищата, ние пък сме виждали Константинопол). Разбира се. светият отец прилича и на Д'Обюсон, и на Бланшфор, и на цялата пасмина калугери с любовница, деа и внуци. Инокентий VIII ни поднася любезно съчувствие, което би разплакало и камъните, ако не го познавахме тъй добре – още от Родос.

Този път не ще стоя като завеса между Джемовата лудост и обществото – тук Джем трябва да говори. Нека чуем.

Инокентий му излага своя пълен план за похода. На път било – каза – уреждането на всички раздори между християнските владетели; това се оказва – според думите му – едва ли не детска забава. Идната пролет в Рим щял да се свика нарочен конгрес, на който всички европейски сили ще заявят колко войска и средства биха посветили на това велико дело. И веднага след конгреса поход. Нито един от досегашните кръстоносни походи не ще се сравни с него; суперпоход! Слушах обясненията на Инокентий VIII, мъж както съм чувал – опитен и мъдър. Ами че защо имам Джем за безумец? Та папското бълнуване не отстъпва на Джемовото! Договори, конгрес, суперпоход. Само от малкото мое заливче към морето на политиката (от стаичката ми във Ватикана) и само за месец време аз узнах предостатъчно по въпросното единомислие на християнска Европа. Около мен, Саади, слуга на един жив труп, гъмжи от доносчици и тайни вестители на десет държави: мен ми предложиха през един месец осем пъти подкуп, за да издам, донеса, внуша, повлияя; мен ме тършуват неизвестно кога, уж не напускам Джемовите покои – поне десет различни чифта ръце, отгатвам го по различния вид безпорядък, който оставят след себе си. Настръхнало и коварно, безчливо-измамно единомислие на християнска Европа!

– Какво ще каже господарят ви за това? – Инокентий VIII се обърна към мен. отчаян от безизразното Джемово лице.

Попитах Джем. Очаквах отговора: „Хм.“ Но (о. как да взема назад думите, с които бях описал Джем като жив труп и тлъсто животно!) той така се вторачи в светия отец, че дори привдигна и втория си клепач. И много отчетливо произнесе нещо, което преведох – преведох го с наслада, може би и мен вече тресе Джемовата лудост:

– Аз не ще участвам в кръстоносен поход, Ваше светейшество!

– Какво! – Ако самообладанието е качество на калугерите, техният първи началник би трябвало да го притежава в замайваща степен, а Инокентий VIII ми заприлича на прясно разорен банкер. – Какво! – повтори той отпаднало. И след доста се обърна пак към мен:

– Вероятно господарят ви не е добре.

– Добре е – отговорих. – Съвсем е с ума си.

– Но... защо? Как? – въртеше се все в същия кръг на недоумение светият старец.

Преведох.

– Защото не ща да се бия на страната на неверници против правоверни! – (Кратко и ясно.)

– А кому се предадохте преди осем години? Какво търсехте при нас? Защо ни предложихте съюз и подкрепа, взаимна изгода? – Инокентий не се помнеше и тия негови викове навярно ще го преследват през смъртния му час, ще му напомнят как една човешка дрипа е довела папата, господаря на християнската съвест като цяло, до най-обикновено, просташко, бих казал, изстъпление.

– Вие давате ли си сметка що говорите? – продължи все по-високо светейшеството. – Вие смятате какво, че ще разигравате крале, князе, кардинали! Та аз посветих на тоя поход години труд и унижения, та той ще бъде венец на властта ми! Вие ли ще го опропастите! – Добре, че стисна челюсти; усещах, би се изплискал в улични ругатни.

А аз пак преведох. Облегнат дълбоко назад, Джем гледаше не с безразличие, не! – това вече бе злорадство, първото чувство, което откривам от две години насам у Джем.

– Ругайте си. Ваше светейшество! Моля! Не се стеснявайте! И все пак не ще намерите достатъчно обидна обида за човек, който се е предал на своя враг. Не я намирате, нали? Няма я. Не е измислена още.

И пак преведох, а не знаех кого да гледам. Дали Инокентий (той изведнъж застина, поразен, види се, дето тая кукла с гръмко име изведнъж се оказа човек). Или Джем.

Боже, стига! Аз трябва да се махна – не мога да се махна! Джем още не е мъртъв, някъде в отровения от хашиш и отвращение търбух живее частица Джем. Тя се разкрива все по-рядко, но туй са мигове на божествена награда за мен, посветената жертва. Джем не е мъртъв; него – не хъркащия, ругаеш, отпуснат лентяй – видях аз днес. Джем защити с едно изречение цялото си забравено достойнство. Джем отмъсти за себе си и мен, за затворниците ни на Родос, за нашите мъртви.

– Изведете го, за бога! – изля се върху мене Инокентий. – Ще поминем с името Джем и без Джем. Него не ще си вземе обратно, нали?

– Не – каза Джем с умора така бездънна, че разкъса душата ми. – Него не мога да взема обратно...

22. IX. 1489

Като си помисля, че съм се оплаквал от пороя тържества, приеми и важни разговори, с които ни заливаха през нашите първи дни тук! До оня разговор между Джем и Инокентий, който реши и римското ни битие. Около нас отново е тихо, отново има само стражи. Отново ставам близък с някои от тях – Антоан де Жимел например. Защото френският крал е запазил правото си на свой човек в стражата. Понеже сега Франция е измамената страна в случая Джем, тя се старее да си върне. Антоан ме държи в течение на последните новини; съобщава ми козните на Ордена да не допусне среща между Джем султан и Шарл VIII през седемте ни години във Франция. Братята уверявали краля, че Джем се нахвърля с кръсци и удари върху всеки непознат християнин – нали, щото такива са маврите, диваци. Антоан ми го съобщава много съчувствено и се надява да ме разположи. А аз бих го попитал: „Що за дивак е пък твоят крал, щом вярва в басни?“

Антоан, много приказливо, живо, сърчно момче с нечисти очи – ми обажда още, че в Рим едва ли не през ден колели по някого, изпратен от Баязид да отрови брат му. Такава казнь била голямо зрелище. Вчера например убили за назидание Кристофано от Анкона. Всъщност той сам се бил предал преди месеци и разкрил своя чер замисъл, та щял да отърве ножа, ако папата не бил узнал, че друг някой – Джованбатиста Джентилебил изпратен със същата задача в Рим. И тъй като не открили тогава втория, вчера изкарали из затвора първия, натоварили го на каруца и го развели гол из римските улици, докато палачът си порязвал парчета от месото му. На Капитолия свалили от каруцата окастреното тяло, подложили го на допълнителна обработка с менгемета, нажежени клещи и прочие, след като го пронизали на девет места, разрязали го и закачили четирите му части на четири градски врати. „Колко жалко, че не ще ги видите, Саади!“

Много жалко наистина. Като че не бяха достатъчно хората, принесли се доброволно курбан на случая Джем, та сега заизмисляха отровители! Кол кол и от тях са истински и колко – лъжливи? Впрочем тъй както гледам приказливия Антоан с нечистите очи, не мога да повярвам, че не би ни отровил двамина с Джем за петдесет дуката. Не говоря за останалите, едри или дребни, които се въртят наоколо ни. И стигам до единственото правдоподобно заключение. Баязид не е пожелал смъртта ни. Още не.

17. XI. 1489

Днес Антоан ми съобщава вест, която не смея да предам на Джем – Джем напоследък се намира в непрекъснато вцепенение и се боя за него. Впрочем Антоан събщи, че преди седмица във Венеция пристигнали пратеници от Египет. Те молели съвета да се застъпи пред Рим, щото вдовицата на Завоевателя да получи свиждане със сина си. Явно свикнала с похватите на Запада в подобни дела, тя предлагала двайсет хиляди дуката за това свиждане.

Майка... Навярно до Кайро са стигнали вести за окаяното състояние на сина й или пък Каитбай е загубил надежда да изкопчи Джем. И тя, майката, проси милост: иска да види детето си. Не ще й позволят, бих се обзаложил още сега. Няма място за майка в случая Джем, за всички тук тя е само агент на Каитбай или Корвин на противната страна, с една дума.

Решено: не ще съобща на Джем тази новина.

26. III. 1490

Вчера се откри конгресът, върху който Инокентий работи цяла година. С изгледи да трае конгресът поне година; от първия му ден пролича, че работите около похода се заплитат до крайност.

Нито Джем – чието участие в похода е обявено, – нито аз сме допуснати до заседанията. Това е без значение – премного хора намират полза да ни осведомяват. Все едно не само присъствавам, но и следя мислите на европейските представители. Ако трябва да обобща техните становища, ще кажа: всеки крал е готов да подпомогне похода, ако срещу тая помощ му бъде отстъпен Джем. Владетелите вече са наясно, че Джем е коз с небивала сила, че Джем е непресъхващ източник на злато. Искат го кралят на Франция, немският император, Корвин, неаполитанският крал, Венеция – това са тежките охотници за Джем. Дребосъкът само се натиска, няма изгледи. Кой ли от големите ще отмъкне Джем? Защото те предлагат и равностойности, на които историята ще се чуди. Така Шарл VIII обещава да се откаже от притежанията си върху своето наследство в Италия – Неаполитанското кралство; Венеция – боен съюз с Папството; Неапол – мир с Папството, срещу което воюва вече двайсет години. И така нататък. Ако Инокентий би могъл да раздели Джем на десетина части и ги раздаде нагоре-надолу, ще осигури пълно надмощие на Рим.

Във всеки случай играта продължава. Въпреки че е ясно, какво Джем не ще бъде разделен на десет и следователно – девет от владетелите, които го поставят като условие да участвуват в похода, ще се

откажат от такова участие (защото не биха получили Джем), на конгреса бил разискван планът за война срещу Турция. Решено било да се съберат три големи армии. Първата ще включва войските на германските държави, Маджарско и доброволците, стекли се от Югоизточна Европа. Втората – френска. Третата – от Италия. На Папството е възложено да влезе във връзка с поробените балкански народи и да уреди въпроса по тяхното участие в борбата.

Както узнах, единственият спор е бил за генералисимуса на похода. Имало две основни предложения: за папата и за императора на Свещената римска империя, Максимилиан. До решение не се стигнало – Максимилиановият пратеник заявил, че господарят му не ще си мръдне пръста, докато не получи Джем султан. Пренията продължават.

Както го виждам аз, не прения, а бой би избухнал, ако вчера се поставеше друг един въпрос най-важният: кому ще принадлежат освободените чрез общи усилия земи? Нали този небивал поход цели освобождението на определени земи от турска власт, кой ще ги владее след туй освобождение? Неизвестно. А кой пък ще бъде смахнатият, дето хвърля войска и пари, без да знае срещу какво? Затова аз, Саади, днес се обзалагам, че поход не ще има. Съвсем сигурно.

8.IV.1490

Вече започвам да вярвам, че в случая Джем се меси самото провидение. Или някои изпълняват достойно службата му. Завчера, на 6 април, десет дни след откриването на конгреса, е починал о бозе крал Матиаш Корвин.

Вече изключвам случайността във всичко, което има отношение към Джем, затова и не вярвам крал Матиаш, нашият единствен естествен съюзник, чело в борбата срещу турската опасност, да е умрял от смъртта си; четирийсет и седем години не са възраст за мрене.

Тая смърт беше напълно ненадейна и напълно навременна за някого. За немския император например, който току-що научи, че Инокентий е по-склонен да отстъпи Джем на крал Матиаш (след девет години пазарлък, нали?), нежели нему. Трябва да напомня, че светият отец предложил това на трети април – пред конгреса. На шести крал Матиаш е бил вече мъртъв; някои работят делово.

Мога да си представя удара за Джем, ако Джем още би бил чувствителен към удари – единственият наш верен съюзник го няма. (Ако не броим Шарл Савойски, когото също го няма.) Разбира се пазя Джем от вестта, макар да съм убеден, че тя трудно ще проникне до съзнанието

му – Джем все още живее в пълно вцепенение, винаги унесен. Вече не е само хашишът, това са и последиците му: разпадане на волята, разложение на съзнанието, увреждане на всички телесни части. Колко ли ще издържи в полуживот това разсипано тяло? Още твърде младо, там е бедата. Джем го влачи с труд отгъгъл въгъл (месеци не са ни пропуснали дори из градините на Ватикана, толкова голяма била опасността от покушение); търси му мъчително място; неговото лице се криви като от болка, а аз не зная дали Джем го боли, или туй е просто досадата, че още живее. Живее, за да има какво да работят онези двайсет държавници, които от заран до вечер заседават, наддават, заплашват и обещават.

Не. не може да се измисли по-страшна подигравка.

21. VI.1490

Докъде стигнахме! Вчера в Рим дошъл посланик на Баязид, за да участва в конгреса. Мохамедански представител при Ватикана! Християнски боже, как ти се струва това?

Папата, изглежда, се посбъркал пред такова пък чак безобразие, но нашият човек бил посрещнат в Анкона от посланиците на Франция, Шотландия, Неапол и Венеция. Те го въвели във Ватикана с такива почести, че Инокентий не успял да гъкне. Впрочем не на мен ще разправя младежът Антоан тия приказки! Инокентий е желал да разговаря с турчина, но си е послужил с маши, за да запази правото на потресение и изнасилено достойнство.

Нашият човек бил красноречив и кратък: султан Баязид предлага да остави на мира обединеното християнство – съвсем на мира, до края на дните си – в случай че Джем пък остане до края на своите дни във Ватикана.

Баязидовите предложения раздрусали конгреса, който и без това напоследък се бил превърнал в пехливанско зрелище – тъй говори градът. Щом Баязид е готов да запази състоянието на нещата, походът очевидно не се налага – такова било всеобщото мнение. Също като че той би се състоял, ако Баязид решеше да нападне на запад!

А снощи Антоан ме развесели с друга новина – тъй много са. че не успявам да ги отбележа! След появата си пред конгреса турчинът поискал среща насаме с Инокентий. Такива срещи насаме обикновено са наблюдавани от десетки невидими очи и до вечерта, все едно че бях присъствувал на разговора между нашия човек и папата. Впрочем турчинът заявил на негово светейшество, че брат Д'Обюсон е голям шмекер; същият Д'Обюсон получавал през изтеклите години не по 45, а по

60 хиляди дуката, подаръците настрана, и си присвоявал разликата. Как би погледнал на това негово светейшество?

Навярно докато той е разсъждавал как да погледне, турчинът му поднесъл следващата изненада. Ония приказки пред конгреса били за конгреса, казал той. Всъщност Баязид хан не е склонен да обещае мир на цялото християнство срещу едно задържане на Джем във Ватикана – много щяло да бъде. Но той би подписал таен договор с папата за ненападение на Италия. Само на ИталиЯ подчертал. Седна дума, ако Инокентий се откажел негласно от похода, дето и така нямало да стане, Баязид не ще тревожи Италия.

Естествено Инокентий изпаднал в убедително възмущение, тръскал се и призовавал всички светии, заявявайки, че ще продължи подготовката на похода. Но нашият човек едва ли е очаквал друго – нали сам предложил Инокентий да не дава гласност на своя договор с Баязид? И ето, И Инокентий не го разгласява. Инокентий продължава представлението, защото знае, че на тайната му среща са присъствували и Венеция, и Франция, и поне Неапол.

Антоан сумтеше недоволно снощи – неговият крал не би понесъл такова развитие на нещата, каза. Откъде-накъде Папството преговаря самостоятелно с Баязид, след като Джем по право е собственост на краля? Хайде, сега пък ще се завърти една между папата и Шарл VIII!

Колко малко ме засяга вече всичко това! Нищо общо няма днес Джем със случая Джем, нищо! Все по-често обмислям своето бягство от Рим. Защо още не съм опитал ли? Изглежда, все пак искам да видя накъде ще свърши цялата игра, в която господарят ми беше повод.

4. II. 1491

Конгресът малко по малко замря – пратениците един по един напуснаха Рим до Нова година. Спечелих облога със себе си – поход не ще има. то си беше ясно. Особено след като Баязид обеща мир на Италия.

Сега християнската усилено воюва помежду си. Наследниците на крал Матиаш са се счепкали насмерти, от което ще спечели Максимилиан; прилича ми на края на Маджарско. Половината – у Османовци, другата половина – у Хабсбургите. А можеше! Крал Матиаш можеше да отвоюва цялата си поробена земя. стига да му бяха отпуснали Джем...

Папството си има нови грижи – феран Неаполски го е налегнал по-яко отвсякога. французите се бият с британците. Само в Испания воюват християни срещу мохамедани; испанците отхвърлят маврите назад в Африка.

А ние си седим във Ватикана. Джем не е напуснал покоите си вече година и половина. Повтаря се историята с Бурганьоф. Тук поне имаме удобства.

28. I. 1492

Римската зима ми напомня нашата. Не сняг, а киша. топло сиво небе, черни от влага дървета. Това е единственото, което се изменя за нас в разкошния затвор на Ватикана. Не, все пак нещо ще стане, ще отслабне за някой час надзорът над мен и тогава има да ме търсят! Решено е, отдавна решено, но не бих искал да стана подозрителен с несполучлив опит за бягство – нали ме считат за безкрайно предан слуга, който ще клечи край господаря си до последния му дъх. Нека си мислят!

Ще го направя без угризения, исках да бъда сигурен и в това. Джем едва ли ще забележи дори, че липсвам. Не сме проговорили месеци. Тъй добре познавам всичките му нужди и желания, че ги изпълнявам без заповед. Той ми се оставя, не нарежда, не благодари – аз съм за Джем някакъв предмет, какъвто е и Джем за мене. Понякога, седнал в своята стая – защото вече избягвам присъствието му. – го чувам как крещи и блъска: Джем вече намира повече наслада в общението си с вратата, с тежкото кресло или сандъка, отколкото с мен, Джем ругае леглото си заради Някоя бучка в дюшека; Джем рита вратата, загдето ключалката ѝ запъвала; катурва с усилие креслото; блъска и ругае до прегракване. А аз си седя отатък – какво ми влиза в работа отношенията между един оглупял лентяй и абаносовото кресло?

Вчера бе обявено голямо за Рим събитие: мирът с Неапол, феран Неаполски забави договора цели шест месеца с надеждата да получи като залог за него Джем. Детински надежди! Инокентий би воювал още двайсет години, но не ще отстъпи другиму своето богатство-Джем. Освен всичко, феран още преди девет години се издаде с обещанието си да предаде Джем на Баязид; феран шест пъти досега е опитвал отвлечане на Джем чрез всевъзможни майстори на подземния свят.

Дългоочакваният мир е скрепен с брака между незаконната дъщеря на папата с незаконния син на феран. Много блестящо отпразнува Рим сватбата на две копелета. Докога ли ще разсъждавам върху тия непонятни за ума ми нрави? Боже, кога ще се върна у дома!

1. II. 1492

Четвърти ден Рим се весели незапомнено. О, ако ме пуснеха да погледам! Чествуват първата от векове победа на християни над

мюсюлмани – превземането на Гренада и Санта фе от испанците. По този случай крал Фердинанд и кралица Изабела са хвърлили в Рим големи пари; възмездени са от мавританските съкровища на Гренада. Испанският посланик е наредил да построят на две места в Рим дървени укрепления. Наети сиромаси изобразяват боевете; половината – облечени като испанци, другата половина – боядисани в маври. Дървените крепости били подпалени, народът виел от удоволствие, имало убити и обгорени.

Днес бяхме свидетели на дивашка веселба. През целия град, включително през Ватикана, премина едночасово шествие. Начело, в позлатена каляска, видяхме Фердинанд и Изабела, тоест – някакви предрешени карагози. За колесницата им беше завързан тъмно боядисан мъж в дрипаво фередже и опушена чалма – уж мавританският емир Абу Абдалла. Зад колесницата следваха каруци, натоварени с оръжие, стъпваха стотици уж маври – кой от кого по-жалки, оцапани в кръв, полуголи. И испанска уж войска, разбира се, и хиляди зашеметени зяпачи. Викове, ругатни – римското население излива ненавистта си срещу мохамеданството с удари върху боядисаните бедняци, дето ще вземат довечера някоя пара от испанския посланик. Не леко си печелят хляба, както видях – ще носят синила поне месец.

Шествието премина под прозорците ни – не зная дали случайно. За първи път от много месеци насам видях нещо да привлече вниманието на Джем. Той се примъкна, тътрейки креслото си, до прозореца; опря брада на перваза му. Едното Джемово око изрази удивление, после безсмислена веселост и накрая – гняв. Нетърпимо ми се стори отблизо – защото зяпах през прозореца и аз – туй криво лице с прехапана долна устна, животинският бяс, отнел му последната следа човещина. И пак усетих дълбоко-дълбоко изпод всичко описано човешка болка. Обида, по-скоро.

Чувствавах я и аз. Защо не показах из Маджарско и Босна своята дивна храброст така жадните за победи римляни? Не е ли някак твърде лесно да замеряш с нечистотии боядисани сиромаси? „Хайде де! – бих извикал към тълпата. – Хайде да ви видим в боя!“

Заплеснат, не забелязах, че Джем се е изправил. Той натискаше с две ръце, с цялото си туловище прозореца и аз май го отвърнах в последния миг – искаше да го счупи, да се провре навън. Джем ме бореше непохватно, тласкаше ме с длани и буташе с глава, както се бият ама съвсем пияните. Погнуса ме дъхът на спарено и пот, дрезгавото ръмжене, хватката на тия студено-лепкави ръце.

Съборих го на пода. Джем ме гледаше с изненада никога още не

съм го насилил. „Ха! Ти, а?“ – каза. Другото се загуби. Загърбих се, излязох. Малко ми е, та трябва да се отвратя и от себе си!

Залостих вратата, сякаш Джем би ме преследвал. След малко го чух, че натиска бравата. Мълчах. Джем нещо мърмореше – не ядно, с молба, жалко. „Баязид ще им го върне, Саади, туй искам да ти кажа. Моят брат, по-големият ми брат! Баязид ще ги натика всички в кучи гъз! Първо ще бие Инокентий, после – Корвин и Каитбай, накрая ще ги смели всичките! Ще научат те как се водят завързани правоверни – има да видят! Моят брат Баязид...“

Джем вика тия думи през ключалката, единствените думи, които ми отправя от много време насам, а аз мълча. Гнус ме е. Боже мили, защо избра така некрасив жребий за поета Саади!

4. III. 1492

Не, той не е съвсем безумен. Преди всички други в Рим Джем угади, че неговият по-голям брат преминава в нападение. Време беше наистина, но християнството бе решило, че притежава чудотворно разковниче срещу турската опасност. Никога, както тия последни три години, от както Джем е в Рим, християнските владетели не са се чувствували така спокойни откъм Турция. Нали всеки миг могат да изплашат Баязид със своя кръстоносен поход, оглавен от Джем?

Е, да. Бяха решили, че ние сме ония, боядисаните римски гладници, които биеш с камъни срещу пара на ден. Не, уважаеми! Не бихме стигнали досред Европа, ако освен сила нямахме и ум, ако не бяхме воювали срещу много късоглед враг. Какво си мислехте вие, че някакъв единствен човек (дори Джем да би останал това под вашите нарочни грижи да го превърнете в добитък) ще сплашва цял век нашата сила, така ли? Туй, че Баязид, ограниченият, плашлив, дребничко подъл Баязид предполагаше у вас здрав разум, само на това дължите едно десетилетие мир. Както всеки дребничък подлец, Баязид работи на сигурно; тая сигурност той доби тъкмо след конгреса – там пролича и единомислието, и единоедействието ви. Вашият светейши конгрес развърза Баязидовите ръце.

От няколко седмици голяма османска флота надува платна из Адриатика; Венеция трепери от ужас, застрашен е Дубровник. Лично Баязид е потеглил с войските си към Маджарско, навлиза в Хърватско. Това са вече владения на Хабсбургите. Ножът опира до кокала, любезни наши хазаи – нека ви видим! Нали пазарлъкът около Джем и Баязидовото злато бе за вас по-важен от робията на половин Европа (защото вие си

богатеете върху другата половина) – оправяйте се сега! Разберете върху свой гръб страданията на гърци, българи, сърби, бошнаци, маджари – нали смятахте, че тежат по-малко от четирийсет и петхиляди дуката годишно?

– Джем! – не помня откога не съм се обръщал към него. – Джем, нашите са в поход!

Трябва му време, за да изплува и ме пресрещне всред мъглите на хашиша. Джем вдига към мен лице с мъчителна досада: какво искам от него, защо?

– Джем! – прегръщам едни меки рамене, стопен от жалост (защото си спомням раменете на Джем, тогава той много ми приличаше на ловец на бисери, плещест и строен, натегнат като лък). – Чуй ме, Джем! Нашите побеждават! Брат ти мъсти за тебе, Джем!

Плача, от години не съм плакал и сълзите ми парят. Джем не помръдва под ръцете ми. Като че плача върху гроб.

В стаята ми е много тихо, Джем не опита да ме спре, не задава въпроси. Когато влизам, за да внеса вечерята му, заварвам го все така, в креслото. Едно самотно око е вперено в прозореца, към неизразимо нежната, зеленикава римска привечер.

10.III.1492

Снощи Антоан ме разсмя. Той дойде с вестта, че от Ватикана бил изпратен човек до Баязид: веднага да спрял похода срещу Маджарско и шетнята си из Адриатика, иначе Инокентий ще пусне Джем! Не е ли смешно наистина?

21.III.1492

Втори пратеник на Вати кана до Баязид със същата заплаха. Първият пропаднал безследно. Турските войски пожарят Хърватско на два дни път от Венеция. Ха, Венеция! Нали тя играеше най-тънката игра в случая Джем, нали тъкмо Венеция десет години предателствува пред Баязид. уверявайки го, че походът на Джемсултан е гола измислица, че франция или Папството – все едно – се домогват към собственост над Джем, за да получават издръжката му и толкоз. Тъкмо Венеция най-сетне убеди Баязид, че може да бъде сигурен в насиленото бездействие на брат си – тая сигурност сега доведе Баязид на два дни път от Венеция. Ще спре ли той дотук?

25.III.1492

Аферим или, както тук се казва, браво! – на Баязид. Днес научаваме (за двамата пратеника на Инокентий не се споменава), че в израз на дълбокото си разположение към светия отец той му изпраща безценни дарове: копието, с което е бил пронизан Христос на кръста, и завивката, под която е родила Мария.

Ужасна суматоха в Рим. Според извършената проверка въпросното копие се съхранявало в катедралата на Нюрнберг вече два века. Кое от двете е истинското? Как да приеме папата възможна подправка?

28.III.1492

Днес сме известени, че въпросното копие се пазело и в Париж. Вече три, това е щастливо число. Щастливо за Баязид. Папата е длъжен да се трогне от приятелската му любезност и малко мъчно ще проводи трети пратеник до султана, за да го заплаши. Ето един случай, в който числото три не би донесло щастие на Инокентий.

31.III.1492

Отзарана из Ватикана излезе много тържествено шествие. Турският кораб е навлязъл по Тибър, носейки скъпоценното копие, върху което, казват, още личала кръвта Христова. Начело на шествието пристъпва Инокентий VIII лично. Неговите ръце ще поемат християнската свети-ня, докато Инокентий ще знае, че не това е копието, което...

Днес Антоан ме избягва, муси се. Това ме ласкае Антоан прехвърля и върху мен възмушението на цялото християнство; нали Баязид си прави сеир с цялото християнство, а то е заставено пък да се прави, че не разбира. Поласкан съм, дете днес в мое лице Ватиканът ненавижда султан Баязид.

2. IV. 1492

Самото providение (вече намекнах) се меси в случая Джем – как да обясниш иначе съдбоносните съвпадения, които ни придружават вече години? На връщане от тържествата по въпросното копие Инокентий е получил припадък. До днес не се е върнал в съзнание – това ще бъде краят на Инокентий, поставил за цел на живота си кръстоносния поход срещу османците и отказал се тайно от тоя поход поради причини, които съм описал достатъчно.

16.IV.1492

Твърде дълго бере душа негово светейшество, това разстройва до

краен предел живота на Вечния град. Изплашени, че някой ще се възползва от междуцарствието, кардиналите са решили да преместят Джем в крепостта Сант Анджело. Нов затвор – ама какъв! Струва ми се, ако би отишъл по дяволите целият християнски свят, Сант Анджело ще оцеее – това е грамадна каменна буца с дълбок ров и три пръстена дебели стени. Наистина непристъпна.

За първи път сме в затвор, замислен като такъв. В Сант Анджело измъчват престъпниците, в неговите подземия оставят на забрава стотици неугодни и неудобни. Тук наистина живеем върху кости, и то – много дебел слой. Не искам да зная!

30.IV.1492

Напускаме Сант Анджело, за да се върнем във Ватикана. Новият папа е избран – Александър VI, тоест – Родриго Борджиа. Вчера Антоан ми изприказва за него такива гадости, че би ме потресъл, ако не съм живял десет години между духовници. Половината му деца имали неизвестна майка, а другите някаква полуприлична римска дама. Пилеел потях безумни богатства, не се спирал пред нищо, за да им осигури власт и разкош. („В края на краищата, не е толкова осъдително“ – помислих си. Новият папа ще има поне едно човешко чувство, бащинското.) Бил замесен във всички долни сделки навремето си в Италия, бил преговарял със самия дявол. („За разлика от кого?“ – помислих си, защото не намирам из паметта си европейски господар, за когото същото не би важело.) Светът щял да дочака едва ли не второ пришествие по повод на Борджиа и Борджиите изобщо – това заключи Антоан де Жимел. А аз видях малко по-другояче Александър VI при неговата среща с Джем: дързък, ловък, умен, обаятелен, решителен и бърз – такъв е Александър Борджиа, извън качествата му, описани от Антоан. Не вярвам неговата власт да причини второ пришествие.

Кой знае защо, предчувствувам, че Борджиа ще разреши докрай случая Джем.

15.IX.1492

Той е извънредно мил с нас. От три години и половина Джем за първи път напуска Ватикана, разхожда се на кон из Рим. Почти винаги заедно със самия папа и някого от синовете му – Цезар, кардиналът на Валенция, или четиринайсетгодишният изтърсак, вече дук на Ганрия. Те развеждат Джем из разни прочути църкви, запознават го с християнските светини. Джем мълчи, оставя се да го товарят и разтоварват от коня,

пристъпва тромаво през църковните кораби и жуми болезнено, когато има слънце. Александър Борджиа или синовете му не се отчайват – те неизменно съпровождат Джем, показват се с него пред тълпите, пред посланици и пратеници.

Антоан де Жимел изказва определено мнение по този повод: Александър VI доказвал на Баязид, че брат му е жив, дееспособен и много близък с папата; сега Александър плашел Баязид с поход. „Мина му времето!“ – бих отговорил на Антоан, който и без това е неспокоен напоследък. След избора на новия папа французите упорито настояват за Джем.

Честна дума – такива приказки вече преминават покрай мен, без да ме докоснат. Къде ония дни, когато в Боазлами или Бурганьоф слухтах за най-дребния намек, тълкувах движенията на стражи и калугери, устроих опити за бягство! Все ми е едно, ама съвсем. Нека прехвърлят Джем от господар на господар – само аз дано се измъкна!

8.XI. 1493

Ще се измъкнеш! Откакто пролича, че Баязид е в ново, голямо настъпление срещу християнството, откакто стана явно, че няма кой и да го спре (къде го Корвин, какво може Каитбай), нас ни пазят тъй, че не ни оставят дори сами в стая. Принуден съм да търпя при обяда и съня си някакъв чужденец – вече взех да не ги различавам по дрехите им, имаме стража от всички световни дворове, от Ватикана, от Ордена. Той стои, подпрян на вратата, без да мига, докато аз дъвча, събличам се или пиша. Друг такъв стои при Джем.

Онзи ден ме пази Антоан, бил негов ред. Антоан вече не е весел, макар очите му да са още по-любезно нечисти. Предстоят събития, казва ми. френският крал бил възмутен от низостта на Папството. Не ползата на всички християни имал маната предвид, а единичко – на Светия престол. („Че как не! – мисля си. – Джем вече е достатъчно безопасен за брат си. за да осигури толкова пък голям мир! Срещу Джем някой все още може да получи едно съвсем малко мирче. Между Баязид и Ватикана например.“)

– Моят крал се бои за живота на Джем султан – казва многозначително Антоан.

Казва го и ме разглежда подробно; чуди се, че не губя свят от ужас.

– Животът на Джем султан е в опасност от Родос насам – отговарям. – Успокойте своя крал!

– А как да успокоя вас, Саади – казва ми, – когато Баязид е предложил на светия отец триста хиляди дуката срещу Джемовата глава?

– Не. Антоан! – отговарям. – Джем отдавна не струва и половината. Нека папата се радва, че още получава издръжката му, и тя е подарък.

– Гледате нетрезво на нещата, Саади, заради състоянието на господаря си. То е без значение за световната политика. Джем султан тепърва ще играе роля.

– Роля! Той не може да пие, без да залее целите си гърди. Но не е там работата, прав сте. Бедата за вас се корени в убеждението на Баязид, че никога не ще има никакъв Джемов поход. Кой би прежалил триста хиляди при такова убеждение?

Всъщност аз се превземам: мен ме е страх. Ако тия тука бяха късогледни до глупост, Баязид пък е плах до глупост и като нищо ще изтърси глупава големи пари срещу смъртта на брат си, за да се отърве най-сетне от един призрак. Тъй както са ми го описвали – звездоброец, суверен, потиснат, – трябва да трепери и от призраци, нали?

1.1.1494

Нека отбележим поне Нова година с някоя дума. Изпитвам отвращение и от писането с тия вечни стражи над главата ми, с това тяхно надничане и тършуване. Пиша, разпитвам, разсъждавам само защото ме плаши съдбата на Джем – боя се да не изпадна като него. Трябва да удържа, може би денят на моята свобода не е далечен. Нали ако убият Джем – стига Баязид наистина да е предложил срещу това триста хиляди – аз ще бъда свободен, а? Затова воювам срещу своето собствено разложение.

Препрочетох думите си – те ме ужасиха. Ще рече, аз желая смъртта на Джем? Е, добре, време е да не се преструвам поне пред себе си: ако Джемовата смърт е единствен мой изход, аз я желая. Та Джем и без туй е мъртъв от години – какво би му струвало да умре съвсем, за да спаси мене? Той ми го дължи срещу всичко, което му пожертвувах – своите тринайсет най-цветущи, най-действени и обещаващи години.

За събитията не ми се споменава, влудява ме всяка нова вест: докога светът ще се занимава с Джем и ще стеснява затвора му! Сега и Александър VI говори за кръстоносен поход: Баязид не се стряска много и продължава набезите си над Маджарско, Трансилвания, Хърватско; Венеция залага всичките си дълго и мръсно трупани пари, за да откупи Джем – дали не мисли да го показва от крепостните стени на турската войска, която вършео вече тресавищата наоколо?

Би било забавно: ще облекат Джем в бяло и златно и десетина души с голям зор ще го избутат до зъберите на крепостта. Дали ще го накарат да вика: „Ето ме и мен!“

Боже милостиви, май че полудявам!

10.IX.1494

Присъствавам на събития, които Антоан ми предрече преди месеци: крал Шарл VIII нахлу в Италия с трийсетхилядна войска. Не е лошо измислено – по време, когато турците са на източната граница на Италия, Франция се сеща, че е била незаконно лишена от своето неаполитанско наследство и започва война. На бърза ръка, в самото нейно навечерие, Александър Борджиа ѝ противопостави съюз от Папството, Венеция и Милано. Като прибавим към него Неапол, Италия би набрала сила за съпротива срещу нашественика. Но Шарл си има съюзници на полуострова, има приятели дори в лицето на Римския сенат, има свои или купени от него кардинали във Ватикана. Победоносният ход на французите в Италия е достатъчно доказателство за това.

Шарл VIII напредва към Рим! Тук го очакват привърженици и помагачи; Рим гладува, защото френски кораби са запречили устието на Тибър; феран Неаполски е отстъпил престола на сина си Алфонсо.

Един по един си отиват участниците в случая Джем: Корвин, Шарл Савойски, Инокентий VIII, феран Неаполски. Преди седмица научихме за смъртта на Лоренцо Медичи. Кой остава още? – ДОбюсон и Каитбай. И аз, ако в историята изобщо има място за един султански слуга, бивш поет.

29.XI.1494

Вчера Шарл VIII е напуснал Флоренция на път за Рим. В града царувал глад и ужас, съпроводен от денонощни престъпления и убийства, пожари, грабежи, отвличане. Привържениците на Франция мъстят на враговете си, а дребните разбойници използват смута. Снощи от прозорците си наброих шест пожара.

Във Ватикана владее такъв страх, че не дават никому да го напусне или доближи. Понеже се предполага, че Шарл не ще се посвени да го превземе със сила, всичко е приготвено за прехвърляне на ватиканските жители в крепостта Сант Анджело. На нас с Джем е определена силна охрана. Четиристотин стражи ще ни съпроводят през един хвърлей място!

Отзарана дойде за сбогом Антоан – не ще ми липсва твърде, един

доносчик по-малко около нас.

– До скоро виждане, Саади! – каза ми.

– Защо до скоро?

– Най-много след три дни Антоан де Жимел ще бъде началник стража при Джем султан, обзалагам се! Щом крал Шарл завземе Рим.

– Дано ни заварите живи, Антоан!

– Бъдете уверени, Саади? Вчера моят крал е отправил послание до папата: Рим ще бъде пощаден, Александър VI ще запази папския престола въпреки всичките си гнусни престъпления, ако доброволно предаде Джем султан на френската корона.

– Значи Джем все още е коз в голямата игра, тъй ли, Антоан?

– Винаги сте ме размивали, когато се съмнявахте в това, Саади.

Тепърва, казах ви, Джем султан ще играе роля. Моят крал е решил – в съюз с Родос и Каитбай – да осъществи похода, провален от Александър VI. Това е тайна наистина, но вие няма къде да я занесете. От тази нощ ще ви забранят да говорите дори насън, Саади.

Така се разделих с Антоан. Разделихме се с пъстрата си стража – сега ни пазят само папски наемници. За първи път от тринайсет години не виждам раса на иоанити. Натириха и тях, слава богу! Обърната е още една страница от безконечната история на Джем султан. Никаква сянка от общо притежание над Джем; тая нощ ще принадлежим изключително на Александър VI. Тая нощ, твърдя, защото превратностите в живота ни вече станаха мое ежедневие. Вярвам, че от утре заран ще ни притежава неограничено крал Шарл VIII.

Заповядаха ми да прибера вещите на Джем ще ни местят отново в Сант Анджело. Няма много за прибиране. От месеци Джем не е сменил дрехи, седи, лежи и се разстъпва из стаята в своя стар виненочервен халат.

Върху предниците му са изрисувани спомени от множество неумерени обеда и вечери, лактите му са протрити от абаносовото кресло. Три дуката на ден – това отпуска светият отец на храненика си, а получава срещу него по двеста дневно. С тия три дуката ние храним стража (без да сме я искали), себе си; с тях се топлим, пием. А навярно ни крадат и от тия три дуката, та Джем вече години се тътри все в същия виненочервен халат.

Прибирам в два сандъка книгите си, носилките на Джем. Другото оставям – по дяволите одеждата в бяло и златно, аршините коприна за празнични чалми! Дано среднощен бой подпали и тях, и папския дворец – дано се запали светът тая нощ, боже!

Дневника ще нося със себе си. Зная, че е опасно, но нощес ще се опитам. През хвърлея място между един и друг наш затвор, през неколкочасовото междуцарствие пред валяка на войната. Аз снемам последното смокиново листо-дълга към страдащия – от моята животинска голота, за да си тръгна сам и свободен под звездите.

Не ще вляза при Джем, преди да е дошла стражата чакам я всеки миг, тя ще ни отведе до Сант Анджело. Не искам да видя още веднъж подпухналото, сиво-жълто лице с един полуспуснат клепач, меките рамене, безпомощно огънатия гръб, ръцете, непомръднали вече часове. Боя се от съжалението – то неведнъж ми попречи да прекрача.

Седя като осъден. Аз, Саади, опознах живота, както следва; не се самозалъгвам – каквото и да стане след тая нощ, аз съм загубен. Или ще ме убият мри опита за бягство, или във всички мои сънища, при всяка песен. чаша. смях, успех ще ме преследва едно сиво-жълто лице – ще ме преследва съвършената самота на Джем.

Не, не ще пререша, моето решение зрея твърде дълго: тази нощ аз ще те напусна, Джем. Не моля за прошка, както ти не ме помоли да простя, дето ти отдадох своите най-добри години. Каквото сме пожертвували един на друг. то е било по добра воля. Сега аз ще си вървя, Джем. Ако още разбираше, би разбрал: човек може да даде на човека много, страшно много, неимоверно и непосилно много. Но не съвсем всичко. Такова няма, Джем. Сбогом.

24.XII.1494

Леко, леко ме люлее – каква наслада, боже мой! Сякаш майка ми – всемирът – ме люлее в голямата люлка на морето. Майка ми иска аз да сия, нека си почина след тринайсет години изтезание.

Чак сега усещам дълбочината на умората си; тя е проникнала до последната клетка на тялото ми, кара ме денонощия да лежа върху нарочете в трюма, приспиван от морето. Сякаш нямам трийсет и седем, ами седемдесет и три години. Започвам да разбирам защо човек се оставя без отчаяние на смъртта, стига да е живял достатъчно дълго – от умора. Починал – колко права е тази дума!

Вече дни наред събирам сили да опиша своето бягство – изнурителен е дори споменът за него. Накратко: отскубнах се, преди да дойдем до Сант Анджело. в градините на Ватикана. Два дни се крих там. Не беше трудно, защото Рим бе в страшна суматоха. Знаеше се, че Шарл VIII е потеглил из Флоренция, придружен от тълпи, които бе нажежил до червено Савонарол свирепият враг на Борджиите. Цялото възмущение

на народа, търпял твърде дълго папски и кардиналски безобразия, придружаваше Шарл VIII из пътя му към Рим. Но в същото време дукът на Калабрия, брат на феран Неаполски, придвижи към Рим голяма войска, за да опази Вечния град от чуждо нашествие. Това даде смелост на Александър VI и той отхвърли предложенията на французите.

Тия новини ловях из римските улици (измъквах се вечер, преоблечен като франк, средна ръка гражданин); слушах ги по кръчмите, където римляни обсъждаха положението, изпиваха по две-три кани евтино вино и поемаха из ношта да се възползват от нея, от междуцарствието и страха на папските войски. Град без закон – това бе Рим през ноември 1494.

Както убиецът винаги се връща на местопрестъплението, така и аз не можех да напусна Рим, преди той да се е утаил. Ношувах из непознати коптори, заговарях случайни минавачи – участвах във водовъртежа, който влечеше Вечния град.

През ония дни научих, че Калабрийският дук (неговите войскари бяха най-опасните разбойници в града) обещал да пази Рим от французите, ако срещу това получил Джем султан. Разбира се, Борджиа отказал. И дукът току изтегли войските си, които на заминаване оплякосаха Рим така, както навярно не е бил обираен от варварите преди хиляди години. Едва ли туй разстрои особено папата. Рим си е Рим, а Джем султан въпреки всичко остана у Борджиа.

Потекоха нови дни на безвластие. Всеки от тях водеше нови френски пратеници в града. Шарл предпочиташе да не насилва светия отец, убеден, че победите му са вече достатъчно, че привържениците му в Рим са твърде силни, за да влезе в града като освободител. А Александър VI отлагаше – съвсем не му се иска на папата да отстъпи Джем, това е.

Тъкмо по него време аз напуснах Рим. Колкото и да любопитствувах как ще завърши цялата история, боях се, че Шарл ще наложи строг ред в града и така ще осуети бягството ми. Една привечер през средата на декември се прилепих към дружина пияни обирници; свърших заедно с тях всичко, което трябваше да свърша, за да им приличам напълно; после се счепкахме със стражата при Порта Портезе и излязохме да делим придобивките си извън града. Използвах, че бяха твърде погълнати, отстъпих заднишком в мрака, притулих се зад някакви храсти и духнах – това беше бягството ми, обмисляно дълги години. Винаги когато много обмисляш нещо, то става точно както не ти е минавало и през ум.

Вървах все покрай Тибъра, гонех морето. А там вече от

пристанище на пристанище. Докато намеря кораб, достатъчно надежен (сиреч достатъчно разбойнически), минаха още две седмици. Най-сетне онзи ден го намерих: кораб без знаци, който взимаше сладка вода някъде преди Неапол.

Господарите му са левантинци – все едно че нищо не казвам. Уж пренасяли кедър, такъв малък кораб не може да носи кедров товар. Уж го били стоварили в Неапол – сега на Неапол, изправен пред френско завладяване, му е тъкмо до търговия. Уж потегляли за Бейрут – това не опровергавам, защото само един бог знае къде ще се насочи корабът, на който ме взеха срещу всичкото злато, носено от мен: петнайсет дуката. Толкова имах подръка на тръгване – платата ми за петнайсетгодишна служба при Джем султан, по дукат на година.

Изтърсих ги веднага на главатаря, като му предложих да ме пребърка дали нямам още – не желая някой от убийците на кораба да подозира, че би намерил по мен дори аспра; ще ме убие за една аспра. В замяна получих наши дрехи – носени навярно поне от двамина, вече покойници, както и обещание за храна през пътуването ни.

Ето ме и левантинец. Отново нося чалма, доста мръсна наистина. Смених тесните си гащи на франк с чешири, стегнати над прасеца. Оттам надолу съм бос, нали отиваме на топло. Оттам нагоре имам елек, който преди години е бил син. Не съм предрешен като европеец – това е вече почти у дома.

Преди две вечери, докато моряците лапаха булгурмного честно на мен насипаха двойно, – аз откачих саза, увисен над наровете. Изпитвах трепет, какъвто не помня дори при своята първа песен пред слушатели; тринайсет години не съм пял пред хора. Държах саза – прост, неогладен и съвсем неукрасен; галех струните му леко, за да не издадат глас – боях се да не би да е нестроен. Виках думите из паметта си, а те сякаш се разбягаха и в гърлото ми се набра буца болка. „Думи мои! – молех им се. – Моя песен, мисли, радост и тъга! Върнете се, за да се върна с вас при хората!“

Ония лапаха булгура, фитилчето в паница зехтин пускаше повече пушек, отколкото светлина. Навярно съм изглеждал много смешен за яките, полуголи, мръсни гърбове, като че изключен от кръга мъже, които работят, плюскат и нанякъде бързат. Отново изключен. Дори само за туй, че мене вече ми се гади от булгур.

Галех саза – не, сазът не ще ми откаже, аз излежах своето наказание, загдето сам изоставих хората, и богът отмъстител трябва да бъде сит на страданията ми! Ние сме разплатени, обиденото човечество и аз,

който го обидих, лишавайки го от един поет. „В името на аллаха...“ – прошепнах заклинателно, така започва работа всеки правоверен.

Сазът запя под пръстите, които сякаш не бяха мои, не с гласа отпреди години, чуждо пееше той, неотмерено, прекалено високо и твърдо за думи като тия:

„Срещнах някога благочестив мъж, луд от любов по една особа. Той нямаше сили да търпи, нямаше и смелост да се обясни с предмета на своята любов. Както и да го укорявах, не се отричаше от безумната си страст – тя го владееше цял – и ми отговори:

Дори да ме пониже с остър меч,
аз пак не ще изпусна нейните поли.
Убежище аз нямам и ако ме прогони,
ще търся пак приют при нейното презрение...“

Много бавно достигна гласът ми до моряците. Може би защото беше твърде несигурен, непробивен. Цялата ми плахост се издигна до гореща молба; аз не пеех, а стенех: „Нима не ще ме чуете! Хора, братя! Пуснете ме при себе си! Искам да се върна!“

Един по един те вдигнаха погледи от булгура. Един по един пуснаха лъжиците и аз улових тия звуци: трак, трак, трак – в пълната, бездиханна тишина. Моряците ме гледаха строго; както всички разбойници, те се бояха от нещо подправено, а има ли по-осъдителна подправка от един неистински поет.

– Ти какво? – глухо рече главатарят им. – Шаир ли си?

– Бях.

– За шаира няма бях уви съмненията му моето чистосърдечие. – Щом си бил, ти си. А защо не ни каза?

– Важно ли е?

Главатарят се бръкна, отброи десет жълтици.

– Пет струва пътят ти, не повече. Да беше казал, че си шаирин.

– Не ща туй злато, проклето е.

– Проклето злато няма.

– С него Баязид хан заплаща мъките на брат си Джем.

Доверието на дузина разбойници беше ми върнало доверието във всички хора; така просто изказах аз своята страшна тайна, без боязън от предателство.

– Джем ли? – сбърчи чело главатарят. – Минала работа, лански сняг. Малцина по нася помнят още. Дръж си парите!

П като забеляза, че аз ще се противя пак, нареди ми.

– Вземи ги срещу песента за Лайла и Маджнун! Най я обичам.

Така аз пях за Лайла и Маджнун. Някои стихове прескачах, защото ги бях загубил из дългия си път от Карамания до Бурганьоф. „А, ти забрави за оная сърна, дето...!“ – напомняше ми корсарят, нали си беше платил. Другите слушаха; колкото-толкоз. Налягали по наровете, кой на гръб, кой на кълка, моряците гледаха през мен с тържествени лица. Смълчаваше ги изкуството, пречистваше ги разказът за великата любов.

Оттогава към булгура ми дават и сушена риба; не ми позволяват да търкалям бъчва, когато слизаме за сладка вода. Пея всяка вечер, но зная, че и да откажа понякога, не ще ме увещават – разбират какво е вдъхновение. Сазът е отново послушен под пръстите ми, вече го карам да шепти на тъжните места и да замества моя глас, когато се уморя. Отново съм господар на саза и думите – не смеех да се надявам.

Млъкна ли и всички заспят, все едно че съм ги опушил с хашиш, аз излизам вън. Нощите са хладни, небето – непрогледно. Будни сме само трима: морето, кормчията и аз. Дватама си гледат работата, а аз се вирам в мрака. Струва ми се, налучквам оная част небе, където ще изплува слънцето. Изток... Дома... Напоследък тъй свикнах с чудеса, че вече мога да повярвам и в това: ще се прибера у дома!

Още не зная какво ще нея по площади и пристанища – дали ще ми стигнат песните за Лайла и Маджнун, оспорваните газели на Хафиз, Шахнамето-така безкрайно богато, че може да запълни работните дни на един певец до края на живота му: моите собствени, родени някога в Карамания стихове... Искам – не зная дали ще намеря думи и сила – да създам нова песен.

Една песен за родината и за изгнанието, нея искам да напиша – аз, който считах, че нямам родина и мой дом е светът; който мислех, че изгнанието е просто пътуване, промяна в пространството. С цената на тринайсет години аз заплатих едно познание; него искам да оставя на хората. Искам да им разкажа – да ги предупредя.

„Не само голям е светът – ще пея аз, – светът е и враждебен. Скрийте се от него в една родина, в един град, в един дом; оградете си един малък къс от големия свят, за да го усвоите и сгреете; намерете си един еснаф, един спяхийски алаи, едно дело; родете свои деца. Задръжте се за нещо всред безбрежния поток на времето, всред безбрежието на всемира. Изберете една истина за своя.“

Нещо такова бих изпял аз на хората, ако намеря думи. Тогава може би ще престане да ме преследва и Джем в неговата свършена самота. Малко несправедливо звучи отбелязах, че съм заплатил тая песен аз с тринайсет години. Нея заплати всъщност Джем. С целия си живот.

Показания на Никола от Никозия, без определено занятие, за случилото се през месец януари 1495 година в Анталия

Неопределеното ми занятие се състоеше в служба на големи и главно – добре плащащи господари, това мога да кажа за себе си. Роден съм на Кипър, но не него броя за родина – родина ми беше целият Левант, познавах го като джоба си. В това свое качество бях много търсен; мисля, че е ясно. Макар да умрях богат, мога да твърдя, че рядко някой е отработвал платата си с повече труд и опасности от мен.

Веднъж вече срещнахте името ми в случая Джем – през 1482 аз бях заловен във Венеция с писмо от Каитбай до Джем султан. Навярно ви е направило впечатление, че не ме убиха, навярно сте си го и обяснили. Все пак ще потвърдя предположенията ви – бях освободен срещу клетва да премина на служба у Венеция, продължавайки да служа на Каитбай. Във връзка с това трябваше да се отнасям често до османската власт в Леванта – Венеция поддържаше отношенията си с Баязид чрез такива като мене, настояваше за пълна тайна по работи, които бяха добре известни на християнството – предателските й действия не само по случая Джем, а по борбата на християните срещу Турция изобщо.

Спестявам ви описанието на всички трудности, в които живее един двоен слуга – десетки пъти този живот е висял на косъм, но и опасността, както всичко, си има цена: плащаха ми добре.

През декември 1494, пребивавайки в Анталия – то е пристанище на азиатския бряг, срещу Кипър, – приех таен пратеник. Забравих да спомена, че всеки март, юли, септември и декември прекарвах в Анталия, където получавах поръчения от Венеция, иначе трудно биха ме намерили, моята работа ме отнасяше из всевъзможни краища.

Непознатият ме намери у Абу Бекир, моя анталийски хазаин. Беше франк, в това поне съм сигурен, въпреки премяната му на левантинец. Щом го въведох в стаята, той ми предложи да оставя върху масата всичкото си оръжие. Знаех, че веднага след туй ще ме претърси, затова изпълних заповедта.

– Този месец не ще дочакате поръчения от Републиката – започна непознатият направо. – Баязид е пред вратите й. Затова пък ви се дава възможност да услужите на сила, по-могъща от Венеция.

Дори не попитах коя, такива въпроси няма. Изобразих въздържано колебание – ще си помисля, намеквах.

– Цената ще уговорим после – разбра ме непознатият. – Предупреждавам ви, не е висока, защото вашата задача не съдържа опасност.

– Вие ще кажете! – процедих. На тоя, дето плаща, работите винаги изглеждат безопасни.

– Преди пет седмици е избягал из Ватикана някой Саади, приближен на Джем султан. В смута, който владееше през ония дни в Рим, никому не е било до Саади, макар неговото бягство да е отбелязано още същата вечер. Сега, когато положението на Александър VI е затвърдено от договора му с французите, казаният Саади следва да бъде издирен. Близко до ума е, че той пътува с поръка. Последните години Джем султан упорито е отказвал съглашение с християнските сили, на няколко пъти е изразявал радостта си от победите на Баязид. С една дума, настъпила е промяна в отношенията между братята, така предполагаме ние. Дали това е само настроение у Джем? Дали – въпреки усиления надзор – той не е успял да се свърже с Баязид хан? Това са въпроси, които стоят открити.

– Но ето – продължи непознатият, – Саади бяга тайно от Рим; Саади е в пълно съзнание, за разлика от Джем. Подозираме, че поръчението, което има до Баязид, може да усложни и без това тежките за Италия обстоятелства. На никоя цена не трябва да допуснем Саади да стигне до Баязид, дори не и да се свърже с османската власт в Леванта.

– Лесно е да се каже! Кога и къде ще слезе на брега Саади? Какви са белезите му? Искате от мен да намеря игла в купа сено.

– Ако можех да отговоря точно, защо ще ви търся, Никола? Вие ми нават за познавач на левантинските пристанища, на най-тъмните им ъгли. С възможната бързина намерете въпросния Саади!

– Да намеря Саади и да го очистя – кол просто! А как ще бъде едновременно на двайсет места?

– Не усложнявайте задачата си, Никола? Зима е, рядко кораби пътуват по това време. Имаме основание да сметем, че Саади е използвал корсарски – не ще намери смелост за турски, родоски или италиански. Корсарите предпочитат Анталия, знаете го по-добре от мен – Анталия живее почти без власт. Затова ви възлагаме именно Анталия. Из другите пристанища ще разпратите свои хора. С описанието, което получите от мен.

– Добре, аз поемам Анталия. А после?

– Тъкмо защото тук се работи сложно – предполагаме, че Саади е избягал със значителни пари, а вероятно разчита и на още, следователно ще бъде охраняван – не ще поминете сам. Явете се пред османската

власт и ѝ разкрийте своите сведения. Всеки тукашен ага би желал да се отличи, залавяйки Джемов пратеник. Дайте им тази възможност!

– Та нали сам твърдите, че е допустим сговор между братята, че Саади иде тук като лице, угодно на султан Баязид?

– Това подозираме ние, казваме го на вас. А откъде ще знае за подобен поврат в отношенията между братята управителят на Анталия? Цял свят предполага смъртна ненавист между Баязид и Джем – заложете на това!

– Уважаеми – реших да сложа край на разговора, – нека престанем с надлъгването! Вие ми възлагате работа, която ще ми струва главата. Ще обикалям седмици, придружен от османска стража, всяка кръчма и бордей в града. Това означава, че всеки корсар с ума си ще ме вземе за машина на властта – знаете, османците не са особено любими в Анталия. Впрочем дори да намеря въпросния Саади, три дни по-късно някой корсар ще ми види сметката – един османски съгледвач по-малко в Анталия. А ако не намеря въпросния Саади (което е най-вероятно), ще трябва да отговарям пред властта: знаел съм, че Саади е тук, знаел съм и какво го носи в Анталия. Дръжте Никола от Никозия, ударете му триста тояги и той ще си каже останалото! (Нали ще подозират, че знаа и нещо останало.) На това ли викате задача без опасност? Та аз имам една жена на Кипър и три деца от нея, една жена в Анталия – с още две. Да мрат сираци, така ли?

– Всеки ще осиротее в крайна сметка – утеши ме непознатият. – Но въпросът е: с какво наследство?

– Нека поговорим разумно за наследството на сираците ми, уважаеми!

Поговорихме. Признавам, не се надяхах и на половината от онова, което изкопчих. Като се вземе предвид, че аз нямах не две, а дори една жена (в моя занаят не се полага), а децата ми – ако ги има – са разсеяни под чужди имена из целия Левант, то печалбата ми ще възлезе на сто от стоте. Стига да оживея. „Ще оживея – рекох си, – виждали сме и по-лошо!“ Смятах след това да напусна завинаги Анталия.

Мен, ако питате, мисля, че тия пари плати Папството.

До вечерта се явих пред османския управител на пристанището. Той много не се показваше, турците бяха отскоро в Анталия и се чувствуваха несигурни – съвсем уместно. С хиляди уверения в преданост му обадих своята новина и желанието си да доведе работите докрай. Оня за миг не се усъмни. Едно, че много му се щеше да се отличи пред султана и второ – турците изобщо леко вярват, прост народ. Управителят ми

придаде шест войници, а аз ги поисках преоблечени, защо да личи отдалеко, че иде стража.

Първо разучих дали тия дни е пристигнал кораб в Анталия или близките наоколо лимани. Нетака излезе. Декемврийските бури плашеха моряците с крайбрежни скали и високи вълни, та корабите изчакваха за тишие в морето.

Това беше добре. По мои сметки, Саади още не бе стъпил в Азия.

Единственото, от което се боях през ония дни, беше растящото нетърпение на войниците. Бяха ги изкарали от къшлите им, където си караха зимата на топло, та озверяваха с всеки ден, загдето ги разпращам по лиманите. Страх ме беше, че някоя вечер ще ме пречукат, за да се свърши, а после нещо ще сължат.

И ето че на 26 декември, навярно два или три дни преди моите подчинени да ме очистят, един от тях донесе вест, че северно от Анталия е хвърлил котва кораб без знаци. Напуснали го само осем души, другите останали да го пазят от такива като тях. Поели към града, разбира се. Моят човек ги изтървал, разбира се – за войнишка глава ли е нашата работа!

Нищо. Не ще потънат в земята. Привечер заобикаляхме кръчмите, пушалните за хашиш. Като ви го казвам така просто, да не си помислите, че беше просто. Трябва да си се прежалил, за да нахълташ нощем в някой бордей, дето пушат живи разбойници; те и трезви не са за срещане.

Онази първа вечер не открих никого, дето би минал за Саади. Всъщност описанието, което получих, беше никакво: среден н а ръст, не едър, белолик, с черни очи и коса, бръснат. Всеки трети мъж по нас изглежда така, дали да ги изловя всички! И на какво разчитам, моля ви? Че въпросният Саади не ще бъде предрешен в моряк, войник или просяк; че не ще се превзема, ами ще издаде с нещо кой е?

Започвах да се чувствавам истински ахмак, дето се улових на въдицата. Освен това: защо Саади ще върви в кръчма или пушалня? Най-умно за него би било да се крие под земята, докато намери кон или кораб към Истанбул. Да претръскам всяка къща из Анталия, така ли?

Естествено не споделих мъките си с управителя, само му разправях, че съм попаднал на следа. Ама каква следа, боже мой! Продължавах всяка вечер да обикалям анталийските бардаци, дано някак... Нищо. Добре, че поне времето беше отвратително, та не вярвах оня да се реши на път – ще чака. По това време нов кораб не дойде, значи – или с този, дето го намерихме, или никак.

Като всеки сам човек, обядвах навън, из разни ахчийници и прочие. После си пиех кафето другаде – в къщи нямах оджак, та студувах и изчаквах мрака по кафенетата.

И един ден – господ да благослови тоя ден! – тъкмо в някакво кафене, където се грееха около мангала двайсетина от кол и въже, чух шаир. В доста износени и не като за зимата леки дрехи, белолик и черноок. Шаирът изпя там, каквото му бяха платили – пя дълго. Онези от кол и въже го слушаха така благоговейно, както става само из Леванта мюсюлманите страшно почитат всяко слово, говорено или изпято.

Слушах аз – тоест не слушах, ами съобразявах: възможно ли е! Ако някой използва поет за тайна работа, то никога той не ще се държи като поет. Това – първо. Второ: защо ще избере за песента си толкова открито място – кафене на мегдана пред Голямата джамия. Не, навярно вече ми се привиждаха таласъми. В нашата работа, потайната, най-важното е да изглеждаш не като себе си, а ако не вярваш твърде на своето изкуство да се претвориш – да се криеш в миша дупка.

Бях започнал да се стягам. Свечеряваше се и трябваше да потърся моите хора, да започна тазвечерното тършуване. Не бързах твърде, защото навън валеше студена лапавица, валеше водоравно от морския вятър. „И туй ако е занаят!“ – мислех си аз, завидял на тия двайсетина, дето цяла вечер ще слушат измислици и ще се греят на мангала.

Тъкмо стоях до вратата и правех сметка накъде, шаирът заговори.

– Не за Рустем ще пея тази вечер, приятели. Доста слушахте за Рустем. Бихте ли дали ухо на една недовършена песен?

– За недовършени не плащат – пошегува се някой.

– Тя вече е платена – тихо каза шаирът.

– Карай! Докато пееш, ще я доизмислиш.

– Не. Трудно я намирам, приятели. Не сте ли забелязали – когато говориш откровено, без измислица и украса, винаги е трудно. Сякаш думите са ни дадени не за да разкрием сърцето си, а да го скрием... И все пак – чуйте!

Да ви кажа право, песента беше лоша. Шаирът повтаряше на всички гласове, че се радвал, дето е тук, че най-сетне бил у дома си, защото най-страшното нещо на света било изгнанието и който веднъж бил изгнан, вече не ставал човек, нещо такова.

Подразбрах, че не хареса и на другите от кафенето. Кому какво влиза нечия там сърдечна тъга, пишманлъци едни и прочие. Хората обичат в песента да има повече случки. Ама нали беше без пари, че и шаирът честно си призна, дето не я е довършил и има тепърва да се работи –

слушаха хората. А аз отново заразсъждавах.

Вече бях съвсем уверен, че туй не е въпросният Саади – чак пък толкова открити съвпадения ме правеха подозрителен. Не стига, че шайрът си признава, дето е шайр, ами и ще пее песен за изгнанието. С една дума: ето, вижте, аз си ида от изгнание и цял горя по-скоро да споделя колко страшно е то.

„Ха! – дойде ми наум: – тук има нещо нагласено.“ Навярно мен са ме подвели, че щял да пристигне някакъв поет с поръка от Джем, за да се престарая пред османската власт и сам да й покажа, че съм на чужда служба. Властта ще си ме убие; по този начин някой ще се отърве от мен, защото твърде много зная, пък и, каквото си е вярно – служех едновременно на двама и повече господари.

„На мен ли!“ – рекох си с яд и уплаха. Работата ставаше наистина опасна. И вече пресмятах как ще избягам още веднага, за да не я доведат докрай ония, които бяха я намислили.

Открехвах внимателно вратата, за да се измъкна незабелязан, когато шайрът ми подвикна:

– Защо ни напускаш, приятелю? Толкова ли не ти хареса песента ми?

– А, сакън! – смутих се ужасно. (Ще рече, она беше въведен кой съм и какво търся, та се готвеше да ме задържи уж с любезности.) – Много чудесна песен, ама си имам работа.

– Всички си имат работа на тоя свят. – (Шайрът беше станал и дойде до мен, а аз примрях: сега ще затисне вратата и ще извика някого!) – Всички, само не и поетът Саади...

– Кой е той? – рекох глупаво. Явно пипнаха ме.

– Кой? Аз. Защо само мен никой не търси, защо само аз не бързам за някъде? Ето, това е изгнанието, приятелю! Аз несръчно го изпях, знам си: изгнанието скъсва всички връзки между тебе и хората...

А аз стоях като ударен. Саади!... Невъзможно би било да си го признае без бой, да тича срещу смъртта с изповед. Ама какво, по дяволите, искаха от мен!

– Ти ли си Саади? – опитах безполезна уловка, просто защото бях зашеметен. – Чувал съм някъде... Не помня.

– Чувал си го в разказите за Джем султан, нали? Да, аз съм Саади, който прекара тринайсет години изгнан с господаря си. Аз изстрадах колкото не може да понесе жив човек, но пак съм между свои. Най-сетне!

Как да го разбирам, а? Оглеждах се като уловен звяр. Ниска,

окадена, гола стая с голи миндери; мангал, който разсипва червенина в тъмносивото на зимната вечер; двајсетина хлътнали, брадясали лица на от кол и вџе, а тоя тук!... Как да го разбирам? Стоеше си срещу мен с всички описани белези, съобщаваше ми името си, своето занятие, доверяваше ми, че си идел от тринайсет години заточение...

– Е – рекох, потен от страх, – с какво ще докажеш, че си оня Саади?

– Защо да доказвам, приятелю? Не искам нито награда, нито слава за преживяното. Прощавай, че те спрях. Знаеш – то е от мъката ми, – боя се, че някой може така, както тебе, да обърне гръб на моето голямо предупреждение...

Стоеше замислен. Мислех и аз в тоя кратък миг, който трябваше да реши всичко: ами ако е наистина Саади? Та какво, поетите са блъснати, той като нищо ще вземе да се хвали и се вайка, щом намери кой да го слуша. Така, де.

Нима ще ми падне и тоя късмет! И после какво, ако съм сбъркал? Сам си признава, че е Саади, а аз имам заповед да очистя тъкмо Саади – ето ви го, заповядайте! Да не се е минавал за Саади, ако не е.

За този кратък миг реших нещо много смело:

– Твоя милост, нека чуят песента ти и други, а? Наблизо сме, през две улици. Ще дойдеш ли?

Както беше се отнесъл, току ме погледна. Очите му светнаха, светна цялото с описаните белези лице. Този, който наричаше себе си Саади (честна дума! – аз не само нея вечер, ами изобщо не повярвах, че шайрът е бил Саади), отиде към мангала, прости се със сбирщината и взе саза си.

– Няма ли да премръзнеш, лека ти е дрехата – казах. И в нашия занаят има човещина.

– Не – отговори. – Да вървим!

Беше нетърпелив. А аз пък не носех оръжие, нали не бях по служба. Затова, щом свихме из пустата уличка, трябваше да го халосам с юмрук набрах всичка сила (шайрът вървеше крачка пред мен) и го ударих в тила. Вече паднал, продължих да го бия, където знам, че не ще дойде дълго в свят. Преметнах го през рамо, не беше едър (и в това потвърди описанието си).

Из Анталия такива гледки не са рядкост, та не се криех много. Отнесох го на пристанището, там винаги има стража – трябваша ми двамина свидетели. Заедно с тях го изтикахме в един чувал, като прибавихме и камък вътре.

Друго време да е – топло или утрин, – щяхме да го изхвърлим по

реда, с как и навътре в морето, макар това да няма значение, стигат ти два аршина вода. А през зимните вечери, забелязал съм, вършиш всичко без охота. Така ние просто дотъркаляхме чувала до ръба на скелята и го преметнахме.

Защо първо не го отнесох пред управителя, та да го опознае, да го свести и разпита ли? Ами аз бях почти уверен – доколкото в такива дела има увереност, – че шайрът само се преструва на Саади.

Да, прави сте: така завърши твърде дългото завръщане на поета Саади.

Показания на Антоан де Жимел, началник стража на френския крал при Джем султан, за събитията от ноември 1494 до февруари 1495 година

Вие чухте, бях предрекъл, че аз ще заема тази служба, щом господарят ми получи Джем султан от Александър VI Борджиа. Не се съмнявах: крал Шарл VIII не можеше да не победи. Прекалено разсипана бе Италия от вътрешни войни, прекалено много продажници живееха между управляващите я, прекалено жестоко бе положението на народа ѝ. С кое право намесвам в случая Джем думата народ ли? Извинете, била е намесвана и в по-низки случаи.

Впрочем моят крал влезе в Рим на 31 декември 1494, само час преди полунощ. Звездите бяха му предrekli големи успехи през тази година и той бързаше да завоюва последния – най-големия, Джем – през същата.

Онази стара лисица, Александър VI, постигна своето. Той принуди краля ми да вземе Рим силом – така би го порицало цялото западно християнство. Принуждаваше го още нещо: да се отнесе безкрайно любезно със самия папа, щом веднъж е извършил насилие над столицата му. Крал Шарл си даваше сметка за тия тънки сметки и нарочно цели две седмици не напусна покоите си – бяхме отседнали в двореца Сан Марко. Чакаше пратеници от Александър. Но и папата се цупеше, чакаше пък извинения. В крайна сметка пратеници проводихме ние.

Преговорите между Александър Борджиа и краля продължиха нови две седмици. По всички останали условия на договора (Шарл да превземе законно Неапол, да постави своя войска в шест папски крепости, да оглави похода срещу Турция) страните се разбраха за два часа. Но

Джем! Каква работа отвори Джем на нашите кардинали и велможи!

Да, не Джем, вярно. Него Шарл VIII още не бе виждал, всъщност – папата. Той поиска срещу Джем султан чуйте какво. Първо – петстотин хиляди дуката залог. Второ – шейсет души френски благородници – също залог. Трето – Джем да бъде пазен в границите на Папството, макар и под френска стража. И най-сетне – четвърто – да бъде върнат на папата след шест месеца. При което ще си получим парите, заложенниците и много здраве.

Според всички французи и френски привърженици в Италия кралят ми трябваше да бъде болен, за да се съгласи с такива условия след нашите блестящи успехи. Представете си: Шарл VIII ги прие.

– Джем султан все още е в крепостта Сант Анджело – каза той пред Съвета. – Ще рече, в папски ръце. Ако ние затегнем още преговорите за Джем и Александър не види в размяната никаква облага, той може да убие турчина и така да лиши от смисъл победата ни. На всяка подчертавам! – на всяка цена ние трябва да получим Джем жив. Сами виждате: Европа е настръхнала поради нашето разширение; може би след седмица ще ни нападнат в гръб Германия. Британия. С какво ще извоюваме износен мир, ако не притежаваме за размяна Джем.

Туй, което кралят каза за цената, отново повдигна възражения: можело да се изчака. Кралят беше непреклонен – той наистина се боеше да не получи един мъртъв, вместо един жив труп.

– Джем живее на Запад вече тринайсет години, Ваше величество! – напомниха му някои. Кое кара Негово величество да се бои за живота му тъкмо сега?

Тогава Шарл VIII представи пред Съвета писмата, заловени у някой си Хюсеин бей. Дванайсет писма, цялата преписка между Александър VI и Баязид по „окончателното уреждане на случая Джем“.

Вярвам, и без моя помощ се досещате в какво се заключава едно окончателно уреждане. Преписката започваше с известието (предадено лично от Борджиа), че крал Шарл идел в Италия, за да му отнеме Джем и да го постави начело на голям поход. Папата бил спазил досега своите задължения към Баязид, но французите не смятали да ги спазят – идело времето, когато една десетилетна химера ще се превърне в дело: големият кръстоносен поход. (В това свое писмо светият отец изглеждаше ужасно изплашен от подобен обрат на събитията, сякаш сам бе чист мохамеданин.) По-нататък Борджиа изтъкваше, че отпорът на Папството срещу франция изисквал огромни средства и настояваше да получи в предплата петгодишната издръжка за Джем. Тия пари щели да осигурят

здържането на Джем в Рим, щом осигурят изобщо Рим.

Отговорът на Баязид беше съдържан. Султанът почти нареждаше на Папството да огласи за епископ на Арл Николо-Цибо (Баязид вече назначаваше християнски епископи, ако забелязвате!), защото оказал неоченими услуги на Турция по случая Джем. (Под носа на Папството някои духовници, ще рече, работеха на турска служба!). За петгодишната издръжка Баязид премълчаваше, изказвайки просто пожелание брат му да не напуска Рим.

Затова пък следващото писмо на Александър VI беше отчаяно – писал го е, докато кралят ми седеше във Флоренция. Папата стенеше, че Франция била пред вратите му и нищо не ще спаси Папството и Турция (моля – едномислещите, единоедействащите Ватикан и Турция!), ако не станело чудо. Петгодишната предварителна издръжка за Джем – ридаше Александър VI – или кръстоносен поход!

На латински, на съвършен латински бе следващият отговор на Баязид хан и – както увери плененият му пратеник – султанът го писал лично, за да докаже някому, че не е варварин. На този съвършен латински Баязид отказваше да бъде повече кукла в една дотегнала му игра. Неговите войски побеждавали, заявяваше той, и съвсем не го тревожели изгледите за кръстоносен поход. Той едва ли не очаквал с нетърпение такъв поход, защото му било крайното време – омръзнали на света всички тия обещания и лъжи.

Една последна възможност предлагаше Баязид хан на Александър Борджиа, предлагаше му да припечели някоя жълтица, за да не остане и без нея: „Тъй като брат му следва рано или късно да умре, тъй като неговият живот между неверниците е за него адско страдание, то Ваше светейшество може да го отърве от тия многолетни мъки и му позволи да премине в един по-добър, по-справедлив свят. Ако Ваше светейшество прояви тази милост към моя злочест брат, предавайки трупа му в кое да е пристанище под османска власт, носителите ще получат в брой триста хиляди дуката и височайшата ми благодарност.“

Не съм чувал тишина по-зловеща от оная, която последва четенето на писмата.

Вижте какво: в Съвета бяхме трийсетина благородници, всеки от които повече или по-малко замесен в случая Джем. Тринайсет години в нашите среди бе разискван този случай, възможното му развитие, изгодите или опасностите в него. Всеки от нас – трийсетина благородници – имаше на своя сметка или на своя съвест, ако шете, немалко. Това бе петнайсетият век; той не приличаше на девически манастир. Но онуй,

което току-що бяхме чули, надхвърляше дори петнайсетия век с Борджиите, Медичите, Савонарола, Инквизицията, Макиавели – надхвърляше човешките представи! Султанът на най-великата империя предлагаше на Христовия наместник бакшиш срещу убийство.

Не, казах го бледо, пък и неточно. Мюсюлманството – най-голямата опасност за западната цивилизация – предлагаше на Запада в лицето на духовния му вожд сам да пречупи оръжието си срещу триста хиляди дуката.

Не, и това е бледо. Впрочем, ако намерите думи, изкажете го вие.

А ние мълчахме през оня час, сякаш надникнали в преизподнята, сякаш свидетели при самоубийството на цял един свят.

– След всичко, което чухте, излишно е да ви убеждавам, че Александър Борджия е приел Баязидовото предложение. – (Между другото, нямам думи и за отвратата, с която кралят произнесе това.)

И така, бяхме наясно, че не получим ли Джем султан веднага, той ще е отплувал, добре осолен, към някое левантинско пристанище. Съгласихме се с папските условия. Не смятахме да ги спазим, но знаехме, че и Борджия не ще спази нашите. Следователно прежалихме петстотин хиляди жълтици и шейсет французи. Заради един изгоден мир срещу цяла Европа.

От 16 януари – след като внесохме златото и предадохме заложниците си – беше сменена стражата при Джем султан. Начело на двеста рицари аз влязох в крепостта Сант Анджело, моята дълга и опасна служба като френски застъпник по случая Джем във Ватикана ми даваше туй право.

Папските войници спуснаха моста, преминах по обкованите му талпи с моите момчета – вървах и си мислех: „Добре е, че влизаме, а още по-добре ще е, ако излезем!“ Защото мостът се вдигна зад нас. Ние носехме стража в покоите на Джем; папските пазеха цялата крепост. Много приличаше на капан. Утешаваше ме това, че отвъд папските имаше пак наши – цял Рим бе във френски ръце.

Самия Джем заварих, както бях го оставил преди два месеца вече. Седнал пред камината, без свещ, задрямал. Гадеше ми се дори при мисълта, че ще дели дните си с него; та аз не съм сарацин някакъв, не съм Саади, за да не ме засяга такава гледка! Присъствувах на всичките му обеда и вечери, следях работата на опитвача – нали очаквахме отровителство. Понякога турчинът се обръщаше към мен; нищо не разбирах от думите му, само една: „Саади.“ Очевидно, вземаше ме за своя бивш слуга. Познавах работата на Саади, бях прекарал не даром шест години с

него, затова се справях и без преводач. Много просто: султанът или искаше лулата си, или ме караше да го завия за сън. Трето нямаше.

Едва десет дни трая моята служба при Джем в Сант Анджело, а, уверявам ви, изпитвах всички чувства, които е трябвало да вълнуват Саади, ако сарацините са способни на чувства: безгранична досада, страхът, че някъде тече живот, истински, а ти си въвн от него; отвращение преди всичко. Аз, двайсет и осем годишният, син на добро семейство, човек с бъдеще и възможности, се затривах в служба на някакво полуживотно! „И дано го отровят!“ – залавах се, че мисля често, забравяйки, че ще заплащат скъпо смъртта на Джем султан. Мислех го не само с омраза. Наистина, дали изцяло лъжеше Баязид, че желаел избавлението на брат си от живота?

За щастие, не ми оставиха време за разсъждения. На 6 февруари кралят ми напусна Рим, за да продължи завоюването на Неапол. Понеже се боеше, че Александър Борджиа веднага ще сложи ръка върху плода от победите ни – върху Джем, – Шарл VIII реши да го води навсякъде със себе си. Под много силна охрана.

Трябваше да видите отнякъде турчина, когато го приготвихме за път. Вече години Джем не бе напуснал покоите си, не беше обличал сносна дреха. Най-трудно го обухме – краката му бяха така отекли, че слугите смениха четири чифта чизми, докато налучкат. Навлякоха му някак вълча шуба с гугла. (Изнежен, какъвто беше, бояхме се, че ще простине.) Сетне се сетих, че и това може да е недостатъчно. Огледах се – друго нямаше. Смъкнах завивката от леглото и му я наметнах.

Поведохме го. Стъпките ни кънтяха из дълбоките ходници на крепостта, войнишки стъпки, и между тях – провлечено тътрене; турчинът влечеше с мъка своите нови, прекалено големи и тежки чизми.

Навън имаше много наши. Строихме се, чакахме краля. По всичко пролича, че крал Шарл VIII иска да окаже голяма почит на госта си. А докато го чакахме, наблюдавах Джем султан.

Той просто си стоеше, с опряна о гърдите брада. Сякаш не забелязваше никого и нищо. Вълнената завивка бе се свлякла върху едното му рамо и краят ѝ киснеше в локвите. Позволих си да я привдигна, окътах хубаво Джем – въпреки своята досада чувствавах нещо като отговорност за здравето му. Усетил моите пръсти, турчинът вдигна глава. Окоето ме гледаше с недоумение. Или въпрос: „А?“ – питаше само туй уморено, мътно око.

– Заминаваме в поход, Ваше височество, в поход, на война! Ще поведете войските ни, заедно с краля на Франция!

Говорех ненужно високо, а навярно и с движения – така се говори на глух. Джем разтърси глава; искаше да каже, че не ме разбира или че му е все едно. И пак я наведе, дишайки тежко.

В туй време фанфарите гръмнаха. На всеки се ветрееше знаме с герб – френското благородничество поздравяваше краля си. Между тръбачите, разставени по подвижния мост, се зададе Шарл VIII. През онова време господарят ни беше още много млад, двайсетинагодишен, а войнишкият живот в Италия донякъде бе оживил неговото малко болнаво, възбледо лице. Достолепно, но без да крие любопитството си, крал Шарл се насочи към нас.

– Да живее кралят! – ревноха рицарите.

Шарл поздрави, а китката алени пера върху шлема му се поклащаше насам и нататък, като пламъче в сивия февруари. Кардиналите, френски привърженици, го следваха със свитите си – нали Шарл се броеше за освободител на Рим.

Малко озадачен от странния вид на своя съюзник, кралят сякаш потърси с очи съвет. Кардинал Сен Дени (той отговаряше за Джем) нещо прошепна на негово величество и Шарл скочи от коня. Извикаха тълмач.

– Щастлив съм да ви приема в светия град, брате мой! – преведе оня. – Нека бог ни подкрепи в нашето велико дело! Днес победната френска войска, под мое и ваше водителство, потегля към Неапол!

Като подплашено животно, което са извлекли из хралупата му, Джем гледаше краля изпод вежди. Видях, че иска да отстъпи, но се отказа от туй усилие и туловището му се залюля нацяло. Рекох си, че ще залитне, и побързах да го подхвамна. Джем нещо мърмореше. Но тълмачът разбра:

– Негово височество казва, че е пленник, само пленник. Водете го, където пожелаете, казва, не може да ви попречи.

Преводачът явно сглупи: видяхме как кралят почервенява. От обида, така ли се говори с крал, че и победител! Шарл VIII се завъртя на пета и раздаде разни заповеди. Джем султан продължаваше да стои зад гърба му. Наметката пак се беше изхлузила от неговите рамене.

Според мен най-умното беше да го натоварим в карета. Но кралят държеше Джем наистина да води похода. Тъй дълго Италия, светът бяха слушали за кръстоносния поход, та Шарл искаше да покаже началото му. С пълно съзнание, че ще си останем при началото – дано и това впрочем, защото вече усилено се мълвеше за съюз между европейските сили, подкладен от Александър Борджиа, срещу кралството. С една

дума, трябваше да завладеем Неапол много бързо и се приберем, за да пазим Франция.

Така Джем яхна вдясно от Шарл VIII. Зимната влага го караше да се гуши в наметките си (освен одеялото, сега го затрупаха с още). Близко до него яздох аз, наредиха ми, понеже Джем можел да се изсипе от седлото. Добре, че не стана, не бих го удържал, тежеше много.

Из римските улици ни изпрати тъппа, доста гъста, защото кралят бе раздал храна на изгладнелия град. Надолу по Тибър тя проредя – зрелището свършваше, всеки бързаше на топло. А ние яздохме цял ден. И следващия, и трети. Отсядахме из разни малки крепости – Валмонтоне, Кастел фиорентино, Верона, бог ги знае! Още на първата вечер ми съобщиха, че трябвало да поднесе някои книжа за подпис на Джем. Хвърлих им един поглед. Бяха писма до епископите по Далмация, до някои владци из гръцките и славянски земи. С тях Джем султан ги призоваваше към въстание, защото той идел начело на неизброим поход. В началото на март – говореха писмата – съюзени християнски войски щели да слязат отвъд. Нека поробените християни ги приемели като освободители, нека се вдигнели до един срещу мохамеданската власт!

„След месец ние ще бъдем във Франция – мислех си. – Кралят се опитва да причини някои дребни неприятности на Баязид, защото го позира в съюз с Борджиа. Умно!“

Поднесох книгата на Джем. Той отново седеше неподвижен край камината в някаква стая. Струва ми се – на крепостната стража от Валмонтоне. Сложих листовете върху коляното му. Джем не помръдна, а дишаше противно шумно. Как да му обясня! Натопих перо, взех Джемовата ръка и го втигнах между пръстите ѝ.

– Тук, Ваше височество! – сочех бялото място. – Подпишете, моля! Така – показвах му, уж пиша.

– Саади! – лъхна ме с единствената дума, която разбирахме и двама.

– Няма го вашият Саади! – виках. – Дяволите да вземат Саади и тия, дето ви изтърсиха на главата ми! Мавър с мавър, говедо такова! Подпишете!

Представете си, разбра. Много кривуличещо, като пияница, той изрисува някаква завъртулка под първия лист, под втория. После изпусна перото. Говореше нещо си, много възбудено, сякаш го тресе.

Грабнах отново ръката му, свих пръстите ѝ, помъчих се да заглавя перото между тях. И се сепнах: страшно пареше тая ръка!

Нещо ме ухапа: турчинът е зле! Какво ще стане с мен, ако пукне?

Пипах челото му, обляно в студена пот, прегнусих се и заврях ръка дори на гърдите му – много горещи. Какво мърдаше под пръстите ми, неравно, отчаяно лудо или задъхано тихо? – Сърцето на Джем.

– Стража! – крещях, докато тичах из непознатите ходници, докато се сблъсках с някого, не помня кой. – Тревога! Джем султан е зле!

Като през мъгла видях да се събират хора. Боях се да не дойде и кралят, после узнах, че вече спял. Неколцина повдигнаха още по-натезалото тяло и го пренесоха върху легло. Неузнаваем – това беше Джем. Цял червен, та морав, лъскав от пот, той ловеше въздуха на глътки, като да беше гъст.

– Лекар! – чувах тревожни гласове.

Един изтича навън, някои го последваха, други влизаха. А аз си мислех какво ли чака мен, задето не опазих най-скъпо струващия човек на земята.

Лекарят дойде след час, бяха го довели от града. Той изгони всички, освен мене искаше да му опиша признаците на болестта. Помня, нещо говорех – всичко се въртеше пред очите ми. Отдалеко чух гласа на лекаря:

– Прилича на отравяне. Бавна отрова. Някой е влязъл в големи разходи; такава отрова е рядка, пренасят я от Далечния изток. Затуй и струва небивало – лекарят сякаш бе доволен от своите познания.

– О, колкото до струването, Ваша милост – отговорих, – не се разстройвайте! Има кой да я плати.

Били сме сигурно чудни ние, двамата съвсем чужди свидетели на едно незнайно престъпление. Разговаряхме, отначало с мъка, след това – вече леко, свързано. Лекарят ме молеше името му да останело в сянка, боял се от незнайния.

– навярно не ще бъдел кой да е, нали? Аз му обещавах, а си мислех, че най-добре ще е да го запрем, ако ли не го убием, защото кралят навярно ще крие болестта на Джем. По-точно – смъртта му. Ненавременна би била тя за френските работи.

Наредих да ме почака, за да му платя. Излязох и извиках стражите. Лекарят беше изчезнал като дим. Очевидно познаваше крепостта по-отдавна от мене. „От зле – на по-зле!“

– рекох си. Утре щяха да ме питат къде е лекарят.

Преседях онази нощ насаме с Джем султан. Въпреки страха чувствавах облекчение: ще се махне най-сетне от живота ми, ще освободи света от големи сметки, големи тревоги, алчност и угризения Джем султан. Кралят веднага ще се прибере във Франция, защото вече няма с

какво да подкупи, с какво да заплаши враговете си. Ще се прибера и аз, Антоан, в Бретан, където навярно са ме забравили – шест години! И защо, кому бе нужно всичко това – лъжите, съперничествата, наддаването и надпреварата? Кой спечели всъщност от случая Джем и кой загуби?

Никой – смея да заявя. Баязид хан си остана султан, както би бил без всякакви луди разходи; Каитбай загуби във война с него толкова земя, колкото би загубил и без да е подпомагал Джем; турците завоюваха толкова земя от Балканите и Маджарско, колкото – и ако не ги плашеха с Джем; кралят ми трябваше да се върне във Франция, зарязвайки своите честолюбиви надежди, да се върне, откъдето е тръгнал. Борджиа, Д'Обюсон? Та те пръснаха по подкуп на благородници, епископи и кардинали, по доносици и охрана съвсем не по-малко от онова, което получиха от Баязид срещу затворничеството на Джем.

„Кому е нужна нашата суета, господи! – мислех си. – Ако не би била, сега ще съм дома, в Бретан, ще имам вече проходили деца и свой път в живота... Защо мъчим другия, щом от това не ставаме по-щастливи?...“

Джем не умря във Валмонтоне, не и в Кастел фиорентино, нито дори във Верона. Сега вече наистина лежеше в кола. каретата беше неподходяща, защото Джем не се препъваше. Бавно, всяка вечер повече, той се вцепеняваше като дърво. Между заключените му челюсти не можех да вкарам лъжицата противоядие, не можех да наляя вода. За четири дни турчинът така се стопи, та ми се струваше, че от него тече не пот, а жидка лой. Кожата му-сиво-жълта под червенината на треската – се сбърчи на дълбоки гънки. Сега Джем изглеждаше поне петдесетгодишен. Казват, имал трийсет и пет.

Нощем бях над него аз (кралят огради болестта му с дълбока тайна и не разрешаваше да го пази друг) с тежка глава, с очи, които сълзяха за един час сън. Все по-често премислях думите, счинили ми се чудовищни преди месец: „Нека брат ми бъде освободен от живота и премине в по-добър, по-справедлив свят!“ Нека! – повтарях си. – Нека по-бързо!

Джем умря в Неапол – нашата крайна италианска победа – в двореца, изоставен преди ден от Алфонсо, ферановия син. Горчива победа; Шарл VIII знаеше, че тя не ще му донесе нищо – на север се събираха облаци, очаквахме всеки миг немците да налетят Франция и я принудят да изостави своите твърде леки завоевания. Моят крал нареди да го коронясат и за крал на Неапол, но Александър VI не го огласи – папата се надяваше на нещо много близко.

Може би само аз знаех на какво се надява: смъртта на Джем. Тя

дойде вечерта на 25 февруари, докато из неаполските улици прогизнала тълпа поздравяваше своя нов повелител, а повелителят ѝ беше в отвратително настроение – след седмица най-много трябваше да очистим Неапол, ако не искахме да ни отрежат пътя.

Джем умря тъй тихо, че и не разбрах. Бях се изправил до прозореца, за да гледам изкуствените огньове и послушам свирнята. Долу, в дворцовите градини, искряха разноцветни пламъци. Те се издигаха в причудливи кълба, черти, криволици и гаснеха много тъжно върху зимното небе.

„Това е целият ни живот – мислех си, отвратен. – Целият ни живот е изкуствени огньове и просташка свирня; тържество, след което знаеш, че иде отстъпление; мъки, за които знаеш, че не си плащат труда...“

Запалих свещите. Със свещника в ръка приближих Джем. Треската беше се отляла, лицето изглеждаше съвсем сиво. Едно старо, безразлично към всичко лице. Не докрай може би; смъртта бе му придала повече израз, отколкото животът през тия последни години. Някаква напълно човешка умора и горчивина тежаха в гънките около устата, а отвъд умората – тихо облекчение.

„Нека брат ми бъде освободен от живота...“ – спомних си, притискайки студените клепачи.

На следната заран кралят нареди тайно да заковат Джем султан в ковчег и го обшийт в олово. Все още смъртта му пазехме в тайна, което беше залог, че я знаят всички, които трябваше да я знаят. Привечер – валеше ужасно и градът изглеждаше мъртъв – натоварихме ковчега в кола и го пренесохме в замъка Гаете. Оставихме го в приземието. Нямахме понятие как изглежда едно мохамеданско погребение, не смеехме да спуснем неверник в нашата свещена земя, не искахме да го влачим със себе си – кралят бе суверен, а присъствието на мъртвец във войските му не можеше да мине за щастлив белег.

Оставихме Джем и се измъкнахме. Последен – аз, за да заключа. Сам не разбирах защо, но ми се стори страшно да го изоставя просто така, на произвола, като забравена вещ. Превъртях два пъти ключа на приземието, а другарите си догоних в бяг – все пак, нали си представяте.

Рицарите вървяха в крак, както неволно стъпват всички войници под слънцето. Те мълчаха, не разговаряха – отиваха си. Влязох в крак и аз – връщах се в строя, вече нито бях тъмничар, нито болногледач.

През последните месеци бях очаквал в този час да се случи нещо страшно: огнен дъжд, земетръс, потоп – поличба, с една дума. А нищо, съвсем нищо не отбеляза, че е приключена една дълга страница

световна история.

Показания на Аяс бег за случилото се през януари – май 1499 година

Всекиму ще се сторят излишни тия показания; нали смъртта е край на всичко, а Джем умря? Но бог бе пожелал – сякаш незаситен от страданията на господаря ми – те да продължат и след неговата смърт. Тялото на Джем не намери покой още четири години. Продължаваха Джемови те странствувания.

Може би не е нужно да съобщаваме от кого султан Баязид научи щастливото събитие. От Венеция, подразбира се. Навярно венецианците са били здравата сплашени – тъй или иначе, ние бяхме под стените им. Та за да се докара пред Баязид хан и подчертае, че някои дребни недоразумения между тях са случайни, а приятелството – вечно, Венеция изпрати бързоходен кораб до Стамбул. С него узнахме не само главното събитие, но и някои по-малки. Подготовката за въстание на Балканите например; имената на духовници християни, уличени във връзки с Франция.

Баязид хан не би бил Баязид хан, ако веднага уловеше вяра. Той изрази съмнения и продължи да ги изразява цели три месеца. Докато Шарл VIII не се прибра в страната си и не тури кръст на своите италиански притежания, с което стана ясно, че никакъв Джем вече не е в играта.

– Бог е велик! – произнесе тогава Баязид хан и удари едно двайсет поклона към всички посоки на света. – Не смеехме да повярваме в така благоприятно стечение на събитията.

После нареди да го облекат в черно, ходи в черно три дни, а след това прие своите везири, които му честитиха радостта. Едва през 1495, четиринайсет години подир своето възшествие, Баязид се почувствува султан. Защото само в 1506 той бе свален и убит от сина си, Сел им Страшни, навярно знаете. Дали и Селим е пожелал: „Нека баща ми се избави от живота и премине в един по-добър, по-справедлив свят?“ – Неизвестно.

Ще запитате какво съм вършил аз по случая Джем, след като бях прибран на Родос (нали посещението ми във Франция по поръка на Ордена не донесе нищо) и отново затворен при оцелелите наши. Всички ние бяхме предадени от Д'Обюсон на Баязид след Джемовата смърт. Баязид хан обичаше да се кичи с благочестие и добродетел. Той заплати

скъпо, за да получи назад ония, които бяха служили предано на брат му. Раздаде им санове, къщи, пари. Така се прибрах в родината на петдесет и четири години, от които – четиринайсет из родоските тъмници.

Другото благочестиво дело, в което се закле Баязид хан, научавайки за смъртта на брат си, беше да го погребеш с всички почести в семейното гробище на Османовци. Добре би било, ако задържеше тоя обет в тайна. За да не покачва цената на Джемовия труп.

Пет хиляди дуката – това поиска кралят на Неапол, комуто трупът бе останал в наследство от французите. Но бе дошло време да се смее Баязид и – понеже се смееше последен – той го направи твърде гръмко. Султанът отказа пари срещу останките на Джем. Тяхното предаване на Турция, заяви, би спомогнало само за укрепване на дружбата между народите. Ако щете, с една дума.

Но Западът дотолкова навикна на подаръци заради Джем, та не повярва на ушите си и реши да задържи трупа, докато поскъпне. Освен това петте хиляди бяха капка в сравнение с другото, дето бившите Джемови собственици имаха да получават възнаграждението за убийството на Джем. Триста хиляди – нали това бе предложил сам Баязид. И така, Александър Борджия си ги поиска, съгласно уговорката.

На писмото му Баязид не отговори. Борджия му отправи второ, трето – струва ми се, и четвърто. Със същия успех. Баязид хан се чувствуваше в правото си да не заплати тази последна услуга на Запада, затуй че намираше твърде скъпи предходните. Едно на друго, както се вика.

Искате ли да почувствувате удовлетворение в края на диренето по случая Джем, то представете си папа Александър VI в мига, в който е осъзнал мълчаливия Баязидов отказ.

Чудесно, нали? Сам да заколиш кокошката, дето снася златни яйца, с надежда, че тя ще снесе при смъртта си едно последно, вече не златно, а направо елмазено и изведнъж – не пуска нищо, нищичко! Остава ти тъжна утеха; да продадеш тая кокошка някому за готвене на цената на обикновена домашна птица. Това се и опитвах сега папата, кралят на Неапол; те искаха от Баязид толкова, колкото всеки по-заможен човек би платил за трупа на своя брат. Ако не пет хиляди, поне три; хайде! – нека бъдат хиляда.

„Не!“ – отговаряше Баязид хан, ако изобщо благоволи да отговори.

Аз не обичах Баязид хан, затова не ме обвинявайте в пристрастие, когато ще заявя: Баязид го правеше не от скъперничество. Нищо са хиляда дуката към златната планина, която бе му струвал Джем. Тук ние

просто се натъкваме на нещо необяснимо: поведението на Баязид хан след смъртта на брат му.

Много лесно би било да го обясним с трудностите, възникнали пред султана, поради Джемовия край. Действително, всички противници на властта в Турция (те все още не бяха малко, те продължиха да бъдат много и върху тях изгради бунта си Баязидовият син, Селим Стрешни) твърдяха, че султанът им се е опозорил чрез срамни преговори с гяурите и техния тартор – папата. Те обвиняваха Баязид хан, че е унижил честта на дома Османов, предоставяйки на неверниците да уредя османските дела с убийството на Джем султан. И Баязид бе заставен да им даде доказателства: да брани тази чест.

Но то е едната страна на работите. За да сме справедливи, нека заявим, че въпросните неприятности не бяха непреодолими за султана; недоволници е имало винаги и навсякъде, а властта се съобразява с тях в единствен случай: когато сама усеща слабостта си. През годините 1495–1499 Баязид хан не се чувствуваше вече слаб. Другаде трябва да търсим причините за действията му по онова време.

Преди, когато бе треперил Баязид пред една Джемова победа; предълго бяха го изнудвали и заплашвали с Джем. И както, изтеглят ли ти зъб, който цяла седмица не те е оставял да спиш и ядеш, ти продължаваш да го усещаш все там (където вече го няма), да те боли и дразни, така Баязид не успяваше да заживее с мисълта, че е свободен от заплахата. Колкото и невероятно: Джем му липсваше.

Към тая празнота се прибавяха навярно угризенията, чувството на гузност. Прибавяше се и желанието за мъст – онези там бяха наистина изтезавали и убили един Османовец. Прибавяше се може би – в това не съм сигурен – мъка по единствения, мъртъв вече брат. Каквото и да е – брат. В деня, в който Баязид хан узна властта си утвърдена, в същия ден той остана сам. Каквото и да е – сам.

По изтъкнатите причини – да ги наречем външна и вътрешна – Баязид излезе пред света със следното твърдение: „Аз заплащах на изнудвачи да се грижат за брат ми, но нямам нищо общо с убийци. Нещо повече: аз ще ги накажа!“ Така, във всички преговори по случая Джем след 1495 Баязид хан си служеше с език остър, дори заповеден. Така изтекоха годините до 1499 – последна от петнайсетия век.

Сякаш, за да я ознаменува, още през първите й дни Баязид хан обяви събитие, неприсъщо на историята: обяви война на Неапол заради Джемовия труп. Кажете: видяла ли се е война между две царства за едни тленни (по-право – изгледели) останки?

Светът така се удиви, че замръзна. Работата изглеждаше невъзможна. А Баязид хан пусна първите си каравели през Проливите; насочиха се към Неапол.

„За бога! – мислел е светът. – Как султанът ще отвори война за мъртвото тяло на един брат, убит по негова воля!“ Е, не търсете пък чак толкова разум в историята, нали и нея правят хора. Ето на: Баязид хан – изтъкан от пресметливост, страх и коварство, предпазлив и хладнокръвен – поведе война, наложена от чувства, красиви при това. (Тук имам един съвет към вас – позволявам си го, защото преживях и видях твърде много; когато обяснявате историята, оставяйте малък, но задължителен неин дял необяснен. Той е и необясним, примирете се с това.)

Понеже присъствах при последното действие на случая Джем, мога да ви уверя, че в него имаше нещо налудничаво. Нашите тежко въоръжени, могъщи триреми, натоварени до перилата с войска, изведнъж свиха платна. От мачтата вече се виждаше Неапол. А спряхме затова, че насреща ни идеха не бойни кораби, – три малки, великолепни биреми, цели в позлатена резба, с цветни платна и шарени байраци. Така, помислих си, някой крал навярно би изпращал дъщеря си за булка на друг крал. Да, нелепо бе и това, както всичко, свързано с Джем султан: нашият враг ни предаваше тържествено, радостно чак, един труп.

Бях натоварен да го иззема аз – вярвахме, че ще бъде поне след обстрел на Неапол, ако не и повече. Сега трябваше да преговарям – отново да преговаряме по Джем.

Неаполитанците бяха учтиви и твърди: сами щели да докарат трупа до наше пристанище в израз на топлото си приятелство към Турция. „Добре, вече го изразихте!“ – отговорих. Все се плаших, че ще ни изиграят и този път. „Не, не бихме желали да ви товарим излишно“ – топяха се от любезност чужденците.

И тъй, за да не претоварим с един оловен сандък някоя наша трирема (на която не тежаха дванайсет чугунени топа, сандъци гюллета, осемдесет души гребци и двеста войници), ние поведохме увеселителните неаполски кораби към Вало-на на Адриатика.

Плувахме покрай бреговете на Италия. Оттук бе минал преди осемнайсет години Джем султан, за да слезе в Ница; тогава и аз бях плувал с него. Спомнях си как господарят ми бе възприел тия брегове – тогава и на мен те се чинеха неповторими. Къде остана сега тяхната красота? „Да, красотата не съществува сама за себе си – мислех. – Докато няма човек, когото да радва и храни, тя спи...“ Нямахме го вече Джем поета, а всички ние – моряци, войскари, държавни мъже – бихме поминали и без

красота.

Вечер прелиствах книгите му – Неапол ни предаде, шото, цялото имущество на Джем (доста износени дрехи, подивяла от самото затворничество маймуна, папагал някакъв, една чаша, твърде много книги). Тук-там спирах очи на някой стих – тях преписваше Саади, лека му пръст! „Оставете на Баязид короната. Мой е светът!“ – прочетох. От 1482 година. „Господарю Джем – мислех, – дали би повторил тия думи в края на изгнанието си?“

Наближавахме Валона, когато ни спряха. Не един и два кораба – бяха над двайсет: венециански, папски, френски. Защо ли? И то е от необяснимите прояви в историята. Може би Европа така дълго бе виждала в Джем залог за своето охолно спокойствие, муска срещу турската напаст, та се боеше да се раздели с трупа му. Говоря ви истина: никой от разните големци, явил се тук с кораба си, не успя да ни даде смислен отговор. Те не искаха нищо от нас, не да платим и не да се бием. „Ама почакайте!“ – казваха само. „Ама защо?“ „Нима Джем ни напуска завинаги?“

Ако щете вярвайте! – този малък корабен град се люля три месеца върху ничии води. Откъде идеше нашата странна като в сън нерешителност, чувството, че всеки от нас някому нещо дължи, че бяга като подгонен крадец или се пречка като ограбен еснафин?

Заран върху вече шейсетината кораби се събуждаха около хиляда мъже. Те започваха дневната си работа – някои отиваха с ладии за храна и вода, други подтягаха каравелите ни. Трети нищо не вършеха. Сякаш незнаен морски дух ни държеше пленени, докато получи откуп.

Чувал съм, у християните имало такъв обичай: да помълчат един миг за някой скъп покойник. Ето, ние мълчахме три месеца и това бе погребението на Джем султан. Заслужаваше си. Беше умрял не човек, а неизмеримо повече: един мит.

Някаква заран, докато вяло загатвах (за кой ли път?), че най-сетне трябва да разберам какво и що, а получавах все същия отговор: „Ама почакайте! Наистина ли трябва?“, към нашия призрачен град доближи ладия. Изпратил я управителят на Балона. Носеше писмо от Баязид хан: ще снеме главата всекиму, посмял да забави още Джем!

Този вятър наду платната ни. На всички нас. Шейсет кораба, натоварени с разкаяние и гузност, за ден стигнаха Балона. Там ни очакваха. Властта отдаде султански почести на простия оловен ковчег; правверни и рая бяха се стекли от далечни краища да присъствуват на тържеството. Следния ден отпътувахме за Стамбул. Отново всички. Между нас

и франки от разни езици – придружиха Джем султан до столицата му. Кой бе ги канил, защо идеха? Кое караше безбуквени селяни, християнски попове, обосели войскари да се тълпят по нашия път.

Ако би бил жив Саади, щеше да го обясни така: Джем бе легенда, страшна е притегателната сила на легендите! Аз го тълкувах другояче, защото всред всички Джемови мъки познавах най-тежката: изгнанието. Хиляди хора бяха причастни в него, хиляди воли съдействаха, за да се превърне в безвъзвратно изгнание просто една лека стъпка. То се оказва много изгодно за част от света; тази световна част сега бе застъпена при последното пътуване на Джем от стотиците франки. Те сякаш благодаряха на Джем султан, дето отгърва от гибел техния удобен, новоподреден свят. До франките по право трябваше да крачат Баязидовите управници: мъченичеството на Джем султан доведе първия истински съюз (съюз не по книга, а по взаимна изгода) между Турция и Европа.

Ще попитате какво водеше към ковчега на Джем тъмния народ. Трудно за определяне... Народът като цяло обикновено изпитва чувства, които отделният човек не може да изрази. Водеше тия хора, бих казал, друг един съюз, много стар и здрав – между всички бити в историята. Според тях Джем бе понесъл връхната човешка мъка – изгнанието. Те идеха да се преклонят пред тая мъка. Да успокоят с присъствието си духа на Джем, че наистина се е върнал всред своите.

Макар по волята на Мехмед хан Османовци от него нататък да трябваше да почиват в Стамбул, погребяхме Джем в Бруса.

От Балона до Бруса – през цялата империя, която бе мечтал да управлява – премина Джем султан; в Бруса – където бе управлявал осемнайсет пролетни дни – почива Джем султан.

До гроба на шехзаде Хасан, брат на Мехмед хан, удушен по негова заповед, за да няма раздори в държавата, е гробът на Джем – любимия син на Мехмед хан. Когато човек създава закон, не знае кого ще удари.

„Джем султан, син на Мехмед Завоевателя“ – стори ми се, че туфата е присусувана от онзи лист, който подписа на бяло Джем, а попълни с присъда за изгнанието му брат Д'Обюсон. Така Д'Обюсоновата ръка тежи заедно с камъка върху трупа на Джем.

Много често на мраморната плоча ще видиш дарове – по-често, отколкото дори за Осман хан. Приживе Джем бе навсякъде чужденец: сърбин или неверник – у нас; сарацин или мавър – у християните. Кой знае защо, в смъртта си Джем принадлежи на всички. Навярно, защото не ще измислиш нищо по-общочовешко от страданието.

София, 1966–1967

КРАЙ

© 1967 Вера Мутафчиева

Източник: <http://dubina.dir.bg>

Сканиране: Ивайло Маринов

Обработка: Сергей Дубина, 12 септември 2003

Публикация:

Вера Мутафчиева, СЛУЧАЯТ ДЖЕМ

Седмо издание, 1992

Редактор Марта Владова

Художник Петър Рашков

Технически редактор Совка Кръстановна

Коректор Станка Митрополитска

Цена 29.95 лв.

Издателска къща „Христо Ботев“

София, бул. „Цариградско шосе“ 47

Издателство „Български писател“

Предпечатна подготовка „О. К. Прянов“

Печат „Балканпрес“ – София

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/2245>]